

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192817

UNIVERSAL
LIBRARY

गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः

महाराष्ट्र-कुटुंब-माला

पुष्प ७ वें

पै खा



लेखक

नारायण विनायक कुलकर्णी

सन १९२६

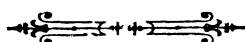
किंमत एक रुपया

संपादक—नारायण विनायक कुलकर्णी
प्रकाशक—विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर
मालक श्रीदत्त एजन्सी, पुणे शहर.

महाभारत-कदंब-माला.

पुष्प ८ वें.

चि म णि.



(भाग २ रा).

ले.—भा. वि. वरेरकर.

जानेवारी १९२७ मध्ये
प्रसिद्ध होईल.

मुद्रक—गणेश काशिन
सेक्रेटरी, श्री गणेश
४९५-९६ बा.

॥ श्रीराम ॥

पैखा

—उपोद्धात—



“ ईश्वर पाठिराखा असो ! ”

“ होय. तरच सारं कांहीं नीटनेटकं होईल ! ”

“ प्रयत्नांची शिकस्त करीत असतांन' देव किंवा दैव यांची आठवणही होतां कामा नये. ”

“ हें तुझें पाहिल्यापासूनच ब्रीद वाक्य आहे. ”

“ म्हणूनच तिनं आपण होऊन आपल्यावर ही परिस्थिति-कायमची परिस्थिति ओढवून घेतली आहे. अन् आतां बोलून उपयोग काय ? ”

“ पण मी माझ्या या परिस्थितीबद्दल कुरकुर-तक्रार-कधीं कोणाजवळ केली आहे का ? तुमच्याजवळ तरी कधीं एका अक्षरानं म्हटलं आहे का ? ”

“ तशी तूं पाहिल्यापासून हट्टी आहेसच ! ”

“ तुला ही हट्टी वाटते, मला निश्चयी वाटते ! ”

“ लहानपणापासून हिची री ओढावयाची संवय तुला आहेच नाही तरी ! ”

“ बरं बाई, आपचं एक असूं दे. तूं तरी तुझ्या संसारांत सर्वस्वी सुखी झाली आहेस ना ?

“ कोण जाणें ! ”

“ कां ग ? आतां कां ' कोण जाणें ! ' म्हणतेस ? शांतिसारखी तूं दुःखी नाहीस, हट्टी नाहीस, कीं आपण होऊन आईबापाचं, गणगोताचं, भाऊबहिणीचं न ऐकतां, तिच्या सारखा-एकाद्या दरिद्रीबावळटाच्या गळ्यांत विवाहमाला घालण्याचा मूर्खपणा केला नाहीस, मग आतां ' कोण जाणें ! ' कां ? तुझ्या दारी-पौसरी संपत्ति हवी तशी हवी तितकी लोळते आहे—”

“अन् इंदू, तुझ्या तिथं तरी काय कमी आहे ग ? तुला तरी शांती-सारखा गंभीर आव आणायचं कांहीं कारण नाही ना ?—”

“माझं काय बाई घेऊन बसलीस. मी सुखांत आहे की दुःखांत आहे, हें माझं मलाच कळत नाही. मला सुख घेतां येत नाही, तसं देतांही येत नाही—आनंदी, माझ्या संसाराला सुरुवात झाली आहे नुसती—”

“अन् माझ्या नाही वाटतं ? ” आनंदी मध्येच म्हणाली, “तुझ्या लग्नानंतर एकच महिन्यांनीं माझं लग्न झालं ना ? मग माझ्याही संसाराची सुरुवातच नाही का ? ”

“इंदू, अन्, तुम्ह्यासारखंच माझंही नाही का ? माझ्याही संसाराची सुरुवातच नाही का ? मग मी हट्टी, प्रयत्नवादी, घमेंडखोर, असं जें म्हणतां तें कां ? आपणा तिघींच्या संसारांची सुरुवात झाली आहे—तिघीही नावेंत बसलों आहोंत. तिघींना तिघींनीं जरी विचारलं की, ‘तूं आपल्या संसाराला पूर्ण सुखाची सुरुवात केली आहेस का ?’ तर प्रत्येकीला तूं जसं ‘कोण जाणें’ म्हणून उत्तर दिलंस, तेंच घावें लागेल.”

“तें खरं ग ! पण माझं म्हणणं इतकंच कीं, तूं होऊन संकटांत—अडचणींत—दुःखांत उडी घातली आहेस; त्याकरितां बोलायचं दुसरं काय ? मला जितकं माझ्या संसारांत माझ्या मनासारखं नांदतां वागतां येईल, इंदू जर मनांत आणील, आपला स्वभावदुर्गुण जरा बाजूला ठेवील, तर तिलाही संसारांत कांहीं कर्तबगारी करून दाखवितां येईल, तसं तुला तुझ्या आयुष्यांत सोपं जाणार नाही. तुझं रूप, तुझी बुद्धिमत्ता, तुझ्या हौशी—आवडी, तुझ्या महत्वाकांक्षा, तुझी शाळेंत शिकत असतांनाची मोठमोठी ध्येये—उंच उंच मनोरथ, हीं सर्व केवळ हृद्यनें मार्ग चुकवून बसल्यामुळें न जाणों, तशींच्या-तशींच जागच्या जागीं राहणार नाहीत का ? इतकं कशाला ? मी ह्मणतें, तूं अशा ठिकाणीं आपखुशीनें येऊन पडली आहेस कीं, तुला ‘वेळेची देखील भ्रांत पडावी !’ स्पष्ट बोलल्याबद्दल राग मानूं नकोस. पण तूंच सांग झालं आहे कीं नाही असं ? ”

“ईश्वरानं मला जन्माला घातलं, त्याच्या अगोदर माझा शेर निर्माण करून ठेवला आहे, हें तत्व मला माहित नसतें, तर अन्, तुझ्या बोलण्यानं

मल्ल राग आला असता. आयतं, सहजासहजीं, भाग्यानं, पूर्वजन्मींच्या पुण्या-
ईच्या जोरावर, जर 'सुप्रास' मिळाला, तर त्यांत विशेष तें काय ? कुठंही
गेलं तरी संकल्प आणि सिद्धी यांच्यामध्ये परमेश्वरी इच्छा उभी असते, हें
जर खरं, तर त्या इच्छेचा पाठपुरावा करण्याकरितां, मी होऊन जर थोडासा
बिकट—जनदृष्टीनें—मार्ग पत्करला, तर इतरेजनाप्रमाणें तुझीं—माझ्या
मैत्रिणींनींही माझी हेटाळणीच करावी ? तिरस्कारच करावा ? थट्ठ्याच करावी ?
—तुझीं कांहीं म्हणा, पण आयत्या पिठावर रेघोळ्या ओढणं मला आवडत
नाहीं—पसंत नाही—व इच्छाही नाही ! श्रीमंतींत शिरून श्रीमंतींतल्या 'पापांचा'
भार माथ्यावर चढवून घेण्यापेक्षां, गांजणाऱ्या गरीबींत घुसून तिथला प्रांत
मंगल—करण्याची महत्वाकांक्षा धरणंच मला अधिक आवडलं, आणि तेंच मी
केलं ! ”

शांता आपल्या मैत्रिणीपुढें धीरगंभीरपणानें बोलत होती. यावेळीं बोल-
तांना तिच्या चेहेऱ्यावर एकाद्या देवतेचें पावित्र्य तळपत होतें. बोलण्याच्या
अस्खलीत ओघांत ती तन्मय झाली होती. तिचा आवाज श्रुतिमनोहर वाटत
होता. रागदारीच्या सत्पसुरांचे पद्धतशीर, आरोहअवरोह प्रतित होत होते.
क्षणकाल तिच्या मैत्रिणी इंदू व आनंदी, चकित होऊन शांतेकडे पहात
होत्या. बोलणारी शांता, आपण समजतों तशी दुःखी नाही, कष्टी नाही, हद्दी नाही,
हेकेखोर नाही, कीं कांहीं नाही. तिच्या ठिकाणीं कसलें तरी दिव्य तेज वास
करीत आहे, मग तिचें तें तेज पूर्वदत्त असो, कीं शिक्षणामृतपानानें तिला
प्राप्त झालेलें असो. आपण आपल्या समाधानाकरितां त्याचें श्रेय दोघांकडेही
वाटून देऊं या.

शांतेच्या मैत्रिणी शांतेकडे आज फारा दिवसांनीं आल्या होत्या. फारा—
दिवसांनीं म्हणजे तिथींची लभें झाल्यानंतर त्या भेटल्याच नव्हत्या म्हटलें
तरी चालेल. शाळेंत तिथी जात असत, त्या वेळच्या ओळखी, आणि त्यांची
मैत्री. जनरूढीप्रमाणें इंदू सुखांत पडली होती. आनंदी स्वतःच्या मनाप्रमाणें
केवळ पैशांच्या राशींत लोळावयाला सांपडत असल्यामुळें ती सुखी होती.
आणि शांता—स्वतःच्या मनाप्रमाणें कशी असेल कोण जाणें, पण जनदृष्टीनें
मात्र तिनें आपल्या जन्माचें मातेरें करून घेतलें होतें. तिनें आपल्या हातांनीं

आपल्या पायांवर धोंडा पाडून घेतला होता. शांतेने स्वतःचा वर स्वतः पसंत केला होता. स्वतःचें घर स्वतः शोधलें होतें. त्यामुळें ती आपल्या माहेरची खुद्द आईनापांना देखील नावडती झाली होती. त्यांच्या कल्पनेप्रमाणें तिची योग्यता, तिची रूपसंपदा, तिचें शहाणपण, एकाच्या राजाचीं राणी होण्याच्या तोलामोलाचें होतें; आणि तशासारखें स्थळ तिच्या आईबापांनीं अनेक खस्ता खाऊन, श्रम घेऊन शोधून काढण्याच्या वेतांत आणलें होतें; तों तें सर्व बाजूला सारून शांतेने आपल्या इच्छेप्रमाणें केलें. आयत्या श्रीमंतीच्या सावलीला झुगारून देऊन तिने आपण होऊन दारिद्र्याच्या रखरखलेल्या उन्हांत उभ्या असलेल्या एकाचा चिरसहवास आपखुषीने पत्करला होता. शांतेची माहेरचीं माणसे तिच्यावर नाखुष, आणि उदास होती. मैत्रिणी टोचीत होत्या. शेजारीपाजारी तिच्या मूर्खपणाला हंसत होते. कोणी तिच्या स्वच्छंदी स्वभावाबद्दल तिरस्कारही करीत असतील. पण शांता ही शांतच दिसत असे. समुद्राच्या अंतरांतली गंभीरता तिच्या मुखावर स्पष्ट गोचर होई. पण हें अजून फार लोकांच्या लक्षांतही आलें नव्हतें. कसे येणार ? इतकें खोल, आणि चौकस रीतीने पाहण्याचें कोणाचें नडलें आहे ? आणि वेळ तरी कोणाला असतो ? ‘देखल्या देवा दंडवत’ घालण्यापलिकडे एकमेकांची विचारपूस करावयाला फुरसत तरी कोणाला असते ? बरें दिसलें, बरें म्हटलें, चालूं लागलें. वाईट दिसलें, नाक मुरडलें, पुढें झटकलें. असाच साऱ्या जगाचा कारभार ! चकाकतें तें सारेंच सोनें नसतें हें तत्व कितीही खरें असलें, कितीही पटलेलें असलें तरी व्यवहाराच्या ओघांत प्रत्यक्ष आचरणाच्या वेळीं प्रत्येक जण तें अजीबात विसरलेला असतो, आणि चकाकण्यालाच भुलतो, चकाकण्यालाच मान देतो, चकाकण्यालाच कळकळीनें कवटाळतो; असा उघड्या डोळ्यांनीं पाहणाराला प्रत्यय येतो. ही सामान्य मनोवृत्ति झाली. पण याच सामान्य मनोवृत्तीला पळसा घालून आयुष्याच्या इतिहासांत एकादी वरची पायरी गांठण्याची इच्छा करणारी व्यक्ति आपल्या आंगच्या मगदुराप्रमाणें प्रयत्न करतांना पाहिली म्हणजे जाणता तिचें कौतुक करतो. इतरे जन सहज रस्त्यानें जातां जातां हेटाळणीनें हंसतातच.

शांतेची आज तशीच स्थिति झाली होती. सारा गांव तिची तिच्या मूर्ख-

पणाबद्दल हेटाळणी करीत होता. उभ्या जन्मांत तिची चूक एकच. आणि ती चूक आयुष्यभर दुरुस्त करण्याकरितां कोणत्याही सबबीवर बदलतां न येणारी! तरी पण ती शांत होती. मैत्रिणीचें खोंचून-टोंचून बोलणें तिच्या पर्यंत येईपर्यंत बोथटच होत असे. आणि तें पाहून तिच्या मैत्रिणी शरमिंध्या होत असत. असें कां ?

शांतेच्या बोलण्यानें चकित झालेल्या तिच्या मैत्रिणी इंदू व आनंदी, जरा वेळानें पूर्वे स्थितीवर आल्या. इंदूचा शांतेविषयीचा निर्मळ भक्तीभाव तिच्या मुखावर अजूनही खेळत होता. आनंदीला मात्र जग निराळें वाटलें. आपण इतक्या स्वतःला शहाण्या म्हणवितों, स्वतःला सर्वांपेक्षां सुखी समजतों, तरी शांतेच्या सहज बोलण्याच्या ओघांत कशा वाहावल्या गेलों, याबद्दल तिचें तिला चमत्कारिक वाटलें. स्वतःचा स्वतःला थोडा राग देखील तिला आल्याशिवाय राहिला नाहीं. पण सावधगिरी करून तो तिनें बाहेर दिसूं न देण्याची तेवढी त्या वेळी खबरदारी घेतली.

नंतर मैत्रिणींचीं बोलणीं या विषयावरून त्या विषयावर सारखी बदलत बदलत चाललीं. आपण गरीब असूनही आपल्या घरीं आपल्या मैत्रिणी आठवण ठेऊन आल्या, याबद्दल सौम्य पण सच्चा शब्दांनीं शांतेनें मैत्रिणींचे आभार मानले. इंदूनें आपण होऊन पुढें होऊन 'चहा' करावयाला घेतला. स्टोव्ह, स्प्रिंटची वाटली, साखऱ्या, चहाचा डबा, दुधाचें भांडें, कपबशा इत्यादि चहाचें सामान शांता व इंदू यांनीं जमविलें. शांता नको नको म्हणत असतां इंदूच चहा करूं लागली. आनंदीला मनाशीं वाटत होतें, कीं आपण आज 'पाहुण्या' म्हणून शांतेकडे आलों आहोंत. आपण कशाला पुढें पुढें करायचें तें ? आपला हक्क असा कीं, 'असं इत्थं बसायत्रं' नी शांतेनें चहा आणून आपल्यापुढें ठेवायचा. शांतेनें किंवा इंदूनें आपल्याला हातभार लावण्याबद्दल एका अक्षरानेही आनंदीला ह्मटलें नाहीं. 'चहा' तयार झाला, सगळ्या जणींनीं आपापल्यापुढें 'कपबशा' घेऊन चहा ओतला, आणि सगळ्यांनीं मिळून ध्यायला एकदम सुरुवात केली. चहा घेतांना तिघींच्या चेहेऱ्यावर एका 'चहा' मुळेंच कदाचित् तीन निरनिराळे विकार उमटले नसतील कशावरून ?

“ गरीबीचाच पण निस्सीम प्रेमाचा चहा माझ्या मैत्रिणींना गोड लागला असेल का ? ”

शांतेची विचार हा असेल.

“ गरीबीतलाच पण ज्यांत मैत्रीचं अंतःकरण ओतलं आहे, ज्याला कर्तव्याचा दास येतो आहे, ज्यामध्ये स्वाभिमानाची साखर टाकली आहे, शुद्ध आणि सात्विक मैत्रीचं दूध घातलं आहे, आणि निर्मळ आपलेंपणाच्या गाळण्यातून जो गाळला गेला आहे, तो शांतसारख्या मैत्रिणीच्या हातच्या— तिच्या घरचा ‘ चहा ’ किती सुंदर आहे ! ” इंदू चहाचा एक घोट घेऊन दुसरा घेण्याच्या आंत विचार करीत असेल.

“ दिला ह्मणूनच ध्यायचा. गरीब ते गरीब; आणखी डोल तर भारी. चहा काय आणि आहे काय ? माझ्याकडे आल्या असत्या— किंवा जेव्हां येतील या दोघी जणी, त्यावेळीं मी ‘ चहा ’च्या प्रकाराने दिपवून टाकलं असतं, नाही तर टाकीन ! काय, एवढं चहाचं पाणचट पाणीच घेऊन जायचं ? विस्कटं, फळफळावळ, नको का कांहीं त्याच्याबरोबर ? माझ्या घरी एकदां बोलावून दाखवितेच त्यांना तर चहा म्हणजे कसा असतो, आणि कसा असायला पाहिजे ? ” अर्थात् हे आनंदीशिवाय दुसरे कोणाचे विचार असणार ?

याप्रमाणे तिघींही जीवाभावाच्या मैत्रिणींचे ‘ चहापान ’ चाललं होतं. त्या वेळांत त्यांच्या स्वातंत्र्यावर घाला घालायला मध्यंतरी कोणी तिकडे फिरकलं सुद्धा नाही. आणि कोणी डोकावून गेलं असलं, तरी त्यापैकी एकाच्याही ध्यानीमनीसुद्धा आलं नव्हती.

आनंदी व शांता जरा वेळाने जायला निघाल्या. येऊन बराच वेळ झाला होता. म्हणून त्यांना जाणे जरूर होतं. शांतेनेही ‘ बसा की ’ म्हणून उगीच लोचटपणा दाखविला नाही. बाहेर पडतांना आनंदी ह्मणाली;—

“ शांते, आतां तू केव्हां येशील माझा संसार पहायला ? ”

“ तू बोलावशील तेव्हां ! ”

“ अन् इंदू, तुझ्याकडे ग आह्मी कधीं यायचं ? ” आनंदीने इंदूला विचारलं.

इंदू कांहीं बोलली नाही. तिने मुकाव्याने मान खाली घातली.

“ मी लवकरच फिरायला जाणार आहे. दिलीआग्रथापर्यंत जाऊन यायचा विचार आहे ! ” आनंदीने माहिती दिली.

“ कां ? ”

“ आपलं उगीच. चांगली स्थळं आहेत तीं. पाहून यावंसं वाटलं, म्हणून जाणार आहे. तिकडून आल्यावर मी मुद्दाम माझ्याकडे बोलावणार आहे तुम्हाला ! ” ‘ बरं तर ’ अशा अर्थी शांतेने मान हालविली; कुंकू लावले. आणि दोघीनाही पोंचविण्याकरितां दारापर्यंत गेली. आनंदी स्वतःच्या व्हिक्टोरियांतून आली होती. ती आपल्या व्हिक्टोरियांत जाऊन बसली. आपल्या मोठेपणाची छाप टाकण्यासाठी ‘ चल, इंदू, माझ्या गाडीतूनच तुला तुझ्या घरी पोंचविते, ’ म्हणून म्हटलं. पण इंदूने नम्रपणाने नाकारलं. विशेष आग्रह न करतां आनंदीने आपल्या कोवमनला गाडी हांकायला आज्ञा केली. तिची गाडी चालती झाली.

इंदू व शांता अजूनही दारांतच उभ्या होत्या. गाडी वळणावरून वळून दिसेनाशी झाल्यावर इंदू उद्गारली, “ आपल्या अनूच्या संसाराची सुरुवात तर छान झाली, नाही ? ”

“ पण संसाराच्या सुरुवातीला ही अशी ‘ दिली आग्न्या ’ करितां, आणि तेंही ‘ उगीचच ’ असा ‘ पैसा ’ उधळू लागली, तर अखेर साधतांना काय होईल—कोण जाणें ! ” शांतेने आपलें प्रांजल मत इंदूजवळ व्यक्त केलें.

“ तेंही खरेंच ! पण ताई, माझ्या घरी ‘ काडीवर ’ ही माझी सत्ता नाही. सगळं आपलं बघायला ! मैत्रिणीना ‘ चहा ’ देईन म्हटलं घरी बोलावून तर तें देखील शक्य नाही ! ही अशी माझ्या संसाराची सुरुवात आहे ! ”

“ पण हीच फार चांगली आहे ! ” शांतेने शेर मारला.

“ वाः ! ” इंदू किंचित् उसळून म्हणाली, “ काडीवर सत्ता नाही, हें फार चांगलं कसं ? मघाशीं अनून ‘ चहाला ’ केव्हां यायचं म्हटलं. तर मला उत्तर देतां आलं नाही, मला अगदीं मेल्यापेक्षां मेलं झालं ! ”

“ इंदू, आज हें अवघड आणि वाईट वाटणं, तुझ्या भावी संसारांत तुझ्या चांगलंच उपयोगी पडेल, असं आपलं मला वाटतं. तूच तुझा संसार अधिक सुखाचा करून दाखविशील ! ”

“तैं कसं ?”

“अग, ‘पैसा’ मिळविणं जितकं कठीण तितकाच असलेला संभाळणंही कठीण, अन् तेंच तुला करायचं आहे ! माझं बोलणं आज तुला पटलं नाही, तरी केव्हां तरी पटेल, अन् त्यावेळीं माझी तुला आठवण होईल. पण चल, यावर पुन्हां केव्हां तरी आपण पुष्कळ पुष्कळ बोलूं. तुझ्या माझ्या संसाराची सुरुवात कितीही अवघड असली, तरी त्यांतूनच आपल्याला पुढें सुखाचे दिवस आणतां येतील, अशी परिस्थिति आपल्याला निर्माण करावयाची आहे, ही एक लाख गोष्टींतली गोष्ट लक्षांत ठेव म्हणजे झालें.”

शांता हें म्हणाली; आणि इंदूला निरोप देऊन परत घरांत आली, इंदूनें पण शांतेचा वेळ घेतला नाही, आणि आपलाही दवडला नाही.

शांता घरांत येतांच आपल्या सांसारिक उद्योगांत तात्काळ तन्मय झाली !

—प्रकरण १ ले—

मी

प्रेमाच्या गांवा जावें । मग एकावें या बोला ॥

—गोविन्दाग्रज

मी कोण ? आणि माझी ओळख करून द्यावयाची ती कां ? माझ्या ओळखीपासून जगाला लाभ—आनंद कसला ? आणि दुःखच होणार असेल, तर तें मी कां द्यावें ! लोकांनी तरी कां घ्यावें ? असा मी कोण ? मग मी—माझें नांव, माझी ओळख—माझें चारित्र्य, वगैरे लोकांवर मी कां लादवीत ? पण खरें म्हटलें तर मला माझी ओळख करून द्यावयाचीच नाही. मला ओळख करून द्यावयाची आहे, ती दुसऱ्याच एका व्यक्तीची ! त्या व्यक्तीनें मला आजच्या परिस्थितीला आणून पोचविलें आहे. त्या व्यक्तीनें मला ‘ मनुष्य ’ कोटींत आणून बसविलें आहे. त्याकरितां माझ्या दृष्टीनें त्या व्यक्तीचें चारित्र्य निदान माझ्या मनःसमाधानाकरितां तरी वर्णन करीत बसणें माझें पवित्र कर्तव्य नाही काय ? आतां ज्या व्यक्तीचा चरित्रपट मी पुढें मांडणार, त्याबरोबर माझाही संबंध येणार—देवाब्राह्मणांच्या साक्षिनें, ‘ सावधान ’ शब्दांच्या मंगल घोषणेंत, मंगलाक्षता माथ्यावर उधळून घेत घेत सूरसनईच्या सुस्वर आलापांच्या मधुर वातावरणांत—ज्या व्यक्तीची आणि माझी जन्माची जोडी जमली, त्या व्यक्तीच्या चरित्रार्शी माझा संबंध कसा येणार नाही ? म्हणून तात्पुरती तरी माझी ओळख मला दिलीच पाहिजे.

मी म्हणजे कांहीं तसा कोणी अद्वितीय—असामान्य प्राणी नव्हे. कुठल्या एकाद्या इतिहासप्रसिद्ध घराण्याशीं कोणत्या प्रकारचें माझें सुतगुत जमण्यासारखें नाही. परंपरेचें शास्त्रीपंडितांचें ‘ विद्वान ’ घराणें, म्हणून, माझ्या घराण्याची ख्याति नाही, कीं, ‘ इनामदार—जहागीरदार ’ असाही उल्लेख करण्यासारखें आमच्याकडे कांहीं नाही. तुम्हां चारचौघांप्रमाणेंच गृहस्थबाण्याचें माझें घराणें. घरीं अष्टौप्रहर अठरा विश्वे दारिद्र्य कुलपरंपरेनें चालत आलें आहे, असें गृहस्थीबाण्याच्या जीवाला सांगायला जड जातें, म्हणून सांगायचें

नाहीं, एवढेंच. परंतु असें असलें तरी आमच्या घराण्यांत कोणाच्या हातून 'गृहस्थधर्मा'चा उपमर्द कधीं चुकून कोणाकडून झाला नाहीं, कीं त्या धर्माची पाळणूक करीत असतां दारिद्र्याच्या आणि त्यामुळें उद्धवणाऱ्या यातनांच्या कितीही वेदना झाल्या तरी कधीं त्याबद्दल हूं कीं चूं कोणीं केलें नाहीं. अशा घराण्यांतला मी.

आज मित्तीस माझ्या घरीं मी, माझी जन्मदाती, पालनकर्ती आई, माझी धाकटी बहिण विमल, पाठचा भाऊ मधुकर, आणि—आणि अशाही दारिद्र्यांत दारिद्र्याची सहभागी होऊन आलेली माझी सहधर्मचारिणी—एवढीच काय ती मंडळी आहोंत. आई गृहकृत्यें, आणि 'देवदेव' करण्यांतच सारा दिवस निमग्न असते. मधुकर आणि विमल शाळेंत जातात. मी—माझी शाळा, माझें कॉलेज, माझा अभ्यास, माझी विद्यार्थी दशा—चट्सारी संपली असून किंवा संपवावी लागली असून आतां संसाराच्या प्रत्यक्ष विद्यालयांत प्रॅक्टिकल शिक्षण घेण्याकरितां नुकतांच प्रविष्ट होत आहें. चिमण्या शाळेच्या जगांतला सात्त्विक आनंद केव्हांच निघून गेला आहे. 'कॉलेजलाईफ'—केवळ कल्पनेचेंच साम्राज्य, आणि त्या साम्राज्याच्या स्वर्गाय सुखावर चालणारी काल्पनिकच पण आनंदप्रतिष्ठा आणि अप्रतिहत सत्ता, आज कुठच्या कुठें लोपली जाऊन वस्तुस्थितीच्या उल्हाचे चटके वरून अंगाला बसण्याचे, खालून तळपायाला झोंबण्याचे सध्यांचे दिवस आले आहेत. ते सहन केल्याशिवाय सुटका नाहीं. त्यांतून धीर धरून जिवंत राहण्याखेरीज गत्यंतर नाहीं. हें सहन न होऊन परलोकच्या प्रवासाची तयारी माझ्या भावनाप्रधान मनानें केलीही असती, तितकें तें उतावळें, आणि अविचारी आहे. पण प्रश्न माझ्या एकव्याचा नाहीं. माझा आई आहे. दोन अजाण भावंडें आहेत, आणि—आणखी कुणी तरी माझ्या अशा दारिद्र्यांतही माझ्या हृदय-सिंहासनावर येऊन बसलें आहे. त्या 'कुणाकरितां' तरी हृदयसिंहासनाला हात लावतां येत नाहीं. मी आणि माझ्यावर अवलंबून असणारे चार जीव जगविण्याकरितां मला मरतां येणें कसें शक्य आहे ? व्यवहारी जगाचा परमेश्वर पैसा असतो, हें आतां मला कळूं लागलें आहे. कॉलेजांत असतांना पैसा मिळविणें म्हणजे महिन्याच्या महिन्यास वडिलांनीं आपलें पोट मारून पाठविलेल्या ठरलेल्या तारखेस मनिऑर्डरीची फक्त मार्गप्रतीक्षा करणें होय, एव-

ढेंच मला माहीत होतें. पैसा 'पोस्टमन' देतो, यापेक्षा तो जास्त मिळविण्याची कल्पना माझी कॉलेजांत असतांना तरी खास नव्हती. आणि ईश्वरी कोपानें वडिलांच्या जिवावर असा मध्यंतरींच घाला घातला नसता, तर कॉलेजमधलें माझे सुखस्वप्न लवकर संपलेंही नसतें. पण माझ्या दुर्दैवानें मला अवेळींच झोपेंतून जागें केलें. स्वप्न संपविलें. आणि पोस्टमन पैसा देत नसून पैशाची प्राप्ति कांहीं विलक्षणच मार्गांनीं करून घ्यावयाची असते, याची जाणीव आतां होत आहे. आतां डोळे उघडल्यावर असें दिसायला व वाटायला लागलें आहे कीं, माझे वडील अवध्या चाळीस पंचेचाळीस दरमहाच्या मिळकतीवर जन्मभर राबले कसे ? तेवढ्यांत त्यांनीं वाढता संसार सुखाचा केला कसा ? त्यांतूनच काटकसर करून माझ्या कॉलेजच्या शिक्षणाची तरतूद केली कशी ? आणि आतां हें सर्व माझ्या अंगावर येऊन पडलें—अवेळीं—अर्धवट स्थितींत, व कांहींशा अज्ञानावस्थेतच मी असतांना हें सर्व चालवावयाचें कसे ? चालवायला करावयाचें काय ?

वयानें, ज्ञानानें, अनुभवानें मी तसा लहान असतांनाही मला परिस्थितीनें आज मोठा ठराविला. मी इकडे तिकडे पोरकटासारखा वागतों असें दिसलें कीं, माझी आई कळवळा येऊन, डोळ्यांतलें पाणी डोळ्यांत सांठविण्याचा प्रयत्न करीत, भरलेला कंठ—माझ्यापासून लपविण्याचा खटाटोप करीत मला जवळ घेऊन म्हणते;—

“ वामन, तुला आतां जगांत असं पोरकटपणानं वागून चालायचं नाही. तूं आतां घराचा कर्ता पुरुष आहेस. तुझ्यावरच सान्या घरांतल्या मंडळीचा भार आहे. मग तूं असं पोरकटपणानें, बेजबाबदारासारखा वागून कसं चालेल बरें ? संसार तुझा आहे. आपल्या घरीं काय आहे, काय नाही, घरांत कसं वागायला हवं, हें जर तूं पाहिलं नाहीस, तर कसं होईल सांग बरं ? तूं जर असं कसं तरी वागायला लागलास, तर माझ्या जिवऱ्या काय वाटेल, किती यातना होतील, याचा विचार तुझ्या मनांत असायला नको का बाळ वामन ! तूं इतक्यांत संसारांत पडूं नयेस. तुझे हे उडण्या वागडण्याचे—स्वच्छंदानें हौसमौज करण्याचे दिवस खरं ह्मटलं तर तुझे ! पण करायचं काय ? देवाच्या मनांत तसं सुख तुला उपभोगूं घ्यायचं नव्हतं, त्याला कोण काय करणार ? ज्यांचे ते संसारभार घ्यायला होते, केवढी तिकडची हौस, केवढी उमेद,

किती दांडगी महत्वाकांक्षा; नेहमीं ह्याणायचं कीं, मी हाडांचीं कांडं करीन, पण माझ्या मुलामाणसांना सुखासमाधानांत वाढवीन. माझ्या वामनाला उत्तम शिक्षण देईत, त्याला अमूक बनवीन, तमुक झालेला पाहीन, एक नी दोन; पण—पण—देवाच्या मनांत तें नव्हतं आणखी—” याच्या पुढं आई कांहीं बोलत नसे. तिला बोलवतच नसे. आंतून अंतःकरण भरून येई. ओठ नुसतेंच हलत. अखेर डोळ्याला पदर लावी, मान एकीकडे वळवी, आणि तो विषय तितकाच त्यावेळीं थांबे ! मला कसेसेंच होई.

माझी भावंडे—मधुकर आणि विमला, सकाळीं जामानिमा करून शाळेला जायला निघतात. पाटीपेन्मील, दप्तरें, बस्करें, घेंऊन काखोटीला पिशवी अडकवून माझ्या पुढें येतात, आणि मला म्हणतात:—

“ भाऊ, आम्हांला ‘फी’ हवी आहे. आणखी गॅदरिंगची वर्गणी पण आजच हवी आहे. ती पण आजच दे अं ! आणखी आम्हांला नवे कपडे केव्हां करायचे बरं ? मला एक तरी कोट नीट आहे का ?—विमलला एक तरी चांगली परकरचोळी नको का ? वर्गांत आम्हीं बसलों ह्याणजे आमचे हे कपडे कसेसेंच दिसतात बघ ! शेजारच्या गुली हंसतात आमच्याकडे पाहून. मग आम्हांला रडायला येतं !—मग केव्हां करणार कपडे ?—आज ? संध्याकाळीं ?—फी केव्हां देणार ? आज फी आणखी गॅदरिंगची वर्गणी दिल्याशिवाय आम्हीं मुळीं शाळेलाच जात नाहीं ! ”

माझीं भावंडे माझ्यापुढें येऊन असें म्हणतात. त्यांचा त्यांत कांहीं दोष असतो का ? त्यांचा अपराध असतो का ? मी माझ्या लहानपणीं आई-जवळ आणि वडिलांच्याजवळ असाच नव्हतो कां हट्ट घेऊन बसत ? वडिलांना किंवा आईला त्या माझ्या हट्टाने किती त्रास होत असेल, किती कष्ट वाटत असतील, त्याची कल्पना जरा तरी मला त्यावेळीं होती का ? तसा विचार करण्याची शक्ति किंवा जरूरी तरी मला कधीं वाटली का ? मग तोच न्याय, माझ्या भावंडांच्या आतांच्या मजजवळच्या वर्तनाला लावायला नको का मला ? भावंडे हट्ट घेऊन रागवून, रुसून बसतात, म्हणून मी त्यांच्यावर रागवूं कसा ? डोळे वटारूं कसा ? किंवा तुम्हांला सहाय्य करण्याची ताकद माझ्यांत नाही, असें दीनवाणीनें कोणत्या तोंडारें त्यांना सांगूं ? त्यांच्यासमोर डोळ्यांत

पाणी तरी कसे आणू ? ते कांहीं नाही; त्यांचा हट्ट मला पुरविलाच पाहिजे. त्यांना जरूरीच्या जिनसा मला घेऊन दिल्याच पाहिजेत. मला माझ्या शक्तीच्या बाहेर असले तरी त्यांचे लहान मोठे लाड पुरवितां. आलेच पाहिजेत. असे वाटण्याइतका मी माझ्या लहान भावंडांजवळ मोठा झालों होतो !

आतां राहतां राहिलें आणखी एक माणूस ! परक्या घरचें घरीं आलें. जन्माची सांगातीण झालेलें ! आपण होऊन अगदीं प्रीतिविवाहासारखा विवाह घडून आलेला ! माझी कॉलेज करीअर डोळ्यांत भरली होती, कीं माझा साधासुधा दिनक्रम मनांत ठसला होता, कीं माझ्या आयुष्याचें भावी वैभव अगाऊ दिसलें होतें, म्हणून माझी जन्माची सोबतीण आपण होऊन आप-
खुषीनें माझ्या घरीं आली होती, हें मला सांगतां येणें कठीण आहे. त्या परक्या घरच्या माणसाची जबाबदारी एकप्रकारें घरच्या माणसांच्यापेक्षांही अधिक नाही का ? त्या माणसाचा विचार करावयाचा, त्या माणसाकडे पाह्याचें, त्या माणसाशीं विचारविनिमय करावयाचा, त्या माणसाला धीर देऊन समाधानांत ठेवावयाचें, हें तर कर्तव्य ह्याणूनच केलें पाहिजे. किती खडतर कर्तव्य हें ! आणि तें आजच माझ्या नशीबीं कां बडवावें ? माझ्या आयुष्यक्रमाची अशा प्रकारची सुरुवात म्हणजे माझें पुरेपूर दुर्दैवच नव्हे काय ? अशा संसारांत मला, किंवा माझ्याकडून मजवर अवलंबून असलेल्या मंडळींना सुखाचा लवलेश कसा मिळावयाचा ? संसारांतलीं बहुतेक सर्व सुखें, सर्व प्रकारचें स्वास्थ्य, सर्व प्रकारचें समाधान, सर्व प्रकारचें प्रोत्साहन एका पैशावर अवलंबून, आणि त्याचा तर माझ्या घरीं ऐन दुपारचा उन्हाळा ! त्या उन्हाळ्याचा सुखदायी पावसाळा, रमणीय हिवाळा कसा, कोणी, कधी, करावयाचा ? माझ्या हातून तें केव्हां व्हावयाचें ? माझा मलाच विश्वास नाही. माझा मलाच धीर नाही; इतकेंच काय पण माझा मला पोंच नाही. अशा स्थितींत मी काय करावयाचें ? मी कुणाच्या तोंडाकडे पहावयाचें ? माझ्या घसं मी सर्वांना सांवरून धरावयाचें, सर्वांची समजूत मी घालावयाची, पण माझी समजूत कोण घालणार ? मला संभाळून कोण घेणार ? माझा अकालीं आलेला मोठेपणा कोणाजवळ विसरतां येणार ?—

पण सांगण्यासारखी गोष्ट, दैवाची खैर, कीं, अशाही परिस्थितींत मी

माझा मोठेपणा विसरून जावा, आशेने धीर येण्याकरितां कोणाकडे तरी पहावें, कोणाच्या तरी प्रेमळ दृष्टीच्या प्रकाशकिरणांचा लाभ आशेला नवांकुर फुटण्यांत करून घ्यावा, असेंही स्थान परमेश्वरानें मजकरितां तयार करून दिलें हातें. आणि तें म्हणजे—पण तें मीच, आणि माझ्याच तोंडानें सांगायला पाहिजे का ? मी सांगितल्या खेरीज कोणाच्या ध्यानांत यावयाचेंच नाही का ?

वात्सल्याच्या ओथंबलेल्या शब्दांनीं माझी आई माझ्या जबाबदारीची जाणीव जशी मधून मधून देत असे, भावंडें अजाणतांच माझा मोठेपणा माझ्या गळ्याला जसा बांधीत असत, तसाच प्रसंग माझी सहधर्मचारिणी अगदीं सरळ सरळ असा कधींच आणीत नसे. तिची तऱ्हा आपली न्यारीच ! माझ्या अर्ध्यावाक्याच्या हक्कधारणीचां माझ्याशीं वागण्याची रीति अशी असायचीः—

स्वतः नेहमीं हंसतमुख आणि आनंदी असायचें ! आपल्या हंसण्यानें आणि आनंदानें दुसऱ्यांनीं हंसलें पाहिजे, आनंदीत झालें पाहिजे, असें वागायचें. कशाची, कोणावर कधीं तक्रार असायची नाही. कोणाबद्दल कसली कुरकुर चालावयाची नाही. हें नको, तें पाहिजे, आज असें करायचें, उद्यांला तमुक झालें पाहिजे, अमूक केलें तर ठीक, फलाणें झालें तर माझ्या नाही कामाला यायचें, याचा कधीं वर्तनांत, बोलण्यांत मुद्दापत्तामुद्दां नसायचा ! असें केलें असतें तर ? दुसऱ्याचें मुळीं ऐकायचेंच नाही. अशानें कसें होणार ! दुसऱ्याला सुख द्यायची ताकद नव्हती, तर संसाराचा सोस हवा होता कशाला ! असें उपरोधिक उणें कधींही बोलवायचें नाही. कुठल्याही व्यक्तिबद्दल, जिन्नसाबद्दल, परिस्थितीबद्दल, तिरस्कार किंवा तुच्छता नाही. लहान किंवा मोठा कसलाही प्रसंग असो, त्यांत वाटेल तेवढा त्याग दाखविण्याची पूर्ण तयारी. अंतःकरणाची तशीच कल्पना द्यावयाची तर,—आपलेंपणानें म्हणून अतिशयोक्तीनें सांगतां, असें समजूं नये, पण—‘लोण्याहूनी मऊ-वज्राहूनी कठीण’ असा प्रत्यय आणून देण्यासारखें अंतःकरण, यामुळें मात वेळोवेळीं माझीच चलबिचल उडावयाची. मी हा असा, आणि माझी सहधर्मचारिणी ती अशी ! माझी चलबिचल झाल्याखेरीज कशी राहणार ? तिच्या न मागण्यानें, तिच्या आनंदी वर्तनक्रामामुळें, तिच्या निरलसतेमुळें, तिच्या मधुर बोलण्यामुळें मी थिजून जाई कीं काय, हें जरी संगतां आलें नाही, तरी माझी जबाब-

दारी फार-फार मोठी आहे, ती मला पाळलीच पाहिजे, कोणत्याही प्रकारची तक्रार-कुरकुर न करतां पाळली पाहिजे; आणि आनंदानें, उत्साहानें, उत्साहानें, त्या परिस्थितीला तोंड दिलें पाहिजे; असा प्रकाशमात्र डोक्यांत एक सारखा पडलेला असावयाचा ! माझी अर्धांगी मला कांहीं मागत नाही, म्हणून तिनें कांहीं तरी मागितले पाहिजे, आणि मला तिची मागणी पुऱ्हा करतां आली पाहिजे, असें मनाला वाटूं लागे. अर्धांगी कसला कधींच हट्ट घेत नाही; तर माझें मन मलाच विचारूं लागे कीं, 'अर्धांगीनें तुझ्याजवळ कसला हट्ट कां घेऊं नये ? पण तें सर्व मनांतल्यामनांतच चाले. त्याची वार्ता अर्धांगिच्या कानापर्यंत जाणें शक्य नसे. ओठाच्या बाहेर शब्द पडायचीच मुळीं मुष्कील ना ?

असा सर्वस्वी निश्कांचन भी-अशा तऱ्हेचा माझा परिवार; त्यांत दिवस हे असे. आधुनीक अर्धवट शिक्षणानें माझ्या पुष्कळशा कल्पना बदलत गेलेल्या लहानमोठेपणाच्या; मानापमानाच्या वेज्यावांकड्या उगाचच कल्पना मनांत घुसून बसलेल्या, आणि वस्तुस्थिति तर अशी घरांतल्या मंडळींना जगवायचें कशावर ? घरांत चिमूटभर धान्य नाही. गांठीला एकही पैसा नाही, किंवा खरेंच सांगावयाचें तर वडिलार्जित मिळकतीपैकीं आजवर पोटासाठीं आणि माझ्या शिक्षणासाठीं किडुकमिडूक सुद्धां मोडून खाऊन संपल्यामुळें खरोखरीचा तांब्याचा एकच पैसा शिल्लक राहिलेला. जगायचें कसें ? पोट भरायचें कसें ? जगवायचें कसें ? पोटें भरायचीं कशीं ? वडिलार्जित शिलबीच्या एकाच पैशानें काय होणार ? पण समजा, त्या एकाच पैशाचे डाळे कुरमुरे आणून एके ठिकाणीं बसून आम्हीं घरांतल्या मंडळींनीं एकदांच फांकले ! मग पुढें ? पुढें काय करावयाचें ?

या पेंचांत परमेश्वरानें मला पकडलेलें. आई देवाच्या पुढें बसून डोक्यांतून अश्रु गाळते आहे. 'माझ्या वामनाचें कसें होणार ?' ह्याणून मनोमन त्याला प्रश्न विचारते आहे. लहान भावंडें; त्यांना काय ? तीं निःशंक मनानें शाळेंतून येतांच मनसोक्त आंगणांत उडताहेत. माझें किंवा आईचें तोंड वाईट दिसलें, तर त्यांनींही तोंड गोरेंमोरें करायचें, आणि गपचिपपणानें मजजवळ किंवा आईजवळ येऊन गळ्यांत चिमुकल्या हातांचा विळखा घालून बसावयाचें,

एवढेंच त्यांना ठाऊक !—आणि माझी अर्धांगी ? तिचा मुखचंद्र अशा वेळीं देखील शांत-गंभीर-आणि उल्हसित ! त्याकडे पाहिलें तर जणू काय असेंच तिचे डोळे बोलत असावेत असे वाटे की, “ अं: ! त्यांत काय आहे ? हें चालायचेंच ! हा चक्रनेमिक्रम असाच असायचा ! ही कठीण वेळ अशीच राहणार आहे थोडीच ! उद्योग करूं, तर ही वेळ बदलण्याचें आपल्याच हातांत आहे. त्यांत इतकें वाईट तें वाटून कशाला घ्यायचें ? नी धीर तो कशाला सोडायचा ? ” आणि खरेंच तें ! मलाही तें मनोमन बेटं पटत असे ! मग कां कोण जाणें ! हें मलाच पटत असे, असें नव्हें, तर माझी आई देखील आपल्या सुनेविषयी बोलतांना सहज पण असेच उद्गार काढी “ माझी सूनबाई खरीच शांतादेवी आहे ! ”

माझी भावंडे पण आपल्या वहिनीच्या अंगाखांद्यावर लडिवाळपणानें खेळतांना उद्गारतात, “ शांता वहिनी आमची किती चांगली आहे ! ”

मग मला काय वाटत असेल ? मी कसला विचार करीत असेन, मी किती अभिमान बाळगीत असेन ? ज्या कोणास अजमावण्याची इच्छा असेल त्यांना मी एवढेंच सांगेन, एरव्ही तुझाला त्यांतलें कांहीं कळायचें नाहीं. आणि पटायचें नाहीं; त्याकरितां तुम्हीं “ प्रेमाच्या गांवा जावें, मग ऐकावें त्या बोला ! ” म्हणजे तें पटेल. यापेक्षां या वेळीं मी तरी जास्त काय सांगणार ?

—प्रकरण २ रें—

माझे मित्र

कोणी आगगाडिमधले सारेच कीं सोबती

—मुकुंदराय

मला कळूं लागल्यापासून आजवर माझे कितीं सोबती झाले असतील, पहिल्यांदा ज्याच्याबरोबर 'श्रीगणेशा' शिकायला शाळेंत गेलों तो आमचा शेजारचा माझ्याबरोबरचा गंपू. त्यानंतर माझी मुलामुलांत मारामारी होऊन माझी भांडणांत बरोबर वाजू आहे असा निकाल देऊन माझ्या तर्फेनें प्रतिपक्षाशीं त्या वेळीं कडाक्याचें भांडण करून माझ्याशीं स्नेहसंपादन करणारा सदाशिव. तसाच कुणाच्याशा लग्नांत वऱ्हाडी म्हणून गेलों असतां आमच्याशीं उगाच्याउगाच खेळामेळानें वागूं लागलेला, आणि पंच्चीवर कविता ह्मणण्यांत माझी त्याच्यावर ताण झाली असतांही माझी पाठ थोपटून 'दोन दिवसाची लग्नांतल्या जिलव्या लाडूंची संगतां करणारा 'धोंडू.' त्यानंतर कॉलेजांत मोठेपणीं शिरल्यावर, अभ्यासानें बरोबरीचे म्हणून, रेसिडेन्सीच्या रुममध्ये, किंवा जवळच्या रुममध्ये राहावयास मिळाल्यानें वरचेवर बोलण्याचालण्याचा, फिरावयाला वर्गरे जाण्याचा प्रसंग आल्यानें साहजीकच सोबत्याच्या सदरांत येणारे विश्वनाथ आणि जगन्नाथ. एक कीं दोन. नीटशीं मोजदादही त्या स्नेही मंडळाची करतां येणें अशक्य झालें होतें. तोंड ओळखीचा—जरासा जानपट्टानीचा झाला, चारचौघांत बोलतांना एकादा एकदोन आपल्यासारखे शब्द बोलला, कीं झाला आपला स्नेही. स्नेही झाला कीं आपण त्याच्या घरीं जाऊं लागावयाचें, आपल्या बरीं त्याला वरचेवर आणावयाला लावायचें. बरोबर फिरावयास जाऊं लागावयाचें. एकजुटीनें अभ्यास करूं लागण्याचा आव घालावयाचा. 'सर' किंवा 'प्रोफेसर' यांच्या घरीं किंवा बंगल्यावर खाजगी रीतीनें मुलाखतीला जाण्याचे प्रसंग साधावयाचे.

म्हणजे त्यापैकी कोणाला तरी हाताशी धरण्याकरितां तेवढ्यापुरतें कोणाला तरी स्नेही बनवावयाचे, किंवा कोणाचे तरी स्नेहि बनावयाचे—याप्रमाणें जिकडे तिकडे, जेथें तेथें, व जो तो एकमेकांचा स्नेहीच. हा कोण क्रिकेटपटु म्हणून आहे. हा कोण ? आपल्याला चारचौघांत वरें म्हणतो म्हणून स्नेही. तो कोण केवळ आपल्याला आवडतो तसा पोषाख करतो, वागतो, वावरतो म्हणून दोस्त. तो दुसरा 'डिबेटिंग क्लब'मध्ये उत्तम रीतीने बोलतो म्हणून जिवलग. तमका भारी विनोदी. सहज जातां जातां वाटेल तशा कोलांटीच्या कोठ्या करून हंसतां हंसतां मुरकुंडी वळायला लावतो म्हणून जीवाचा जिगर. नुसता 'चहाचिवड्या'पुरता, जेवायला येण्या जाण्यापर्यंत मजल मारलेला, वेळीं अवेळीं बसायला येणारा, प्रथमतः अहोजाहो म्हणून शेवटीं अरेतुरेवर आणि पुढें पुढें तर लेकावेढ्यापर्यंत मजल नेणारा, तो लंगोटी यार. अशा रीतीचे जगभर सारे स्नेहीच स्नेही ! “ मित्र चमू ज्याचा मोठा ! त्या आनंदा ना तोटा ! ” ही कोणा शाहण्याची उक्ति जशी कांहीं अक्षरन् अक्षर खरी असलेली ! मग असा ज्याचा आपल्या स्नेह्यांचा दांडगा परिवार, तो केवढा धन्य ! केवढा सुखी नव्हे काय ? खरेंच असें असावयाला, किंवा दिसावयाला पाहिजे यांत काय संशय ? पण तसें कोठें दिसून येत नाही, हीच दुःखाची गोष्ट होय. हें सारें कुठपर्यंत भासमान होत असतें ? तर प्रसंग पडला नाही तेथपर्यंत ! आणि तसा प्रसंग पडावयाचा म्हणजे डोक्यावर सांसारिक जबाबदारी पडल्यावर. कोणाला लवकर तर कोणाला उशीरा, हा असा प्रसंग येतोच येतो. संसारांत पडलेल्या प्रत्येकाला त्या प्रसंगाची गोड-कडू जशी मिलेल तशी सलामी ध्यावी लागतेच लागते, असें पुष्कळ म्हणतात; पण दुसऱ्याच्या सांगण्यावर भरंवसा कोण धरणार ? स्वतःला अनुभव आल्यावांचून, स्वतःच्या पायाला प्रत्यक्ष ठेंच लागल्याशिवाय स्वतःला पटावयाचें कसे ? स्वतःला कळ यावयाची कशी ? बोलण्याच्या ओघांत माझे वडिल संसारांतल्या निरनिराळ्या प्रसंगांचे दाखले देत असत, अनुभव सांगत असत; त्यांची त्यांनीं ऋणानुबंधी म्हणून जी मंडळी म्हटली होती, त्यांच्याशी कसे वर्तन असें हें मी अनेक वेळां पाहिलेंही होतें. आपल्या मित्रांविषयी अनुदार उद्गार मी केव्हाही बाबांच्या तोंडून आलेला ऐकला नव्हता; किंवा घरी आलेल्या कोणाही

मित्रांच्या सरबराईत यथाशक्ति वागतांना कसूर किंवा आंगचोरपणा केला नव्हता. तरी पण त्यांच्या उलट उत्सुकतेने आपण होऊन बाबा आपल्या मित्राकडे गेले आहेत, चार आठ दिवस राहिले आहेत, आणि मित्राला आपल्या करितां खार लावला आहे, असे फारसे नव्हे—मुळांचे ज्ञात्यांचे निदान माझ्या तरी स्मरणांत नाही. आपल्या घरी कोणी आले म्हणजे बाबांना मनस्वी आनंद झाल्याचे निदर्शनास येई. ते अगदी उचंबळून येत. घरच्या कोंड्याचा मांडा माझ्या आईला बाबा आपल्या स्नेह्यासोबत्याकरितां करावयाला लावीत; पण तेच बाबा आपल्या इष्टमित्राकडे जायला तितकेच नाराज—नाखुष असत. उदास असत. त्यांच्या अशा वृत्तीचा छडा लावण्याच्या भानगडीत कोणी फारसे पडले नाहीत, आणि त्यांनी होऊन सहज बोलण्याच्या ओघांत त्यांचे स्पष्टीकरण केले, तर त्याचा ठसा कोणाच्या मनावर फारसा उमटला नाही. माझ्या मनावर त्यावेळीं तर त्याचा परिणाम असा कधी झालाच नाही, असे सांगणे भाग आहे. बाबांचे बोलणे जरा चमत्कारिक वाटले तर मी उलट मनाशींच हंसत असे. पण—आज—आज व्यवहारा जगांत पहिले पाऊल टाकलेला मी, मित्रांच्या जगाकडे—बाबांच्या आणि माझ्या मित्रांच्या जगाकडे पहातो आहे, तर ते जग मला आतां किती तरी निराळे दिसते आहे. ‘कुणी कुणाचा नाही वेळीं स्वार्थी जग हें नटले,’ हाच कोणा वेड्याचा उद्गार माझ्यापुढे नाचतो आहे !

माझे लहानपणचे मित्र आज कुठे आहेत ? मोठेपणचे मित्रांची हालहवा काय आहे ? मी ज्या मित्रांची आस्थेने, हौसेने, कर्तव्य म्हणून, जरूरी म्हणून आठवण करित आहे, त्या मित्रांच्या अंतःकरणांत मजविषयीं स्मृतीचा लवलेश तरी असेल काय ? असेल तर तो बरा—की—वाईट ? आदरणीय की तिरस्करणीय ? मला शक्य तो उपयोग करून देण्याकरितां की माझा उपयोग करून घेण्याकरितां ? याचा आतां माझा मलाच उलगडा होत नाही. अमक्या मित्राचे स्मरण करावे त्याच्याविषयीं काहीं कल्पना मनांत आणाव्यात, त्यावर लगेच साधकबाधक गोष्टींची उभारणी करावी, आणि शेवटीं त्या मित्राच्या मूर्तीला ‘काहीं तरी’ एक मत त्या विषयीं ठरून बाजूला करावे; असे करतां करतां शेवटीं अफाट मित्रांच्या समुदायांतून—समुद्रांतून मनाला पोहून आणून

समुद्रांतून पोहून येऊनही अखेर कोरडा तो कोरडाच, असा प्रत्यय मनाला यावा, असें चाले.

‘ मित हा मैत्रीकरितांच, व्यवहाराकरितां नव्हे ’ हें तत्त्व मनापुढें जोरदार रीतीनें येऊन विषण्ण मनाचें समाधान सुसंस्कृतता करूं लागे, तर तयार शेणारें व्यवहारी मन उलट असा प्रश्न करी, ज्याचा व्यवहारांत काडीमात्र उपयोग नाही, त्या मित्राची मैत्री काय चाटायची आहे ? मी व्यवहारी जगांत पाहिलें पाऊल टाकलें, किंवा मला टाकावें लागलें, त्यावेळीं मी माझ्या सभोवतालच्या जगाकडे याच आशेच्या नजरेनें पहात होतो. लहानपणापासूनचे मित्र म्हणून झटलेली अनेक मंडळी कोणत्या ना कोणत्या कारणांनीं मजपासून अलग झालेली होती. एकदां दूर झालेला, दृष्टिआड गेलेला स्नेही मला भेटला नाही, कीं त्याच्यासंबंधाची पूसतपास करण्याचेंही मला झालें नाही. आज घटकेला माझे जवळचे किंवा लांबचे झटलें तरी स्नेही दोनच. एक विश्वनाथ, आणि दुसरा जगन्नाथ. अजून त्यांना मी स्नेही झणतो. तेही त्याच नात्यांनीं मला ओळखतात. कॉलेजमध्ये असतांना त्यांचें माझे अनेक कारणांनीं संघट्टन झाले आहे. तें अजूनही त्याच स्थितींत आहे. मी त्यांच्याकडे वारंवार जातो, मी नाही गेलों चारदोन दिवस तर ते मला शोधून काढून-ओढून घेऊन जातात. माझ्या घरीं मात्र मी त्यांना सहसा आणण्याच्या भानगडींत पडत नाही. ओळखीच्या सुरुवातीला एकदेन वेळां माझ्या घरीं आणण्याचा मोह मला झाला होता, त्यांनाही येण्याविषयी उत्सुकता झाली होती; पण कोणत्या कारणांनीं कोण जाणें, त्यांनीं माझ्या घरीं येऊं नये, असेंच मला वाटलें; व थोडाशी उदासीनता दाखवून मी तें खरोखरीच टाळलें. आणि एकदां जे झालें, तें कायमचेंच होऊन बसलें. वामनाच्या घरीं गेलें पाहिजे असें कोणी नंतर झटलेंही नाही. नाही म्हणायला माझ्या लग्नाच्या वेळीं काय माझी मित्रमंडळी माझ्या घरीं आली असतील तेवढीच. नंतर सदासर्वकाळ मीच त्यांच्याकडे असायचा. मग मजकडे येणार कोण ? माझ्याकडे वरचेवर माझ्या मित्रांनीं येऊं नये, असें वाटावयाला लागणाऱ्या अनेक कारणांत मुख्यतः माझी गरीबीच असावी असें मला वाटतें. माझ्याकडे न येण्यांत मित्रांची अनुत्सुकता कां याचा मात्र विचार मी कधीं केला नाही.

तुलेनेच नव्हे, तर जगन्नाथ किंवा विश्वनाथ या माझ्या दोन मित्रांच्या घरची स्थिति खरोखरीच चांगली. त्यांना खाण्यापिण्याची ददात नाही. संसाराची विवंचना नाही. त्यांच्या सुखांत कमतरता येण्यासारखेही कांही त्यांच्याकडे कमी नाही. विश्वनाथापेक्षा त्यांतल्यात्यांत जगन्नाथाची स्थिति अधिक चांगली. जगन्नाथ जितका बोलका, तितकाच जवळ जवळ विश्वनाथ घुम्या. जगन्नाथाचा झोंक वागण्यासवरण्यांत जरा ऐषआरामी—आपली श्रीमंती जगाला दिसावी या रीतीचा. तर विश्वनाथची वागण्याची रीति डोळ्यांत ताबडतोब न भरण्यासारखा. कॉलेजांत असतांनापासूनची दोघांविषयींची ख्याति ह्मणजे जगन्नाथ उधळ्या म्हणून तर विश्वनाथ चिक्कू म्हणून. त्यामुळे जरी नाही, तरी कां कोण जाणें, माझ्या विचारसरणींत विश्वनाथापेक्षां जगन्नाथ मला अधिक जवळचा वाटे. कधीकाळीं जरूरी लागली तर—आणि आह्मां गरीबांना तशी जरूरी हरषडी लागायचीच—तर जगन्नाथ आपला आहे, तेव्हां कोणत्याही प्रकारचें डरायचें कारण आपल्याला मुळींच नाही. ही जगन्नाथाविषयीं भावना जागृत असे. विश्वनाथाविषयीं त्याच्या घुम्या स्वभावामुळे कांहीं निश्चयच करतां येत नसे. त्याच्याविषयीं खात्री सांगवत नसे; एवढे खरे.

आमचा हा तिघांचा स्नेह अधिक बळकट व्हावयाला आणखी एक गमतीचें कारण घडलें होतें. माझी बायको त्या दोघांच्या बायकांची अगदीं जीवाभावाची मैत्रिण होती. त्या दोघी माझ्या बायकोला विलक्षणच मानीत असत. आह्मी तिघे जसे कॉलेज मित्र, तशा त्या तिघी शाळेंतल्या मैत्रिणी. त्यांतून आणखी एक चमत्कार होता. माझी बायको माहेरकडून बऱ्यापैकी, तर त्यांच्या बायका त्यांच्या माहेरच्या अगदींच गरीबीतल्या, अशी आह्मां तीन मित्रांच्या संसाराच्या सुरुवातीची परिस्थिति.

आज माझी स्थिति मात्र अशी आहे कीं, संसारशकट हांकण्याकरितां मला पैशाच्या पाठीमागें लागलेंच पाहिजे. पैसा—पैसा—पैसा ! आजकाल एकच विषय, पैसा ! मी पैसा मिळविला पाहिजे. मी माझ्या कुटुंबाचें पालनपोषण केलें पाहिजे. त्याकरितां काय करावयाचें ? कोठें, कोणाकडे जावयाचें ? कोणाचें साहाय्य मागावयाचें, खात्रीनें कोण आपल्याला सहाय्य करील, आणि आपल्याला निश्चित करील ? मित्र आपल्याला उपयोगी पडतील का ? कोणता

मित्र आपल्यावरील आपत्ति जाणून ती निवारण्याकरितां धांवत येईल ? मदतीचा हाक कोणाला मारावयाची ? कोणाच्या हातांत हात देऊन सुरुवातीचा खडकाळ रस्ता ओलांडण्याचा प्रयत्न करावयाचा ? एकच विचार, एकच चिंतन, आणि एकच काळजी !

संसाराची रडकथा विश्वनाथाच्या पुढें गायची ?—पैशाच्या अभावाची करुण-कहाणी जगन्नाथाला ऐकावयाची ? काय करावयाचें ? त्यांच्या पुढें रडगाणें कां गावें ? त्यांच्या पुढें संसाराची करुण कहाणी कां कथन करावी ? आणि त्यांनीं तरी कां ऐकून घ्यावा ? खरेंच, त्यांनीं ऐकून घ्यावी असे ते बांधलेले कुठें आहेत माझे ?—

झाले; विचाराला उलट गति मिळाली, आणि मित्रांपुढें आपली ' गृहकथा ' निवेदन करावयाची नाही, असा मनाचा निश्चय झाला. पण कितीही निश्चय झाला किंवा केला तरी तो टिकाव धरून राहणार कसा ? जगांत एकेकटा प्राणी काय करूं शकेल ? ' एकमेकां करूं सहाय्य ' असें ह्मणावयाचें तें कशासाठीं मग ? मी माझ्या मित्रांची मदत मागावयाची नाही, किंवा ध्यावयाची नाही, तर मित्रांचें प्रयोजन काय ? या मूलपदावर मला माझे मन पुन्हां पुन्हां आणून सोडें. इथून फिरून विचाराला सुरुवात झाली, लवकरच असा एकादा आडवा प्रश्न येई कीं ' समजा, आपण वर्त्ताशी वासून संबंध कुळकथा सांगितली, आणि सहाय्याची याचना केली, आणि इतकेंही करून मदत तर राहोच, पण नुसतें त्यांनीं तोंड वेंगाडलें, तर माझ्या याचनेचें काय झालें ? ' इतकी मानहानी, एवढी नामुष्की आणि मित्राकडून करून घ्यावयाची ? त्यापेक्षां वेहेत्तर आहे, आपण उपाशी पोटी राहिलों तरी ! ' दाराला आंतून कड्या घालून घेऊन टांचा लावून आंतल्या आंत गूपचूप मरून जाऊं; पण मित्रांपुढें दीन-वार्णानें हात पसरणार नाही. तेही जगांत मोठे आहेत. मी माझ्या ठिकाणीं मोठाच आहे. ते संपत्तीनें श्रेष्ठ असतील. मी त्यांच्यापेक्षां शाहाणपणानें सरस आहे. असें आहे, तर आपण मिलांना कसोटीला लावा कशाला, आणि फजीत होण्याचा प्रसंग आपला आपणच ओढवून घ्या कशाला ? तेव्हां, आपलें एक-व्याचेंच काय व्हावयाचें असेल तें होवो, आपणच आपला मार्ग शोधावयाला लागलेलें काय वाईट ?

जगांत इतरांचा अनुभव काय असेल तो मला कळणे शक्य नाही. पण संसाराच्या सुरुवातीस मित्रांकडून मिळणाऱ्या मदतीवर विचार करू लागतांना माझी मात्र अशी त्रैधा तिरपीट उडाली. 'स्वतः भेत्यशिवाय स्वर्ग दिस'. नसतो' या वाक्याची सत्यता स्पष्ट होऊ लागली. मित्र जगांत नसतातच—मित्र ह्मणजे ह्मणजे केवळ ढोंग—नुसर्ता दुसऱ्याची आणि आपलीही फसवणूक आहे—पण असे ह्मणावे, तर माझ्या सहधर्मचारिणीच्या—माझ्या शांतेच्या वागण्याबद्दल काय ह्मणावयाचें मग ? तिने अकृत्रिम, अहेतुक आपले प्रेम—नव्हे प्रेमाबरोबर आपले आयुष्याच्या आयुष्य मला बहाल केले. त्याकरितां गणगोताचें प्रत्यक्ष आईबापांचें ऐकलें नाही. स्वतःच्या श्रीमंतीची आणि माझ्या दारिद्र्याची परवा केली नाही, आणि निदान एका आयुष्यांत तरी न तुटणारा स्नेह 'विवाह' बंधनानें वज्रलेप करून टाकला, त्याची मांमांसा कशी करावयाची ? आयुष्याचा सोबती शांतेनें मला निवडले; माझ्या कित्येक मित्र ह्मणविणारांनीं त्या माझ्या परमभाग्याबद्दल कित्येक वेळेला माझा हेवा—मत्सर केला, तें काय शांतेनें स्वतःला आणि मला फसविलेंच ह्मणावयाचें ? तिचें हें ढोंगच ह्मणावयाचें ? माझ्याशीं दारिद्र्याबरोबर झगडायला सदासर्वकाळ सज्ज असते, माझा चेहरा कुठल्याही प्रसंगीं चित्तातुर दिसूं नये, असें ती स्वतः वागते. स्वतःचा चेहरा सदासर्वकाळ मां सुखा राहावे, आनंदांत राहावे म्हणून हंसतमुख ठेवतें, तें काय सर्व औपचारिकच ?

मनाचा केवडा गोंधळ उडून जातो आहे हा ! शांतेकडे पाहिलें ह्मणजे 'मित्र' ह्मणजे काय ? तो कसा असतो, कसा दिसतो, कसा वागतो, कसा वागवितो, याचें मूर्तिमंत चित्रच डोळ्यापुढें उभे राहातें. आणि 'मित्र जगांत नसतात,' हें धाडसी विधान करण्याची छातीच होत नाही. जीभ तसे ह्मणायला धजत नाही !

मी पैसा मिळविण्याच्या उद्योगासाठीं दारोज सकाळीं बाहेर पडतांना आई प्रेमळ आशीर्वाद देते. मधुकर आणि विमला ही भावंडे 'भाऊ, तूं कचेरीतून केव्हां येणार ?' म्हणून गोड शब्दांनीं विचारून मी ऑफिसर व्हावे, पैसा मिळवावयाला लागावे, अशी सदिच्छा प्रकट करतात. शांता डोळ्यांतल्या स्थीर

पण तेजस्वी तेजानें दर्शविते ' जा, पुढें पाऊल टाका, कचरूं नका, यशोदेवता तुझांला वाटेंतच भेटेल. '

वाटेंतून जातांना विश्वनाथ भेटला, नमस्कार चमत्कार झडला, ह्मणजे, तो घुम्या अगदीं आपल्या मोजक्या शब्दांतच विचारतो, " काय वामन, निघालास उद्योगाच्या शोधाला ? हं S! "

त्याचप्रमाणें दिवसभर फिरून फिरून रंजीस येऊन-धुळीनें मळलेल्या कपड्यानिशीं, घामानें डबडबलेले दीन असें तोंड करून मी परत घराकडे जातांना, सहज चैनीनें ऐषआरामी पोषाव करून रंगेलपणानें निघालेला जगन्नाथ भेटला, तर तेवढ्यांत मी केलेला नमस्कार घेत घेत " कां, आजही नाहीं लागली वाटतं तुझी कुठें वरणी ? काय तुझें नशीब तरी खट्याळ आहे रे ! तुझ्यासारख्या सद्गुणी आणि हुशार माणसाची अशी देना उडावी, हें किती चमत्कारिक आहे ! जगच घेईं दुष्ट आहे. तूं, तुझा संसार, तुझा परिवार, कसं व्हायचं तुझें ? मला जर शक्य असतें, तर तुझ्यासारख्या हुषार जिवलगाला कधीं सोडला नसता. माझ्या घरी मी नोकरी दिली असती तुला. पण जुनं खोड बाबांच्या वेळेपासूनच आहे, तें काढतां येत नाहीं ; त्यामुळें सारी पंचाईत आहे ! असं होतं बघ—"

असें म्हणून तो चालायला लागतो. मीही जड पावलांनीं आज ' पैसा ' मिळवायची सोय कुठें लागली नाहीं, म्हणून रंजीस होऊन घर जवळ करण्याच्या नादांत असतो. अशा वेळीं मी आणि माझे मित्र याविषयीं माझ्या मनांत आणखी कोणकोणते विचार चालत असतात, ते सर्व मला सांगतां येणें शक्य नाहीं.

—प्रकरण ३ रें—

‘ पाहिजे ’

पोट मोठें अनिवार । हिंडवितें दारोदार

—तुकाराम

नित्याचा माझा सध्याचा उद्योग ह्याणजे ‘ टाईम्स ’ ‘ केसरी ’ ‘ नवाकाळ ’ वगैरे इंग्रजीमराठी वर्तमानपत्रांचे ‘ पाहिजे ’ चे रकाने लक्षपूर्वक शेजारच्या लायब्ररींत जाऊन धुंडावयाचे. छोटी-मोठी, मनासारखी, मनाविरुद्ध कमी पगाराची, जास्त पगाराची, अटीची बिनअटीची—कोणत्याही प्रकारची जाहिरात असो, वाचावयाची, सोडावयाची नाही. अगोदर मनाला आवडेल, शरीरप्रकृतीला मानवेल, समाजांत शोभेल, अशा तऱ्हेच्या नोकरीची ‘ जाहिरात ’ तरी वाचावयाला मिळते काय, याकडे आशाळभूत डोळे पहात. नंतर ‘ अनुभविक मनुष्य पाहिजे ’ ‘ पूर्वीच्या कामांचीं सर्टिफिकेटें अर्जासोबत जोडावीत ’ वय आणि जात हीं काढावीं ‘ तरुण आणि अननुभवी माणसांनीं अर्ज करण्याची तसदी घेऊं नये, ’ ‘ अर्जदार युनिव्हर्सिटीचा पदवीधर असला पाहिजे, ’ अशा तऱ्हेचा उल्लेख नसलेल्या जाहिरातींचा शोध करावयाचा. प्रत्येक जाहिरात वाचावयाची, ती मनाशींच आपल्याला लागू — गैरलागू करून पाहावयाची, आणि मग दुसऱ्या जाहिरातीकडे दृष्टि न्यावयाची. या चाळणींतून चाळतां चाळतां कित्येक आठवडेचे आठवडे तसेच जात. एकही मनासारखी जाहिरात वाचावयाला मिळत नसे. चुकूनमाकून मिळाली, तर त्या दिवशीं केवढा आनंद होई ! झटकन् पत्ता टिपून घेऊन अर्ज खरडून—जेवणखाण आटोपून पोषाख नीटनेटका करून घराच्याबाहेर त्या ऑफिसचा शोध काढीत काढीत हिंडावयाचे. ऊन्ह—पाऊस, जेवणखाण याचां मुळींच क्षिती न बाळगतां जोडे फाडावयाचे. ऑफिस सांपडलें, इमारत दिसली, त्या ऑफिसच्या नांवाचीं कोरलेलीं अक्षरें वाचलीं, ह्याणजे, त्या वेळेपुरते झालेले श्रम परिहार होऊन समाधानाचा एक निश्वास सोडीत ऑफिसची पायरी चढावयाची. ऑफिसच्या लाल डगला, पिळाची पगडी, गळ्यांतला काळा पट्टा, त्यावरचें

ऑफिसच्या नांवाचें पितळी छापानें शील अशा थाटाच्या चपराशाची 'एः रुः कोण पाहिजे ! अंदर मत जाव !' अशी दरडावणी ऐकावयाची, क्वचित परतीचा धक्काही घ्यावयाचा. ऑफिसच्या हेडकडून 'नो व्हेकन्सी' म्हणून ऐकण्यापूर्वी दरवाजांतल्या चपराशाकडून 'हत जागा नाही,' अशी चपराक लगावून घ्यावयाची. नाहीतर चौकशाखिडकीच्या बाहेरच 'नो व्हेकन्सी' ची पाटा वाचून मुकाट्यानें आल्या पावलीं परत फिरावयाचें. आशाळभूतपणानें 'पाहिजे'च्या जाहिरातीवरून पायपीट करीत ऑफिसचा उंबरठा गांठावयाचा. आतां या ऑफिसांत 'पैसा' मिळण्याची सोय होऊन, आपल्या कुटुंबाच्या पोटापाण्याची सोय हें ऑफिस करणार, तेव्हां हें ऑफिस किती चांगलें आहे, या ऑफिसांत काम करणारी मंडळी किती सुखभावी, किती सुखी, किती व्यवस्थित आहेत, अशी अशीं ही माणसां आहेत, म्हणूनच हें ऑफिस त्यांचा 'संसार चालवितें.' त्या लोकांप्रमाणेंच मी आहे की नाही, त्यांच्यामाझ्यांत साम्य आहे तें किती, विरोध आहे तो कोणता ? त्यांच्यापेक्षां मी अधिक कडकपणानें वागतां आहे, की त्यांच्यांत मिसळण्याइतकेंही मला वागतां येत नाहो; त्यांच्याच प्रमाणें तावडतोत्र मला वागतां येण्यासारखा मनाचा तयारी करतां येईल की नाही. इत्यादि विचार इतक्या थोड्या वेळांत—ऑफिसच्या माडीचा पहिली पायरी चढावयाला लागल्यापासून शेवटची पायरी संपण्याच्या आंतच येऊन जात झटलें तरी चालेल. त्या ऑफिसविषयी, आणि त्या ऑफिसांतील लोकांविषयी आत्मायता उत्पन्न होतें न होतें, तितक्यांत चपराशाकडूनच चपराक मिळण्याबरोबर त्या आत्मायतेचा चक्काचूर होऊन जाई !

अशी चपराक मला पहिल्या पहिल्यानें सहन होत नसे. अगदीं भिरभिरी येई. संतापानें शरीरांतलें रक्त उसळेल. काय करूं, आणि काय नको असें होऊन जाई. पण-पण शेवटीं काय ? शेवटीं 'उत्पन्न्यते विलीयन्ते दरिद्राणां मनोरथाः' हाच त्याचा निकाल ! उजाडला दिवस मावळला. फीरफीर फिरणें झालें. शरीर आणि शरीरापेक्षांही मन थकून गेलें. चारदोन ऑफिसच्या दारीं 'पोटासाठीं' धक्के घेऊन आलो. उणे शब्द, मिळविलेल्या ज्ञानाची हेटाळणी ऐकली, पोषाणीपणावद्दल पूजा बांधून घेतली, आणि घरीं आलों. घरीं आल्यावर दिवसाच्या पोटीं केलेल्या कामाची-झालेल्या त्रासाची हजेरी शब्दशः देण्या-

ची जरूरीच राहात नसे, पहिल्या पहिल्याने तसे होई. अगदी अघळपघळपणाने आईजवळ वगैरे त्याचा पाढा वाची. पण पुढे पुढे त्याच त्याच वर्णनाचा वाट आला. फलनिष्पत्ति काही नाही. मग सांगावयाचे काय ? मां बोलेनासा झालों. आणि घरांतील मंडळी माझ्या न बोलण्यानेच जास्त ओळखू लागली. पहिल्या उत्सुकता आतां कोणाजवळच राहिली नव्हती.

माझे मन दिवसें दिवस चांगलेंच निगरगट बनत चाललें. न बनून सांगणार कोणाला ? पैसा मिळविण्याकरितां धडपड ही केलीच पाहिजे. पहिला, आणि पहिल्यानें अत्यंत सोपा वाटणारा ‘नोकरी’ पेशा शिक्षीत मनाला बरा वाटतो, आणि तोच पत्करण्याकडे बुद्धीचा ओढा ओढतो. एकदां नोकरीचा तर नोकरांचाच पिच्छ पुरवावयाचा, असें ठरल्यावर त्यांत हयगय किंवा अंगचोरपणा कशाळा ? नुसत्या अर्जानें काम भागत नाही. अर्ज घेऊन समक्ष भेटूनही दाद लागत नाही; असें अनुभवानें सिद्ध करून दिल्यावर ‘नोकरी’ करितां आणखी काय करावें लागणार, हा प्रश्न शिक्षिताला सुचला नाही, तर तो शिक्षीत कसला ? मलाही तो सुचला माझ्याही मनानें त्याची उत्तरे शोधून काढली. कोठेही, आणि कशीही नोकरी पटकावयाचीच झाली तरी, लांच, आणि वाशिला या दोन जालिम मात्रा जवळ बाळगिल्याच पाहिजेत. एका मात्रेच्या वळशानें गुण आला तर बरे, नाही तर दोन्हां मात्रांचे वळशावर वळसे गुण येईपर्यंत देत गेलेंच पाहिजे. ज्याच्याजवळ या दोन्ही मात्रांची तरतूद असते, त्याचा गोष्ट वेगळा. पण मात्रा बाव तशी नव्हती. ‘लांच’ द्यावयाला मज-जवळ काय असणार ? जें द्यावयाचें तें मिळविण्याकरितां तर शरीर, मन, आणि मिळविलेली विद्या विकण्याकरितां दारोदार हिंडणे नशीबी आलें होते. दुसरी ‘वाशिला’चा बाव. त्या बाबतीत विचार करणें जरूर होते. वडिलांची कांहीं बरोबरची मंडळी ठिकठिकाणी छोट्यामोठ्या ठिकाणी नोकरांतून गुंतलेली होती. त्यांना पत्रें पाठवायचीं. त्यांचें लक्ष, त्यांची सहानुभूति आपणांकडे खेंचावयाची, आणि त्यांच्याकडून पत्रें आणवून त्या पत्राचा मारा जेथें उपयोग होण्याचा संभव आहे, असें वाटेल तेथें करावयाचा. त्या विषयीं घरीं आल्यावर आईजवळ बोलणें काढी. प्रत्येकाची आठवण करून अमके गृहस्थ ‘पत्र’ देतो का ? तमक्याच्या वजनाचा उपयोग होईल का ? फलाण्याला

आपल्या करितां भांड घालावी का ? याप्रमाणें आईशीं विचार विनीमय करी. ती काय बिचारी सांगणार ? माझ्या सर्व प्रकारच्या प्रश्नांना तिचें आपलें एकरूप एक उत्तर असावयाचें. “पहा बाधा विचारून. मी तरी त्यांच्या बद्दल काय सांगूं ? सगळी चांगली माणसं खरी; तिकडच्यावर तर प्रत्येकाचा जीवापलीकडे लोभ, पण आतां त्यांच्या विषयी मी तरी काय सांगू ? ”

हें बोलायच्या वेळीं मधुकर किंवा विमल आमच्या शेजारीं असली ह्याजे त्यांनां मध्येच ह्याणावयाचें “ ते जळगांवचे काका ना ? ते आपल्याकडे आले होते ते ? किती किती छान आहेत नाही ? त्यांना आह्मांला जरीची टोपा—रेशमी परकर दिला होता. ते आपल्याकडे येणार आहेत होय ? का आपण त्यांच्याकडे जाणार आहोंत ? ”

माझे वडील असतांना इतके चांगले वागणारे ‘ काका ’ आतां मला विचारतील का ? आतां ‘ वशिल्या ’ करितां उपयोगी पडतील का ? पण याच वेळीं त्याच काकांचा माझ्याबरोवरीचा—माझ्या इतकाच शिकलेला—माझ्या इतकाच ‘ नोकरी ’चा गरजू कोणा मुलगा, पुतण्या, भाचा, मेहुणा किंवा माझ्यापेक्षां जवळचा आप्त असला, तर ते आपल्या ‘ वशिल्या ’चा फायदा त्याला देतील का मला ?

आणि असे जोडलेले ‘ काका ’ ‘ मामा ’ वेळेला वशिल्याला एकही रिकामे नसले तर काय करावयाचें ? मग वशिल्याची मात्रा तरी माझ्या हातीं कुठून कशी मिळावयाची ? अर्थात् जर लांच किंवा वाशिला यापैकी ‘ नौकरी ’ मिळविण्याचें एकही साधन आपल्या जवळ नाही, तर ‘ मृगजला ’ पाठीमागें फुकट धांवण्यांत तरी अर्थ काय ? तेव्हां नोकरीचा नाद सोडवा, हेंच उत्तम. दुसरे जगांत काय वाटेल तें करावें, पण नोकरीच्या या ठोकरा नकोत. हे विचार यावयाला लागले म्हणजे जोरजोरानें येत. इतके की, शेवटीं अगदीं अनावर होत. आणि आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें Wanted चें सदर पाहातांना साहजिकच इकडल्यातिकडल्या आंतील मजकुरावर नजर गेली, चालूं चळवळीवरील मोठमोठ्या वक्त्यांचीं व्याख्याने ऐकण्याचा चुकून माकून योग आला, तर ‘ नोकरीविषयी ’ मन अगदींच फिरून जाई. नोकरी करणें, दुसऱ्याचा बंदा गुलाम होणें, परक्यांच्या सत्तेच्या लाथा खाणें, म्हणजे केवढे

आपली आणि आपल्या आयुष्याची, ज्ञानाची विटंबना ! जिवंत नरकवास तो यापेक्षां आणखी दुसरा कोणता असणार ? तेव्हां जी नौकरी करावयाचीच वास्तवीक नाही, ती मिळत नाही, खटपट करून मिळत नाही, हें सुदैवच नव्हे काय ? गुलामगिरीचें लाजिरवाणें जिणें मी कंटू नये, असाच ईश्वरी संकेत दिसत नाही काय ? बस्स ! नौकरी करावयाची नाही, म्हणजे नाही. त्रिवार नाही. मिळत नाही म्हणून नव्हे, तर मिळाली तरी करावयाची नाही. आणि अशा रीतीने आपला मान-आपली इभ्रत-आपलें स्वातंत्र्य-आपलें तेज हीं सर्व आपलीं आपणच राखावीत !

“ नोकऱ्या मिळत नाहीत, तर करावयाच्याच नाहीत,” “ नौकरी आपल्याला जवळ येऊं देत नाही, तर आपणच तिच्यावर लाथ मारावयाची,” या किंवा याच तऱ्हेच्या विचारांचा प्रगार करणारे वर्तमानपत्रांचे जळ-जळीत लेख, आणि वेळोवेळीं व्याख्याने, यांचा आम्हां भावनाप्रवण तरुणांच्या मनावर केवढा परिणाम होत असेल ? आधींच कॉलेजांतल्या स्वतंत्र वातावरणांत भरमसाट भडकलेलीं आमचीं डोकीं, वस्तुस्थितीच्या रत्नरखणाच्या वाळूची मुळींच कल्पना नसलेली बुद्धि, संसाराच्या जबाबदारीविषयी पूर्णपणें बेजबाबदार असलेलें मोकाट मन, प्रांना समाजाच्या बदलत्या-कांतिकारक-परिस्थितीचा धक्का केवढा जोराचा बसत असेल ? आणि असें सुसाट सुटलेलें मन आवरतां आवरतां कोण तेंधा तिरपीट उडत असेल, याची पूर्ण कल्पना, ज्यांनीं प्रत्यक्ष त्या परिस्थितीचा अनुभव घेतला असेल, त्यालाच यावयाची. इतरांना येणें नाही.

झालें. एक दिवस एकसारखा हिंडून दहापांच निरनिराळ्या ऑफिस-मधल्या ऑफिसरांच्या कोपयुक्त नकारात्मक थपडा खाऊन मी निराशेनें घरीं परत यायला निघालों, आणि माझ्या विचारचकाला उलट गति मिळाली. “ ‘नौकरी’ करावयाचीच नाही. ”

पण नौकरी करावयाची नाही म्हटलें, तर करावयाचें काय ? हा प्रश्न दुसरा डोळ्यापुढें उभा आहेच ! ‘पैसा’ कसा मिळवायचा ? आपलें, आणि आपल्या कुटुंबाचें पोट कसें भरावयाचें ? संसारशकट कसा हांकावयाचा ? काय, मी इतका शिकून माझ्या कुटुंबाचें पालनपोषण करावयालाही नाला-

यख ? कुठेही मला शिरकाव करून घेतां येऊं नये ? मग मी करावे तरी काय ?

त्या मनःस्थितीतल्या विचारांची तंद्री ती. कुठून सुरुवात झाली होती, आणि कुठपर्यंत पोचणार होती, कोण जाणें ! त्याच विचारांत आशावादी आईची मुद्रा मध्येच डोळ्यापुढें उभी राहिली. घरीं जातांच भावंडें, ' भाऊ, आज तरां आम्हाला खायला आणलंस काय ? ' म्हणून म्हणत अंगाला भिलगतील, त्याची कल्पना उभी राहून मन व्याकूळ होई. आणि शांतेचा विचार आला, म्हणजे मनाची जी काय तारंबळ उडे, तें बोलण्याची सोयच नाही.

' पैशा' करितां मी काय केलें पाहिजे ? ' हा विचार हरिदासाची कथा मूळ पदावर येते त्याप्रमाणें इकडून तिकडून मन फिरून आलें कीं, फिरून त्यावरच येई. आतां हा विचार आला, त्यावेळीं मी एका देवालयारून चाललों होतो. देवालयाच्या द्वारीं एक भिकारी आणि एक भिकारीण न दमतां पण पद्धतशीर रीतीनें:—

“ बाबा, तुमच्या कष्टाचा, पैसा या आम्हांला । राम पावेल तुम्हांला ॥ ” एवढेंच म्हणत होती. भिकारीण म्हणत होती, आणि भिकारी तिची री ओढीत होता. या भिकारणीला मी आज कित्येक वर्षे त्या देवालयाच्या दारीं पाहात होतो. भिकारी नवखा होता. तो भिक्षा मिळेंना म्हणून मध्येच गप्प बसे. त्या भिकारणीची सांथ करीत नसे. त्यावेळीं ती त्यावर खेकसून म्हणे, ' कायरे, गप्प बसून तुला पैसा कसा मिळणार ? ' उजाडले ते मावळले ' सारखा हात पसरावा लागतो—देवाच्या नांवानें भिक्षा मागावी. मी आज बारा वर्षे या देवाच्या दारांत आहे. मला नाहीं कधीं कमी पडलं. किती जणांनीं मला लुबाडलंय. एक दोघांनीं माझ्याजवळची दोन हजारांची चोरी केली. तरी पण देवानं मला उणं केलं नाहीं. आज घडीला माझी या भिक्षेवर हजार दोन हजारांची सावकारी चालली आहे. दोन हजार मी व्याजी लावले आहेत. देवाच्या दारीं ओरडायला असा कंटाळं नकोस. आज नाहीं तर जत्रेबित्रेच्या वेळीं गंमत बघ —

“ तुका ह्मणे त्याची कोण जाणें कळा । वागवी पांगुळा पायावीण ! ”

एवढेंच ह्मणतें बघ; ह्मणजे तुझ्यामाझ्यावर लोक पैशांचा पाऊस कसा पाडतील तें तर पहा ! ”

मी चकित होऊन क्षणभर त्या वेड्या वांकड्या-आंधळ्या भिकारणीकडे पहातच राहिलों. मी माझ्या विचारतंत्रेत असल्यामुळे विचारमालेत जो शेवटचा प्रश्न आला, त्याचें उत्तर ह्मणूनच कीं काय त्या भिकारणीच्या तोंडून आलेसें मला वाटलें. माझी समजूत झाली, कीं ती भिकारण मलाच उद्देशून म्हणाली, “ भीक माग. तुला काहीं कमी पडायचें नाहीं. चिकाटीनें भीक माग. तूं ह्याच्यावर ‘ सावकारी ’ सुद्धां करशील ! ”

माझा क्षणकालचा चकितपणा ओसरला, माझा मीच काय वाटून कोण जाणें हंसलों, आणि पुढें झटकलों. झटकताना भुरकन एकदेन अर्धवट विचार येऊन गेले ‘ काय ? मला पोटासाठीं भीकही मागावी लागणार ?—मग जीवित तें काय राहिलें ? त्यापेक्षां मृत्यू पुरवला नाहीं काय ? पण मग काहींच जमलें नाहीं तर, जगण्या करितां शेवटीं ‘ आपदेशीं चोरी आणि परदेशी भीक आहेच ! ’

त्या विचारांचा झटका मला सहन झाला नाहीं. त्या तिरिमिरींत मी बराच पुढें सरकलों. त्या तेथें वळणावरच्या कोंपऱ्यावर एक भव्य नवी इमारत बांधली जात होती. कामावरचे हमाल खालचे मोठमोठे दगड वर चढवीत होते. काहीं खालीं, कांहीं वर, असु ते हमाल कामांत गुंगून गेले असतां, काम सुकर होण्याकरितां कसल्या तरी आपल्या हेंगाड्या भाषेंतील गाण्याचीं फडवीं, अगदीं ठेक्यांत म्हणत होते. त्या हमालीनें माझें मन पुन्हां खेचलें. हे हमाल दिवसभर काबाडकष्ट करतात. त्यांच्या अंगांतून घामाचे लोटच्या लोट जातात. यांचा ‘ पैसा ’ निढळाच्या कामाचा आहे ! हे लोक किती सुखी असतील ?

मग काय ? मी हमाली केली पाहिजे ? उद्यांपासून हमाल होऊं ?

आला पुन्हां प्रश्न ! ‘ हमाल ’ व्हायचें तर मग मी इतका शिकलों कशाला ?

त्या मिळविलेल्या इतक्या शिक्षणाचा उपयोग काय ? सगळ्या शिक्षणाची या हमालांच्या बरोबर माती करावयाची, त्यापेक्षां-त्यापेक्षां-जाऊं या तें ! पण माझ्या हातून ही हमाली-ही शारीरिक कष्टाची हमाली तरी व्हायची कशी ? जन्मापासून आजपर्यंत सुखाच्या सांवलींत वाढलों-खेळलों-शिकलों.

शाळा-कॉलेजमध्ये घरापासून जातां येतां काय जेवढा उन्हाचा चटका लागला असेल, आणि जाण्यायेण्याचे श्रम झाले असतील तेवढेच. त्या त्या तेवढ्या श्रमांच्या भांडवलावर 'हमाला'च्या जगांत शिरून जगायची, आणि कुटुंबाला जगवायाची तयारी करावयाची, म्हणजे काय ?

मन सांगे, असें जगण्यापेक्षां मृत्यू पुरवला. पोट सांगे, मृत्यू पत्करून कसे तालणार ? तूं आहेस, आणि तुझ्यावर अवलंबून आणखीं चार पोटं आहेत. तूं तुझ्या एकट्याला मारशील, पण तुझ्यावर अवलंबून असणाऱ्या चार पोटांना मृत्यू पत्करायाला लावण्याचा तुला काय अधिकार ? तुझ्याकरितां नाहीं तरी तुझ्यावर अवलंबून असलेल्या चार पोटाकरितां, वेळ पडली तर तुला हमालीकेली पाहिजे, भिक्षा मागितली पाहिजे, नोकरी केली पाहिजे, नव्हे चोरीचा मार्ग सुद्धां पत्करला पाहिजे. त्याशिवाय तुझी सुटका नाहीं. पोट हें असें मोठं अनिवार आहे.

आज विचारांनीं मस्तकांत कळोळ करून अतिरेक केला. निराशेनें थैमान करून अनिरेक करून सोडला. संतापानें सर्वांगाचा दाह करून मस्तक फोडून टाकण्याचा अतिरेक केला. 'लांच' किंवा 'वाशिला' नाहीं, म्हणून नोकरीच्या राज्यांत 'नो व्हेकन्सी' च्या पाटाची सलामी ! मन व शरीर दुबळें म्हणून 'हमाला' च्या साम्राज्यांत माझी पूर्ण नालायखी ! ज्या कुलांत, ज्या शीलांत जन्म घेतला, त्याचा मूर्तिमंत मृत्यूच म्हणजे भिक्षादिहिची दाक्षा पत्करणें !-चोहोंकडून मनाचा कोंडमारा ! कोर्णाकडून कोंडी फोडावयाची ? काय करावयाचें ? आजचा दिवस असा घालविला, उद्यां काय करावयाचें ?

विचारांची लांबण संपली नाही. घरची वाट संपली. मी माझ्या दारांत आलों. निराशेनें मी इतका हताश झालों होतो, शरीरकष्टानें मी इतका थकलों होतो, संतापातिरेकानें मी इतका बहकलों होतो, स्वतःच्या जगांतल्या नालायखीनें इतका लाचार झालों होतो, कीं, आज घरी प्रत्येकाला तोंड दाखवावयाचीही मला लाज वाटूं लागली होती. मला कोणाचें तोंड दिसूं नये, माझें कुणी तोंड पाहूं नये, अशी मनाची अवस्था झाली होती. आईच्या मांडीवर डोकें ठेवून मनमुराद रडावें ह्मटलें तर त्या माऊलीला त्यामुळें कोण कष्ट होतील, असें वाटून मन मला रडायचीही मुभा देईना. मधुकर किंवा विमल याची समजूत 'त्यांना खाऊ कां

आणिला नाही,’ म्हणून काय सांगून त्यांची समजूत काय घालू ? हा विचार डोळ्यांतल्या पाण्यांना शिल्लक ठेवायला तयार नव्हता ! आणि शांतेचें दर्शन काय करील ? मला रडायला लावील, कीं रडूं आंवरायला लावील ? तिच्या पुढें रडूं आवरूं कीं मनभोकळेपणानें रडूं ? —

दारांत शांता एका बाजूला मधुला व एका हातीं विमलला घेऊन माझी मार्गदर्शिका करित होती. मी दुरून येतांना पाहून भावंडांनीं तिला थांबविलें होतें, कीं तीच त्यांना घेऊन थांबली होती, कोण जाणें ! मला पहातांच भावंडांनीं टाळ्या पिटीत नाचायला आरंभ केला. मला वाटलें, ‘माझीं भावंडें मी खाऊं आणला असेल याच आनंदानें बेहोष झाली आहेत !’ खरेंच, माझ्या डोळ्यांत पाणी आलें ! शांतेचा मुखचंद्र नेहमीसारखा धीरगंभीर, पण किंचित हास्ययुक्त दिसला ! मला चमत्कार वाटला ! मी इतका हताश दिसलों तरी शांता शांतपणानें हंसतमुखच !

जवळ जातांच भावंडें मला बिलगून म्हणालीं, “भाऊ, आपल्या दारावरून तुझे जगन्नाथ आपल्या बायकोला घेऊन दोनदां मोटारींतून गेले. त्यांनीं म्हणे नवी मोटार घेतली आहे. भाऊ, आपण केव्हां मोटार घ्यायची ?”

“लवकरच !” माझ्याऐवजीं शांतेनें त्यांना उत्तर दिलें.

“भाऊ, आई देवाला गेली आहे” मधुकर बोलला.

“भाऊ, आम्हीं आज वहिनीच्याबरोबर विश्वनाथांच्या घरीं गेलों होतो.”

“इंदुताईंनीं आणखी विश्वनाथांनीं खूप गम्मत केली.” विमल ह्मणाली.

“आणखी कुणाला तरी विश्वनाथांनीं बोलावलें, हें सांगायचं विसरायचं का ?”

शांतेनें माझ्याकडे पहात दोघांनाही उद्देशून ह्मटलें.

“मला बोलावलें विश्वनाथानें ?” घरांत येऊन कपडे काढून टाकून वळकटीला टेंकत असतां मी सावकाश विचारलें, “कां बोलावलें ?”

“तें समक्ष जाऊन ऐकावं !” शांता उत्तरली.

पै...३

शांता आज विशेष आनंदी दिसत होती. तिच्याकडे मी पाहिलें, आणि दिवसाचा श्रमभार मी खरोखरच विसरलों. तिचें मंदस्मित, आणि आत्राजाची हुकमत यांनीं माझ्यावर निराळाच कांहीं परिणाम केला. मी विशेष चौकशी न करतां आशेच्या 'उद्यां'कडे पाहात शांतेला सांगितलें, "ठीक आहे. उद्यां रुकाळीं मी विश्वनाथाकडे जरूर जाईन !"

माझ्या उत्तरानें शांतेला अधिक आनंद झाला. आई घरीं नसल्यामुळें शांतेला जवळ येऊन तितकें मनमोकळेंपणानें बसायला बोलायला बरें वाटत होतें. बाहेर जायच्या अगोदर तिनें मला कायसेसें खायला करून ठेवलें होतें, तें आणलें. मीही तें मोठ्या आवडीनें उठून खायला आरंभ केला. जवळ असणाऱ्या भावंडांना त्यांतला अर्धाअर्धा घांस दिला. भावंडें माझ्या अंगावर बेगुमान लोळत होती. मला शांतेच्या विशेष आनंदाचें कारण कळत नव्हतें; व विचारलें, तरी ती थांग लागूं देणें शक्य नव्हतें. मी खात असतांच मनाशीं विचार करीत होतों—

"उद्यां विश्वनाथाकडे मला काय एकावयाला मिळणार होतें?"

—प्रकरण ४ थे—

ओझरतें दर्शन

ओझरतें मुख मजला । तव दिसतां किति हो हर्ष मनाला ॥

रे. टिळक

दुसरे दिवशीं झोंपेतून उठलों, तों बाहेर बरींच उन्हे आल्याचें आढळून आलें. कालच्या सर्व दिवसाच्या निष्फळ दगदगीनें मन व शरीर इतकें दमून गेलें होतें, कीं त्यामुळें मी रात्री जेवण करून अंथरुणावर पडलों केव्हां, आणि झोंपेच्या स्वाधीन झालों केव्हां हें मला कळलें सुद्धां नाहीं. उजाडेपर्यंत या कुशीचा त्या कुशीवर तरी वळलों कीं नाहीं कोण जाणें. झोंपेतून उठलों म्हणण्यापेक्षां मला उठविलें, त्यावेळीं जरा जुलमानेंच मी उठलों. मनाला कसला उत्साह नव्हता. सर्वांग ठणकत होतें; आज दिवसांत आणखी कुठें कुठें भटकावयाचें हेंही ठरलें नव्हतें. मग उठून करायचें तरी काय ?—म्हणून जरी ठराविक वेळीं जाग आली होती, तरी त्याच पडून राहिलों होतो. शनिवार असल्या-मुळें मुलें शाळेंत जाण्यास सज्ज झालीं होती. मुलांना मी आज बराच उशीर निजलों असल्याबद्दल चमत्कारिक वाटत होतें. दररोजचा क्रम म्हणजे मी उठल्यावर बऱ्याच वेळानें मुलें उठावयाचीं. त्यांना मी हलकेंच उठावयाचें. पण तेंच आज त्याच्या उलट झाल्यावर मुलांना कसेसेंच वाटलें. कपडे करून तयार होत असतां, आणि आईनें खायला दिलेलें खात असतां मधुकर आईला विचारीत होता, “आई, भाऊ आज उठला नाहीं ना! आम्हीं त्याच्या अगोदर आज कसें उठलों ! मग आम्हीं शहाणे आहोंत ना ?”

“वाः रे शहाण्या !” विमल त्याला मध्येच थांबवून ह्मणतें, “आई ! आपला भाऊ आजारी आहे होय ? म्हणून निजला आहे ?—त्याच्या अंगाला हात लाऊन पाहूं जाऊं का ?”

“नको. निजूं दे. काल दमून गेला आहे ना ? म्हणून निजला आहे. उठेल मग तो. तुम्हीं खाऊन शाळेंत जा म्हणजे झालें.” आईनें मुलांची समजूत केली. भावंडांचे आणि आईचे बोलणें ऐकून मला काय वाटलें हें

कांहीं सांगतां येणार नाही. मुलें शाळेंत गेलीं. आई घर कामाला लागली. मी अजून तसाच पडून होतो. जरा वेळानें माझ्या अंगाला गार-पण मऊ. असा स्पर्श झाला. मी डोळे उघडले. शांतेच्याच मृदु हाताचा तो गोड स्पर्श होना ! शांता स्निग्ध दृष्टीनें मजकडे पहात होती. मी पडल्या स्थितीतच तिच्याकडे पहात राहिलों. तिचें सकाळचें सर्व घरकाम झालें होतें. वेणीफणी झाली होती. जरी तिचें अंगधुणें व्हावयाचें होतें, तरी तिच्या नाटनेटकेपणांत आणि स्वच्छतेत कमतरता मुळीच नसल्यामुळें 'जातीच्या सुन्दरांना कांहींही शोभतें' याप्रमाणे शांता खरोखरच किती तरी सुन्दर दिसत होती. मी तिच्याकडे पाहिलें, त्यावेळीं क्षणमात्र अशी एक कल्पना माझ्या मनांत येऊन गेली कीं, "मी आळशासारखा निजलों आहे, त्या मला कोणी उद्योगदेवता हंसत-मुखानें, प्रसन्न नजरेनें, सतेज शब्दांनीं जणूं काय म्हणत आहे, "उत्तिष्ठत ! जाग्रत ! ! प्राप्य वरान्निबोधत" ! !"

माझ्या शरीरांत त्या क्षणीं नवजीवनाची तडित् चमकून गेली. माझ्या तोंडावर आपोआप हास्य चमकलें. माझा हंसरा चेहरा पाहून शांतेच्या अगोदरच खुलणाऱ्या तेजांत आणखी लखाकी आली. तिची अर्धस्फुट दंतावलि विलसली; गालाला किंचित् खळी पडली. कुंकुमतिलकाभोंवतीं, भालप्रदेशां घर्मेबिंदूंची शोभायमान दाटी थाटली ! तें अवर्णनीय व अनिर्वचनीय दृश्य पाहून मला काय वाटलें तें सांगतां येत नाही. शांतेच्या डोळ्यांतील ती अनुपमेय लखाकी, मी अतृप्तपणानें लुटीतच राहिलों. मला जागे करण्याकरितां माझ्या अंगाला लावलेला गारसा हात मी पण तसाच्या तसाच धरून ठेवला ! शांतेला माझ्याशीं कांहीं बोलावयाचें होतें कीं नाही, हें माझ्या ध्यानांत आलें नाही, पण मला मात्र तिच्याशीं कांहीं तरी बोलावेंसें वाटत असूनही बोलावयाला शब्दच सुचत नव्हते. आम्हीं त्यावेळीं निःशब्द कितीतरी बोलत आहोंत, असें मला वाटलें. नाही तरी शब्दातीत परिस्थिति शब्दांनीं कोण झालें तरी कशी वर्जन करणार ?

त्या मन्त्रमुग्ध स्थितींत आम्हीं किती वेळ होतो-आणि आणखी किती वेळ राहिलों असतों कोण जाणें; पण मध्येंच कुणी तरी, आणि कसला तरी विशेष आणिला-जवळच कशाचा तरी खडबडाट झाला, आणि आमची तंद्रा

भंग पावली ! माझ्या हाताखालचा आपला हात झटकन् बाजूला घेण्याचा प्रयत्न शांता करीत असतां मी तो त्याच स्थितीत ठेवण्याचा जरासा प्रयत्न केला. शांता तोंडावरचें हंसू आवरीत म्हणाली, “ इश ! हें काय ? ”

“ काय ? ” मी प्रश्नाचें उत्तर प्रश्नानेंच दिलें.

“ उठायचें नाही का आतां ? ”

“ कां ? ”

“ कां म्हणजे ? ” एवढेंच शांता म्हणाली, आणि मजकडे अशा कांहीं दृष्टीने पाहिलें की, तिचा बोलण्याचा हेतु बाजूलाच राहिला. मला वाटलें, नेंदाळकरांच्या प्रबोधनांतलें, :—

“ मधु रजनी सरली—

गडे ही,

मधु रजनी सरली

ही प्रभात झाली । तरी पुरेशी होय न झोंप कशी ? ”

हें कडवेंच मला उद्देशून म्हणतें आहे !

“ उठायचं ना आतां ? ” शांतेनें शेवटीं पहिलाच गद्य प्रश्न केला.

“ मी उठलोंच आहे. पण मध्येच जर कसला खडबडाट झाला नसता तर ?-कसला खडबडाट झाला, कुणी केला ?—” मी बोलत होतो. खडबडाट झाला, तो माझ्याप्रमाणें शांतेलाही आवडला नव्हताच. माझ्याप्रमाणेंच खडबडाट कशाचा झाला, आणि कुणी केला हें पाहण्याकरितां तिनें चोहोकडे दृष्टि फिरविली. प्रकाश येणाऱ्या झरोक्यांत आमची मनी मांजरी आपल्या पंजानें आपलें तोंड धुवीत, असलेली आम्हां दोघांनाही एकदमच दिसली.

“ मनी मांजरीचाच तो पराक्रम वाटतं ! ” शांता हंसून म्हणाली.

“ पण रागवूं नको हं तिच्यावर ! आज कांहीं तरी शुभचिन्ह आहे. मनी तोंड धुतें आहे. मांजर आपलें तोंड धुतांना पाहिले म्हणजे म्हणतात, कांहीं तरी लभ्यांश असतो, खरें ना पण हें ? ” मी म्हटलें.

“ मग आतां सकाळीच चहाला जायचं आहे ना ? ”

“ वाः ! चांगलाच लाभ आहे म्हणायचा ! ”

“ लहान का असेना, पण ठरल्या देळेवर तरी जायला हवं ? ”

“ तें का ? ”

“ वेळेचं महत्त्व म्हणून ! ”

“ अगदी बरोबर ! ” मी त्याबरोबर चटकन् उठलोंच. “ वेळेचं महत्त्व जाणलंच पाहिजे. ‘ चहा ’ सारख्या साध्यासुध्या गोष्टींत जर आम्हांला ‘ टाईम काप अप ’ करितां आला नाही तर ‘ टाईम इज मनी ’ या तत्वापर्यंत आमची कृति केव्हां, आणि कशी पोंचणार ? ” ही विचारमाला माझ्या मनांत भरकन् येऊन गेली. कंटाळा, श्रम, थकवा, इत्यादि सर्व चट दूर पळालें होतें. मी उठलों. झटपट प्रातर्विधि उरकले. कपडे केले, आणि विश्वनाथाकडे मी आज किती तरी दिवसांनी ‘ चहाला ’ म्हणून निघालों होतों. वास्तविक ज्या स्थितींत मी विश्वनाथाकडे चहाला निघालों होतों, ती स्थिति कितीतरी मनाला क्लेश देणारी. स्रेश्यादिकांच्या जितक्या गांठीभेटी न पडतील तितक्या चांगल्या, असें वाटायला लावणारी होती. त्यांत कित्येक दिवसांत मी विश्वनाथाकडे फिरकलों नव्हतों, कीं त्याची माझी गांठही पडली नव्हती. आज-सुद्धां त्याची समक्ष गांठ पडून त्यानें चहाला बेटावले होतें, आणि मी चाललों होतों, असें तरी कुठें झालें होतें ! काल शांता, आणि माझी भावडे तिकडे गेली होती. शांता आपल्या मैत्रीणीकडे—इंदूकडे हणून गेली होती. येतांना सांगितलें असेल सहज तिच्याजवळ. आणि मी पण जसा कांहीं पडत्या फळाची आज्ञा घेऊनच निघाल्यासारखा निघालों होतों. मध्यंतरीच वाटेंत अभिमान-स्वाभिमानाचा प्रश्न उत्पन्न होऊन मी परतही फिरावयाचा. पण आज तसें कांहीं झालें नाही. घरून जों निघालों तो कुठेही वाटेंत न रेंगाळतां संवरता थेट विश्वनाथाच्या घराच्या उंबरठ्यांत जाऊन थांबलों. सकाळीं अंधारणांतून उठल्यापासून, नव्हे शांतेनें उठविल्यापासून, मन अतिशय प्रफुल्ल असें झालें होतें. एरव्हीं कोणाकडे ‘ चहा ’ ला किंवा उगीच बसायला वगैरे जायचें झटलें तर शांतेची सल्ला किंवा फारशी उत्सुकतासुद्धां असावयाची नाही; पण आज अगदीं वेळेवर जागे करून, ‘ चहा ’ ला जाण्याची आठवण देऊन, वेळेवर मी जाण्याची एक प्रकारची दक्षता ठेवतांना तिला मधुर मौज वाटत असल्याचें दिसत होतें. इतक्या हींसेनें शांतेनें मला ‘ चहा ’ ला धाडलें. तें कां ? मीही उत्कंठेनें आलों, तो तरी कां ? विश्वनाथाकडे कांहीं विशेष

होतें का ? की पुष्कळ दिवसांनीं आमच्या सारख्या शतदरिद्राचें सुस्वागत करण्याची सुबुद्धि शांतेच्या मैत्रणीला सुचली, आणि त्याचें कौतुक वाटून शांतेला मला, मी तिकडे जाण्याबद्दल प्रोत्साहन द्यावें वाटलें ? काय झालें होतें कृपास ठाऊक, शांतनें 'जा' म्हटलें, आणि मी एकाद्या आज्ञाधारक विद्यार्थ्यासारखा विश्वनाथाच्या घरीं आलों खरा. अंतरुणांत तोंडावर पांघरूण घेऊन लोळत असतां, मनाला प्रोत्साहक अशी मजविषयींची निर्व्याज प्रेमाची भावंडांची बालभाषा; त्यांची समजूत घालतांना आईनें एकदोनच वाक्यें उच्चारलीं असतील, पण त्यांत मजविषयींची विश्वाला व्यापून उरणारी आईच्या वत्सलतेची अथांग उत्कटता; आणि घरकामें उरकून, थंड पाण्यांत हात बुचकळल्यानें गार झालेला शांतेचा तो मला झोंपेंतून जागे करायला आलेला अननुभूत प्रेमाचा हात, आणि थकल्या भागलेल्या, कंटाळलेल्या, भारावलेल्या शरीराला आणि मनाला, ताजेंतवानें करणारी ती शांतेची अमृतमयीदृष्टि, या सर्वांचा परिणाम माझ्यावर केवढा तरी झाला होता ! शरीरांत नवजीवन संचारलें होतें. मनाला नवा हुरूप प्राप्त झाला होता. वाटत होतें कीं, आज 'शुभदिन' आहे. आज आपण पाप कुठेंतरी मुईला टेकणार ! बेटा मनी-मांजरीसुद्धां सकाळीं व आपलें तोंड धुवांत होती !

याच मनाच्या उल्लसित स्थितींत मी विश्वनाथाच्या घरांत पाउल टाकलें. विश्वनाथ माझी वाटच पहात होता. माझ्या आगमनानें त्याच्या चेहऱ्यावर नेहमींप्रमाणेंच किंचितसा फरक झाला. इंदूला मी आल्याचा फार आनंद झाल्याचें दिसलें. मी जरी ठरल्या वेळेपेक्षां फारसा आधीं आलों नव्हतो, तरी उशीरही मुळींच केला नव्हता. अगदीं बरोबर वेळेवरच दारांत दिसल्याचें पाहिल्यावर विश्वनाथासारख्या प्रथमपासून कांटेतोल वागणाऱ्या माणसाला संतोष होणें साहजिक आहे. कदाचित् माझ्या वेळेवर येण्यानें विश्वनाथाच्या ओंठावर "वाः ! सर्व हिंदुस्थान असें जर वेळेचें महत्त्व जाणील,—आणि बाब क्षुल्लक असो कीं कितीही महत्त्वाची असो, वेळेची किंमत कळून वळली पाहिजे—तर हिंदुस्थान हां हां म्हणतां निराळा दिसायला लागेल, त्याला कशाची कधीं कमतरता भासणार नाही; कीं तो कधीं दीनवाणा दिसणार नाही !" अशी

वाक्यें येऊन गेलीही असतील. त्याला जर फार बोलायचा कंटाळा नसतां तर त्यानें ही वाक्यें उच्चारून दाखवायलाही कमी केले नसतें ।

“ आलास वामन ? ”

“ हा तुझ्या पुढें उभाच आहे । ”

“ कसा आलास ? ”

“ पायीं-पायीं ! ”

“ तसें नव्हे. कसा आलास ? ”

“ इश ! हें काय विचारायचं ? बोलावलं होतं ना घरीं काल ? मग काय हें विचारायचं ? ” इंदू ह्मणाली. तिला वाटलें, विश्वनाथाच्या मनांतून माझा अपमान करावयाचा आहे, म्हणून मला तो तसा काहींतरी खोचून बोलतो आहे, आणि म्हणूनच ती मध्ये पडून सारवासारव करण्याकरितां बोलली. विश्वनाथ इंदूची तां वृथा गडबड पाहून नुसतांच हंसला.

“ मी विचारीत होतो कीं, मी बोलावलें म्हणून तूं आलास कीं—”

“ नाहीं तर काय ?—” इंदू फिरून मध्ये बोलली,

“ कीं शांतावहिनींनीं तुला पाठविलें म्हणून आलास ? ” विश्वनाथांनें इंदूला थांबवून विचारलें. या विचारण्यानें इंदूच गडबडणें थांबलें. उलट ती हंसली. मलाही हंसूं आलें. मी उत्तरादाखल म्हटलें, “ तुला कसें वाटतें ? ”

“ मला वाटतें, शांतावहिनीनें पाठविलें म्हणून तूं आलास ! ”

“ तें कांहीं अगदीच खोटें नाही । ” मी हंसत उत्तरलों.

“ बरं कां आलास ? ”

“ कां आलों ? तुझा नेटका, टापर्टापीचा, आखीव रेखांव, भपक्याचा नाही, किंवा श्रीमंतदरिद्र्याचा नाही, अशा तऱ्हेचा तुझा संसार असतो, अशी ख्याति ऐकत होतो, ती प्रत्यक्ष आज स्थिति काय आहे, म्हणून पाहायला आलों झालें । ”

“ अस्से । ” विश्वनाथ माझ्याकडे किंचित् सरोष पाहात उद्गारला,
“ वामन, बराच हा झालास कीं । ”

“ हो तर ! आतां मी तो तसाच किती दिवस राहावयाचें रे ? ” आमच्या प्रश्नोत्तरानें-कांहीशा विचित्र प्रश्नोत्तरानें-फिरून सगळ्यांत हंशा पिकला ।

“जशास तसा भेटे ! मनाचा संशय फिटे !” इंदूनें आपल्या बोलण्याची मध्येच भर टाकली !

वरीलप्रमाणें आमच्यांत कांहीं तरी आणि कसला तरी संवाद सुरू झाला. मी आल्यावर मग इंदूनें चहाची तयारी केली. इंदू चहा करण्याच्या धांदलीत होती खरी, पण तिची तारंबळ कांहीं तरी निराळ्याच कारणाकरितां उडालेली आहे असें सूक्ष्म रीतीनें पाहणाराच्या लक्षांत आलें असतें. ती एकसारखी विश्वनाथाकडे सहेतुक दृष्टानें पाहात होती. ती त्याच्याकडे पाही; मजकडे निमिषभर टक लावी, आणि पुन्हां आपल्या उद्योगाकडे वळे ! विश्वनाथाकडे टक लावणारी इंदूची दृष्टि “बोलायचें ना ? कांहीं तरी धीराचे शब्द माझ्या मैत्रिणीच्या नवऱ्याला-आपल्या ल्हेद्याला ऐकवायचे ना ?” अशा अर्थाची जशी कांहीं दिसे. मजकडे जो दृष्टिक्षेप लवमात्र होई त्यांत “मी तरी काय करूं ? माझ्या मैत्रिणीचा नवरा-मैत्रिणांकरितां तरी-सुखासमाधानांत असावा, असं मला कसं वाटणार नाही ? पण माझ्या हातीं कांहीं नाही. माझं कुणी ऐकत नाही. माझा इलाज नाही.” असा भाव दर्शवी, असें वाटे !

मजसारख्याला इंदूसारख्या निष्पाप जीवाची मूक-निःशब्द सहानुभूति आहे, मी सुखी असावें, ‘पैशा’ची उणीव मला असूं नये, अशी सदृच्छा अशा निर्मळ अंतःकरणांतून वावरते आहे, हेंच जास्त नाही काय ? हें असें असणें, आणि असलेलें आपल्याला कोणत्या तरी मार्गांनीं कळणें, हें देखील एक प्रकारचें भाग्यच नाही का ? जनमनाची ही मजविषयींची आंतरिक इच्छा मला कधींच नवसाला पावणार नाही का ? या प्रकारचे विचार मला मधून मधून भारी मुखवीत, व कार्यान्मुख करीत, यांत शंकाच नाही.

इंदूचा चहा तयार झाला. पेले भरून तिनें आमच्यापुढें ठेविले. खरेंच आमच्या विश्वनाथाची घरचा टापटीप आणि व्यदस्था एकाद्या कादंबरीत वर्णन करण्यासारखी, एकाद्या नाटकांत देखावा दाखविण्यासारखी होती, ह्यांतलें तर त्यांत मुठ्ठीच अतिशयोक्ति होणार नाही. मी चहा पीत सभोवतीं, विश्वनाथाच्या टापटिफीच्या संसाराचें कुतुहलानें अवलोकन करीत हांतों. माझ्याकडे लक्ष जाऊन विश्वनाथ झणाला,

“ काय रे इतका निरखूनसा पाहातो अहित ? ” त्यावर मी आनंदून झटलें, “ विश्वनाथ, या सुन्दर चहाची शपथ घेऊन सांगतो, हा चहा जितका सुन्दर आहे, तितकाच तुझा संसारही सुन्दर आहे ! कोणीही तुझ्या या संसाराचा हेवा करावा असें झटलें तर त्यांत कसली चूक होणार नाही. खरा खरा तुझा सुखाचा संसार आहे—”

“ पण वामन, खरंखुरं संसाराचं सुख तुला आहे. ” विश्वनाथ उद्गारला.

“ म्हणजे ? ” मी चकित होऊन विचारलें.

“ मला सुवाचा संसार करण्याकरितां संसाराच्या या अधिष्ठात्री देवतेपुढें ती प्रसन्न रहाण्याकरितां दिवसांतून किती वेळां तरा-लोटांगणें घालावीं लागतात. आपल्या जगन्नाथला तर, त्याच्या ‘ आनंदीबाईसाहेबां ’च्या मुखांतून आज्ञेचा आवाज ऐकावयाला येण्याचा अवकाश तीं समलांत आणण्याकरितां ‘ जी हुजूर ’ म्हणून हात जोडून उभे असावे लागतें. पण तुझी देवता—आमचा शांता वहिनी—सदासर्वकाळ तुझी आराधना करण्यांत, तुला प्रसन्न ठेवण्यांत तुला सुखी पाहण्यांत, आयुष्यांतलें सुखसर्वस्व मानते ! कांलेजांत असतांनाच शांता वहिनीसारखें संसारसुखाचें अत्युच्च शिखर तूं गांठलंस ! आणखी ‘ म्हणजे ? ’ म्हणून मलाच विचार. ” कधीही एक शब्द अधिक न बोलणारा विश्वनाथ आज एकदम किती बोलून गेला, आझांला आश्चर्यच वाटलें. इदू तर आपल्या पतीकडे टकमक पाहातच राहिला. त्याच्या साऱ्या बोलण्याचा विषय माझ्या ‘ शांते ’च्या गुणवर्णनाशिवाय दुसऱ्या एकादाचा असता, तर इंदूला काय वाटलें असतें, किंवा शांतेच्या गुणवर्णनांत सात्विकता भरपूर भरलेली नसती तर मला काय वाटलें असतें, याचें वर्णन करणे कठीण नाही !

चहापानाबरोबर शांतेच्या गुणांचें प नही विश्वनाथानें यथास्थित करविलें. इंदूला बरें वाटेल असेल, पण त्याहून माझ्या आत्म्याला कोण आनंद झाला ! शतदरिद्री मी ! पण माझी मला कोण धन्यता वाटली ! शांतेच्या रूपानें व गुणानें विश्वनाथासारख्या घुम्याला बोलायला लावले हें काय थोडें झालें ?

चहापान झालें. माझी उठायची वेळ झाली. इतरत्रच अवांतर गोष्टी झाल्या. पण मला कां बोलावले होतें, हें विश्वनाथ बोलला नाही, मी ‘ कां बोलावले ? ’ म्हणून विचारण्याचें टाळीत होतो. ‘ बोलावण्याचें कार्य कांहींच झालें नाही,

म्हणून इंदूचा जीव खालीवर होतो आहे असें दिसत होतें. विश्वनाथाचा चेहरा नेहमीसारखाच निर्विकार दिसत होता.

लेखाच्या संगतीत गेलेला काळ किती तरी सुखाचा गेला. जरा वेळ वस्तु-स्थितीच्या यमयातनासुद्धा त्या संगतीत मी विसरलों. आतां उठून चालूं लागायचें याचा जाणीव झाली, आणि त्याबरोबर “ पुढें काय करावयाचें ? पैसा मिरुविण्याचा मार्ग कसा शोधावयाचा ? ” या जळजळांत विचारांनीं डोळ्यापुढें हिरवीं पिवळीं चित्ते उभी केली. मी आपला उठलों, विश्वनाथाचा किंचित् जड शब्दांतच निरोप घेतला. त्यानेही तितक्याच प्रेमळपणानें माझा हात हातांत घेऊन निरोप दिला. त्याच्या तांडावर मंदस्मित चमकत होतें. विश्वनाथाचे डोळे मोठे चमत्कारिक होते. एका डोळ्यांत लहानसें फूल होतें. डोळे तसे चकचकणारे किंवा झगझगणारे नव्हते. उलट सकृदर्शनी कांहीसे निस्तेजच दिसत. त्याच्या मनोव्यापाराची कोणालाही कल्पना होत नसे. तो रागांत आहे की लोभांत आहे, त्रासला आहे की खुर्षांत आहे, हें समजावयाला अपरिचिताला पंचा ईत पडे. त्यामुळे पुष्कळांचा त्याच्याबद्दल, घमंडखोर, कुढ्या मनाचा, खुनशी, गर्विष्ठ, अशा सारखा गैर समजही होई. पण आम्हां त्याच्या लंगोटी मित्रांना त्याची पूरोपूर माहिती असल्यामुळे, त्याचे शब्द, त्याचे पाहणें त्याची चालचलणूक ही कळण्यास कधीं प्रयास पडत नसत. आतां देखील त्यानें माझा इतका खुल्या दिल्यानें—शुद्ध भावानें—खऱ्या जिव्हाळ्यानें आपल्या हातांत हात घेतला होता, कीं धरलेल्या हातांनीं परस्परांच्या अंतःकरणाची ग्वाही परस्परांच्या अंतःकरणांना तेव्हांच दिली. इंदूसारख्या नवख्या आणि अलड बालेला कळण्याच्या पलिकडे अजून ते होतें. मी निघालों, विश्वनाथानें जायला परवानगी दिली. इंदूच्या चेहऱ्यावर ‘ खडूपणा ’चा छाप उमटला. ती मनाशी ह्मणालीही असेल की, “ नुसतं चहाचं कढत पाणी पाजलं म्हणजे झाली जशी कांहीं मित्राविषयीची कर्तव्यता ! सगळे आपले दुरून डोंगर साजरेच ! ” जेव्हां विश्वनाथानें माझा हात धरला होता, त्यावेळीं मला मात्र वाटलें कीं, “ हा उबदार गुबगुबीत हातच कधीं काळी माझ्या उपयोगी पडावयाचा असला तर खात्रीपूर्वक पडेल. ”

निरोप देतांना विश्वनाथ सहज गंमतीने म्हणून ह्मणाला, “ वामन, आतांशा खराच भारी महाग झाला आहेस बोवा ! ”

“ बरोबर आहे ! ” मी उत्तरलों.

“ कां ? ”

“ मला सारं जग महाग झालें आहे. सगळ्या जगापेक्षां जग राखायला, किंवा तुझ्यासारख्या मित्राला मी सवंग व्हावयाला अत्यावश्यक जो ‘ पैसा ’ तो त्याहूनही मला महाग झाला आहे म्हणून ! ” मी ह्मटलों !

“ हात् तेच्या ! ‘ पैसा ’ बद्दल एवढी का तुला काळजी ? आश्चर्य आहे ! ” विश्वनाथ हसत ह्मणाला

“ अरे, ‘ पैसा ’ मिळण्याची क्लृप्ति मी तुला सांगतों. ” इंदूला वाटलें, बरें झालें आपण ज्याकरितां हा ‘ चहा ’ चा योगं जमवून आणला, त्याचें सार्थक होणार. ती कान व डोळे टवकारून विश्वनाथाकडे अवधान देऊन जागच्या-जागीं उभी राहिली.

“ कोणती पैसे मिळविण्याची क्लृप्ति ? ” मी मिस्तिकलपणानेंच पृच्छा केली.

“ अरे मुंबईला जावं; चांगल्या चारपांच चाळी बांधाव्यात. आणि त्या चाळी भाड्याने देऊन टाकाव्यात. चारपांच चाळींचें भाडें तुला मुंबईला महिन्याकांठीं किती येतं याची कल्पना तरी आहे का ? नुसतें चाळींच्या भाड्यावर महिन्याकांठीं कित्येक हजारांवर किफायत करशील, आहेस कुठें तूं ? ”

“ शाबास विश्वनाथ ! असली सत्रा आणे ‘ पैसा ’ मिळविण्याची कल्पना सांगितलीस, याबद्दल मी तुझा फार फार आभारी आहे. पण दोस्त, आजच्या घडीला मला तुझी ही सत्रा आणे क्लृप्ति झेंपण्यासारखी नाही. एवढेंच वाईट आहे. सोळा आणे, पावणे सोळा आणे जरी कल्पना दिली असतीस, तरी झेंपली असती. कशी म्हणून नाही विचारलंस ? ”

“ कशी ? ”

“ पांच चाळीऐवजी, एकादी किंवा अर्धीच चाळ बांधायला सांगितलं असतंस, तरी चाललं असतं. पण त्याच्याबरोबर चाळी बांधायला लागणारा ‘ पैसा ’

कुठून आणावयाचा हें सुचविलें असतंस तर--सध्यां मी दुपारच्या अन्नाला मोताद आहे, हें तुला माहित आहेच ! ”

“अरे ! खरेंच की ! तें माझ्या ध्यानांतच नाही !” विश्वनाथ हंसला. मीही हंसलों. विश्वनाथाचा विनोद मला लागण्यासारखा नव्हता, व मी लावूनही घेतला नाही. मात्र अजाण--पण सद्भाव इंदूला तो असह्य झाला. ती तोंड-कसेसेच करून झटक्याने घरांत गेली.

मी पण घरावाहेर झटकलोच. दुसरी कोणी कामाची कुळें विश्वनाथाकडे आली होती; त्यांच्याकडे तो वळला.

मी घरीं आलों. वाटेंत अनंत विचार मनांत पंजाबमेलच्या वेगानें धडधडत येऊन किरकोळ स्टेशनावर न थांबतां पुढें जात होते. ‘ शांतेचें मंगलस्मित, इंदूची निर्हेतुक सहानुभूतियुक्त तळमळ, लक्ष्मीकांत विश्वनाथाचा उबदार हाताचा बहुता दिवसांनी झालेला स्पर्श आजचा शुभदिन आहे, हें सप्रमाण मला कसा पटवून देणार ? ’ हा विचार मनांत यायला, मी माझ्या दारांत पाऊल टाकायला, आणि पोस्टमननें एक लांबसा लखोटा माझ्या हातीं द्यावयाला एकच गांठ पडली. मी जरा उत्तावळ्या मनानें, कापऱ्या हातांनीं, धडधडणाऱ्या हृदयाच्या स्थितींत लखोटा तेथल्या तेथेंच फोडला, वाचला. त्यांत काय होतें ?

लखोट्यांतल्या मजकुराचा निष्कर्ष--“ × × × × ऑफिसांत × × × × उमेदवार म्हणून नेमिलें आहे ” मी मनांत ह्मटलें, “ पैशाचें हें माझ्या आयुष्यांतलें पहिलें आणि ओझरतेंच दर्शन आहे ! ”

—प्रकरण ५ वें—

नौकरीच्या जगांत

वरच्या लत्ता झेलित माथां । सर्वे खालतीं झाडित लाथा
ती न आवरी, ही न आवरी । वेशरमी हैवान ॥

—गोविन्दाग्रज

अखेर अस्मादिकांची स्वारी ऑफिसांत आपल्या कामावर रुजू झाली. आणि दरमहाच्या दरमहा ठराविक 'पैसा' घरीं यायचें मुकर झालें. हें काम विश्वनाथाच्या शब्दानें झाल्याचें कळलें; तेव्हां मित्रप्रेमाला तो जागला म्हणून मला त्याचे मनःपूर्वक आभार मानणें भाग आहे. विश्वनाथानें अगोदर सांगितलें नाहीं, व न सांगतां सहाय्य केलें तरी त्यामुळें त्याच्या मित्रकार्यांत वैगुण्य मुळींच आलें नाहीं. उलट त्याची माधुरी एक तऱ्हेनें किती तरी वाढली.

मला नौकरी लागली म्हणून आमच्या शेजाऱ्या पाजाऱ्यांना, आम्हांला आतांपर्यंत उधार माल देणाऱ्या कोऱ्यावरच्या दुकानदाराला बरें वाटलें. शेजारच्या खट्याळ काकूला तर भारीच आनंद झाला. कधी काळीं त्यांना आमच्याकडून उधारपाधार मागण्याचा त्रास व्हायचा, तो चुकला, मग त्यांना कां आनंद होणार नाहीं ? त्यांना समजल्यावर त्या दुसऱ्या दिवशीं मुद्दाम आमच्या घरीं येऊन आईची गांठ घेऊन “ झालं बाई बरें एकदांच. तुमच्या लेकाला रोजगार लागला. काळजी सरली. आतां पहा हां हां म्हणतां तो आपली स्थिति सुधोरेल. लेक तुमचा पाणीदार आहे. आम्ही पहिल्यापासूनच म्हणतों अर्होत हें ” वगैरे वगैरे. माझ्या आईला किंवा शांतेला मला नौकरी मिळाल्याबद्दल काय वाटत होतें. हें सांगणें बरेंच कठीण आहे. कारण त्यांच्या वागणूकींत नौकरीच्या आधीं किंवा नंतर लक्षांत येण्यासारखा फरक मला मुळीं दिसलाच नाहीं. माझ्या भावंडांना आनंद फार झाला. मधुकरानें तर संध्याकाळीं घरीं येतांना माझ्याकरितां अमुक अमुक आणलेंच पाहिजे, म्हणून बजावलें. त्रिमलनें गळ्यांत चिमुकल्या हातांची मिठी घालून लडीवाळपणानें म्हटलें, “ भाऊ, मला तें संध्याकाळीं हें घेऊन ये बरं का ? ”

मलाही तें कबूल करावें लागलें. व पुढील महिन्यांत पगार मिळावयाचा तर मी भावंडासाठीं आजच त्यांना हव्या त्या जिनसा घरीं येतांना घेऊन आलों.

अशा रीतीनें 'पैशा' करितां ऑफिसचा हमाल मला आपखुंषीनें बनावें लागलें. नोकरीचें तें जग ! अरेरे ! कोण ती दुर्गंधी ! त्या जगांतले ते लोक काय ? त्यांचें ज्ञान त्यांच्या आवडीनावडी, त्यांची वागणूक, आणि त्यांची "एकंदर आयुष्याबद्दलची कल्पना तरी काय ? ' येरे दिवसा आणि भररे पोटा ! ' या पलिकडे त्यांचें जगच नाही.

मी ऑफिसांत दाखल झालों. दाखविलेली खुर्ची अडविली. आणि पुढील टेबलावर पडलेल्या कामाकडे नजर दिली. कामाची समजूत करून देण्यासाठीं एक-उतार वयाचे सद्गृहस्थ निकलफ्रेमचा चष्मा कपाळावरून डोळ्यावर, आणि डोळ्यावरून कपाळावर नेत आणीत मजकडे आले. आणि कामाची समजूत करून देत असतां मधून मधून त्यांनीं, " हं ! हें असं असं आहे ! फार अवघड, जिखारांचें, डोळ्यांत तेल घालून करण्याचें, आणि भारी डोक्याचें हें काम आहे; जरा नजरचूक झाली कीं वरिष्ठाची पुष्पांजली, आणि एकाद-वेळीं नोकरीवर पाणीही पडायचें. समजलांत ? " हें माझ्यावर लादण्यास सुरुवात केली.

मी लक्षपूर्वक कामाची समजूत करून घेत होतों. ऑफिसांतल्या दुसऱ्या एका गृहस्थास आज यायला थोडासा उशीर झाला होता. त्याच्यावर हेड-क्लर्कसाहेब अगदीं गरमागरम झाले होते. आणि त्यांची चांगलीच हजेरी घेत होते. त्यांच्या तोंडांतून किती आणि कोणते अर्वाच्य शब्द बाहेर पडत होते, आणि त्या शब्दांना कांहां अर्थ आहे, हें तरी त्यांना कळत होतें कीं नाही, कोण जाणें. बोलणाराच्या अधिकाराच्या, तोऱ्यांत मगहरीचे शब्द येत होते; त्या शब्दांच्या अर्थाकडे त्याला लक्ष पुरविण्याचें तितकें कारणही नसेल; पण ऐकणारा निमूट कसा ऐकून घेऊन स्वस्थ आहे, त्याच्या अंगांतलें रक्त उसळ्या कां घेत नाही, त्याला संताप कां येत नाही ? मनुष्यपणाचा उपसर्द ऐकून घेण्याइतका नामर्दपणा त्यानें कसा धारण केला आहे, हेच विचार माझ्या डोक्यांत जागृत व्हावयाला लागले. माझे रक्त गरम झालेसं वाटलें ! कपाळा-

वरच्या शिरा ताड् ताड् उड्डं लागल्या. कामाची समजूत करून घेण्याकडील माझे लक्ष जरा वेळ उडालं देखील !

आतां आणखी एक देखावा डोळ्यापुढें आला, 'तिसरे एक गृहस्थ ' विडी ओढण्याच्या ' निमित्तानें आपल्या जागेवरून उठून बाजूला जातां जातां आमच्याकडे वळले. जवळ येऊन मला समजूत करून देणाऱ्यांच्या पाठीवर हात ठेवून, त्यांचें लक्ष त्यांनी आपल्याकडे वेधविलें. " केळकराची कंबक्ती आज चांगलीच चालली आहे ! "

" केळकर तसाच मूर्ख आहे ! त्याला कितीही बोला. त्याचा उशीर ठरलेला. ऑफिसची वेळ संभाळतां येत नाही म्हणजे काय ? " मला समजूत करून देणारे गृहस्थ इकडे समजूत करून देत असतां, तिकडेही बोलूं लागले, " म्हणजे त्याचं असं ! ऑफिस म्हणजे ऑफिस ! तें कां आपल्या घरचें आहे ! पण हें केळकरला कळायला पाहिजे ! "

" तें कळलं नाही तरी चालेल. पण, " दुसरे गृहस्थ विडीचा एक झुरका घेऊन म्हणाले, त्याला "साहेबाची मर्जी संभाळतां येत नाही. कामाचं राहूं दे बाजूला. साहेबांच्या पुढें पुढें केलें पाहिजे, हात जोडून, एक पाय किंचित् घोड्याच्या पायासारखा लंगड्यासारखा ठेवून तोंडावर चार खेटरें मारल्या-सारखा आंव आणून वागत असलें, म्हणजे मग साहेब असो, कीं त्याचा कोणी पूर्वज असो, सगळे थंडे पडतात !! पण तें आपल्या केळकरला अजून जमत नाही. मी त्याला हजारदां समजावून सांगितलं असेल हें. "

माझ्या पोटांत धस्स झालें ! काय ? ऑफिसला यायचें तें ऑफिसराची थुंकी झेलण्याकरितां, त्याच्यापुढें लांगूलचालन करण्याकरितां ? आणि मला हें करावें लागणार ? इतक्यांत कामाचा कागद उलटला गेला, आणि त्या गृहस्थांनीं आणखी कांहीं सांगण्यास सुरुवात केली. माझ्या चलबिचल झालेल्या मनाकडे--त्याचें प्रतिबिंब माझ्या चेहऱ्यावर उमटलें असलेंच पाहिजे.--पण त्याकडे कचेरीतल्या लोकांचें लक्ष कसें जाणार ?

विडी ओढणारा गृहस्थ मजकडे वळून, अगदीं सलग्मीच्या आवाजानें, जशी काय त्याची माझी जानपच्छान आज कित्येक वर्षांची आहे, असें दाखवीत म्हणाला, " बरं काय मिस्टर, आपला हा साहेब भारी स्तुतिप्रिय आहे. सगळं चुकलं

तरी चालेल. काम नाही झालं तरी चालेल, पण साहेबाची टिमकी ही वाज-
विलीच पाहिजे. एवढं ज्यानं संभाळलं, त्यानं ऑफिस जिकलं. ”

“ पण हे आजकालच्या शिकलेल्या यांच्या सारख्या ताज्या रक्ताच्या तरुणांना कसं जमायचं, याचीच पंचाईत आहे ! ” मला सन्नजुत देणारे गृहस्थ म्हणाले, “ कायहो, कशाला असल्या नरकपुरीत शिरलांत ? पोट भरायलं या पेक्षा दुसरी एकादी सोय नव्हतीच का कुठें ? आम्ही एक जन्मभर जोड खात खात दिवस काढले, शिकलो नव्हतो, दुसरा कुठचा तरणोपाय नव्हता, ह्मणून इथें आम्हांला तुरमुंडी द्यावी लागली. पण तुमचं तसं नाही. तरुण आहांत, शिकलेले आहांत, लाथ माराल तिथं पाणी काढाल, अशी तुमची धमक आहे, मग अशा ठिकाणी कां घुसलांत हेंच कळत नाही ! ”

“ अगदीं बरोवर आहे. एकाद्या चांडाळाच्या घरीं फुकट पाणी भरावं; पण आमच्या साहेबाच्या हाताखालीं काम करणें नको ! ” दुसरा गृहस्थ उद्गारला. “ त्याला समाधान म्हणून कधीं नाहीच. कशावरून खवळेल याचा सुमार नाही. एकटा केळकरच बोलून घेतो असें नाही. ऑफिसांतल्या प्रत्ये-
काला महिन्यांतून एकदांतरी त्या पक्वान्नाचें सेवन करावें लागतेंच ! ”

“ पण कांहीं झालें, तरी आपला गोरें साहेब गरीब आहे. पाठीवर हाणील, पण पोटावर नाही हाणायचा हं कधीं ! बोलेल हवें तें, अगदीं कुठ्यासारखा वस्सकन् अंगावर येईल-येतोच. पण अंतःकरणांत तसा दयाळू आहे. अंतःक-
रणांत त्याला जाणीव असते. बोलून गेल्यावर त्याचं त्याला तें टोंचतं, असंही कित्येक वेळां आढळून आलं आहे. ”

“ तसा आपला साहेब मूर्खही आहे हो ! एकाचा राग दुसऱ्यावर रागाच्या भरांत काढतो, आणि त्याची चूक त्याच्या लक्षांत आल्यावर पश्चा-
तापही दाखवितो. ”

“ त्याचं काय आहे, मी सांगतो तुझाला. त्याचा सारा जन्म अशा नोकरीपेशांत गेला आहे. त्याचा बाप नोकर, आज्ञा नोकर, सगळा गोतावळा नोकरांतच. त्यामुळें त्याला नोकरांतच विलक्षण परब्रह्म वाटतं. घरीं न जातां चोवीस तास त्याला ‘ ऑफिसांस ’ च राहायची वेळ आली तरी तो त्यांत

आनंद मानतो, आणि त्याला वाटते, आपण जसे वागतो तसेच आपल्या ऑफिसांतल्या सर्व माणसांनी वागावे ! तसा वागेल तो त्याच्या दृष्टीने चांगला. वागण्याचा प्रयत्न करील तो बरा ! त्यांत चुकारतट्टपणा करील त्याच्याविषयीच त्याचं मत कसलं आलं आहे ? ”

ऑफिसमधल्या लोकांच्या तोंडचें हेडक्लार्कच्या स्वभावासंबंधाचें, हें वर्णन जसजसे ऐकूं लागलों, तसतसें मस्तक अगदींच मुन्न होऊं लागलें. दोळ्यापुढें चक्कर येऊं लागली. विचार-विकारांची भरमसाटच भ्रमंती सुरू झाली. त्या ठिकाणी बसूं नये असें मनाला वाटूं लागलें. अंगाला ठणका लागल्याचा भास होऊं लागला. आज जावें तें परत उद्यां येऊंच नये, असें एक मन हळूंच सल्ला देऊं लागलें. एक तऱ्हेनें मनोव्यापार असे चालूं होते. बाह्योपचारी मी कामाची समजूत करून घेत होतो. कामाची समजूत ती काय करून घ्यायची ? असें त्यांत आवघड तें काय असणार ? समजावून देणारे गृहस्थ जरी शिरा ताणताणून, गंभीर चेहरा करून, ‘हें काम अवघड आहे, तसें किचकट आहे. या कामाबद्दल साहेब जास्त दक्ष असतो.’ वगैरे वगैरे पुन्हां पुन्हां पाजण्याचा प्रयत्न करीत होते, तरी मला त्यांची कींय येत होती; हंसूं येत होतें, क्वचित् रागही येत होता ! माझ्या मनांत दोनचारदां येऊनही गेले कीं, जें हा गृहस्थ बजावून बजावून सांगतो आहे, तेंच उलट लवकरच मलाच त्याला समजावून देण्याची पाळी मजकडे येईल. आणि पद्धति दाखविली, त्यापेक्षां अधिक थोड्या वेळांत, जास्त चांगलें, लवकर व पुष्कळ काम कोणत्या पद्धतीनें केलें तर होईल, हें मलाच त्यांना सांगावें लागेल. पण एकंदरीत तें ऑफिस, त्या ऑफिसांतलं काम करणारीं तीं माणसें, आणि ते ‘साहेब’, या सर्वांचा माझ्या मनावर कांहीं विविन्नच परिणाम झाला. ऑफिसांतल्या कामांचा अगडबंब बागुलबोवा, स्वतःचें अज्ञान सफाईनें झांकून त्या कामाचें महत्त्व वर्णन करण्याची शिताफी, ‘साहेबा’ ची एकदा भरपूर निंदा, कुचेष्टा, तर दुसऱ्यांदा तितकीच श्ववृत्तीला लाजविणारी स्तुति ! मला तें सहनच होईना.

नोकरीच्या जगांतला माझा पहिला दिवस वर वर्णिलेले देखावे पहात आणि त्याचे निरनिराळे अगदींच अपरिचित परिणाम मनावर घडण्यांत संपत आला, ‘साहेब’ ठराविक वेळीं बाहेर पडला. त्यानंतर ‘नोकरांनीं जितके वाजतां

ऑफिसांतून बाहेर पडावयाचें असतें, त्यावेळीं, उपरणीं झाडून, रुमालटोप्या सांवरीत टांके तुटलेल्या जुन्यापान्या छत्र्या काखोटीला लावीत, आणि फाटके जोडे, तुटक्या वहाणा, फरपटवीत, जो तो बाहेर पडूं लागला. मीही त्यांच्या बरोबरच निघालों. त्यावेळीं माझें मन कोणत्या विचार-विकारांनीं व्याप्त झालें होतें, हें सांगतां येणार नाही. मंडळी बाहेर पडली. वाटेंत, कोणी संध्या-काळची भाजी घरीं नेण्याकरितां मंडईकडे वळला. कोणी कुठल्या तरी दुकानावर 'खातेवही' खरडण्याकरितां चालता झाला. कोणी बरोबरच्याला चढवून, खुषींत आणून, त्याच्याकडून 'चहाचिवडा' उकळण्यासाठीं गळ्यांत हात टाकून 'चलाहो, आज आम्हांला 'चहा' तर पाजा, म्हणून शेजारच्या "जंटलमेन-सभ्य-संभावीतांच्या विश्रांती गृहांत," घेऊन गेला. मी माझ्या घरच्या दिशेनेच सरळ निघालों. ऑफिसांतल्या लोकांशीं मी अगदींच नवखा असल्यामुळे बाहेर पडल्यावर माझ्याशीं कोणी फारसें बोललें नाही. मी तरी कुणाशीं काय बोलणार ?

पहिल्या दिवशींच इतका मनाचा कोंडमारा झाला, निरनिराळ्या तेवढ्यांप्रसंगांनीं मन इतकें भांबावून गेलें, कीं त्यामुळे अगदीं गळत्यासारखेंच होऊन गेलें. केव्हां एकदां घरीं जातों, आणि वळकट्याला टेंकून आंग टाकतों, असें झालें होतें. रस्त्याच्या बाजूनें मी माझ्याच विचारांत गडून चाललों होतों. वाटेंतच आठवण झाली, कीं मधुकरानें आणि विमलनें आपल्याला कांहीं कांहीं आणायला सांगितलें आहे. आज मी नोकरीला लागलों; म्हणजे आजच कांहीं पगाराचा 'पैसा' हातीं येत नाही. पण हें त्या अजाण अर्भकांना काय सांगायचें ? कसें सांगायचें ? मी कांहीं न नेतां घरीं गेलों, माझी भावंडे, पुढें आशेनें आलीं, आणि मी कांहीं आणलें नाही, असें सांगितलें, तर तीं काय करणार आहेत विचारी ! हिरमुसली होऊन बाजूला होतील. तें मला बरें वाटेल काय ? तें मला सहन होईल काय ? आज नाही तरी महिना भरल्यावर तरी 'पैसे' मिळतील कीं नाही, मग भावंडांना हिरमुसलें कां करा ? मनांत आलें, निश्चय केला, आणि आमच्या खातेवाल्या दुकानदाराच्या दुकानासमोर आलों. त्यानें मला पाहिलें. मी आज ऑफिसांतून-नोकरीवरून परत आलों आहे, हें त्यानें ओळखलें. त्याची हास्यमुद्रा झाली, "जी गोपाळ,

या साहेब !” म्हणून त्याने हटकले. मी गेलों. गर्दीतल्या बाकवजा फळीवर बसलों. दुकानदाराने मोठ्या आदराने ‘विडी’ पुढे केली. मी त्याच्या या आदरातिथ्याबद्दल किंचित् हास्यमुद्रा केली. ” घ्या, घ्याहो, आतां काय तुम्हीं हफीसर झाले-जंक्लमेन झाले. विडी प्यायला काय हरकत नाही ! म्हणून दुकानदाराने मोकळ्या मनाचा विनोदही केला. मला नौकरी मिळाल्याबद्दल त्याने सहाभूतियुक्त समाधान व्यक्त केले. “ आजकाल नोकऱ्या मिळताहेत कुठं ? सगळीकडेच चणचण झाली आहे, त्यांत तुम्हांला नौकरी मिळाली फार चांगलं झालं. आपण तुम्हांला याच भरंवशावर उधारपाधारीची मदत करीत आलों. अशीही मदत आजकाल कोणी करीत नाही. जग मोठं कठीण आहे. कोणी कोणाला ओळखात नाही. माणसाची पारख राहिली नाही. ” वगैरे वगैरे अघळपघळ बोलला. त्यांत स्वतःची स्तुति, व माझ्या ‘नोकरी’बद्दल आनंद, याचा भाग किती वेळां तरी आला. उभ्या आयुष्यांत सदर शेटजी माझ्याशीं मोकळ्या मनाने आजच अघळपघळ इतकें बोलला. इतका माझा मान सन्मान केला. यापूर्वीं सामानसुमान न्यायच्या वेळीं बोले, पण अगदींच तोलून. गंभीरपणा जास्त ठेवी. आजचा मान ‘माझ्या नोकरीला, नोकरीमुळें माझ्या हातीं मिळणाऱ्या ‘पैशा’ला होता, मला नव्हता. माझ्या मनांत एक विचार उभा राहिला. “ जग हें असेंच ! ” दुकानांतून उठायच्या वेळीं मी दुकानदारांकडून हव्या होत्या त्या जिन्नसा घेतल्या. त्यानेंही दिल्या. मी दुकानदाराचे हस्तिदंतीयुक्त औपचारिक आभार मानून बाहेर पडलों.

आणली जरा पुढें आलों. भावंडांना हिरमुसलें न करतां आनंदित करतां येईल, या कल्पनेनें मीही कांहींसा आनंदित झालों होतो. त्या हंसऱ्या चेहऱ्यानें मी आजूबाजूला पहात चाललों, माझे मलाच वाटलें, जग मी हंसत आहे, हें पाहून हंसणार तर नाही ? इतक्यांत शेजारच्या एका जागेंतून ओळखीचा हास्यध्वनि ऐकावयाला आला. लक्ष गेलें. तो खरेंच. तो हंसणारा आमचा श्रीमंत सावकार ‘जगन्नाथ’ होता. त्या ठिकाणीं तो सहज गप्पाटप्पा मारीत बसला होता. मी त्याला पाहिलें. त्यानें मला पाहिलें, आणि त्यानें मला बोलावलें.

“ वाः वामन ! पाहून पुढें चाललास काय ?-चल ये ! ”

मी मुकाळ्यानें त्याच्याकडे गेलों.

“हं ! कसें काय ? ठीक ! ”

मी मानेनेंच ‘ होय ’ हाटलें.

“ बरें, बरेच दिवसांत कुठें दिसला नाहीस ? बाकी मी तरी बरेच दिवसांत इथें आहे कुठें ह्मणा ! बरें, काय तुझ्या नोकरीबिकरीचें कुठपर्यंत आलें आहे ? मिळाली कां कुठें ? आजकाल नोकरी मिळणें ह्मणजे पूर्वपुण्याईच हाटली पाहिजे, असें झालं आहे !--मिळाली कां मग नोकरी ? ” जगन्नाथानें चौकशी केली. जगन्नाथासारख्या श्रीमंताला, माझ्याबद्दल इतकी चौकशी करायची आठवण झाली; हेंच मी जास्त समजलों.

“ मी आजच नोकरीवर रुजू झालों ! ” मी माहिती दिली.

“ आजच नोकरी मिळाली ? आजच ? ” जगन्नाथानें कपाळावरच्या आपल्या दोनच आठ्या चढवून, डोळे ताणून, हात पुढें करीत उत्सुकतेनें विचारलें, “ तरीच तूं हंसत हंसत इकडे तिकडे पहात, विजयी मुद्रेनें चालला आहेस ! मला देखील ओळखलें नाहीं. पाहून तसाच पुढें चालला होतास ! वाः ! वाः ! काय हें वामन ! अरे, आम्हीं तुझे मित्र ना ?--बरें, तुला नोकरी मिळाली. ठीक झालें. पेढे काढ नोकरीचे. फीस्ट दे आह्मांला ! आमचा हक्क आहे !--कां हो ? ध्यायची कीं नाही याच्याकडून फीस्ट ? दिली पाहिजे कीं नाही यानें ? ” ज्याच्याकडे जगन्नाथ बसला होता, त्याच्याकडे वळून त्यालाही त्यानें साक्षीला बोलावलें. मी स्थिर दृष्टीनें जगन्नाथाकडे नुसता पहात राहिलों.

माझ्या पाहाण्याचा हेतु जगन्नाथाच्या कदाचित् ध्यानांत आलाही नसेल. पण त्या तिन्हाईताच्या ध्यानांत आल्याशिवाय राहिला नाही. तो जगन्नाथाला उद्देशून म्हणाला,

“ सावकार ! परवां त्या याच्याशीं भंड्यांत-फुकटांतच-भागिदारी तुझी मिळविली म्हणून सांगितलें, त्याला किती दिवस झाले ? ”

“ कां ? ” डोक्यावरची फरकप पुढेंमागे सारीत जगन्नाथानें डोळे ताणून उत्तर दिलें, “ दोन महिने होऊन गेले कीं त्याला ! ”

“ असें ? दोन महिने होऊन गेले ? ” तो तिन्हाईत किंचित हंसून म्हणाला, “ अन् सावकार, त्याबद्दलचे पेढे, तुमच्याकडून अजून नाहीत ! ”

आहे काय हे?" नंतर तो गृहस्थ मजकडे वळून द्वाणाला, अहो, यांच्याकडून फीस्ट-पेढे, घेतल्याशिवाय तुझाला यांना पेढे-फीस्ट द्यायची जरूरी नाही अं ! ”

“ वाः ! वाः ! वाः ! वाः ! हे काय ? हे काय ? दादासाहेब ! ती गोष्ट आतां जुनी झाली ! ”

“ तशीच यांच्या नोकरीचीही गोष्ट दोन महिन्यांनीं जुनीच होईल ! ” तिःहाईतानें टोला मारला ! जगन्नाथाचा चेहरा पाहण्यालायक झाला ! कपाळ घामानें डबडबलें ! कपाळावरच्या एका वाजूस कशानेंशा पडलेल्या खांचेंत कितीतरी घाम सांचला. आणि काळ्या जमानीवर पाऊस पडून गेल्यावर, सांचलेल्या पाण्यावर मावळत्या सूर्याचे तिरपे किरण पडले म्हणजे जसें दिसतें, तसें जगन्नाथाचें तोंड दिसूं लागलें ! त्याला कांहीं बोलतां येईना ! पण नुस- तेंच “ ओं ? काय ? हे कसें ? ” अशा अर्थाची त्यानें डोळे वटारून शुष्क मुद्रा करून त्या तिःहाईताकडे पाहिलें. झक् मारली, आणि वामनाला बोला- वून, त्याच्या नोकरीच्या आनंदाकरितां त्याला फीस्ट मागून, आपण आपलाच फजीतो करून घेतली, असें त्याला झालें असेल, असें मला वाटलें, आणि मी त्या दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें. पण म्हा त्याचा कांहीं फारसा तेंथें मुद्दापत्ता लागला नाही. त्या तिःहाईतानें जगन्नाथाची हजेरी पुढीलप्रमाणें आणखी घेतली,—

“ सावकार, खरेंच, तुमचा हा चॉकलेट रंगाचा पपलिनचा अबलॉग, एकच बटणी, मोठा फॅशनेबल कोट, हा सिल्कन शर्ट, ही सुन्दर किनारी तलम धोतरें, हा क्रोमचा तेंची-नटवा पंशू, सोन्याचें रिस्टवॉच, यासहित जी आपली सदा नटलेली ‘ नटा’सारखी भूमिका, ती स्वतः घरच्या पैक्यानें सजवितां, कीं—”

“ वाः ! वाः ! वाः ! वाः ! म्हणजे ? हे काय ?—” जगन्नाथ मध्येच गरजला.

“ तसें नव्हे. स्वतःची फीस्ट दुसऱ्याला द्यायची टाळून, दुसऱ्याची मात्र घेण्यांत दक्षता बाळगणारी तुमची ‘ सावकारी ’ बुद्धि असल्यामुळें इतकी ऐट तर झाली पाहिजे, पण ती स्वतःच्या घरच्या पैशानें नव्हे, तर ती अशीच

इकडून तिकडून आडवा हात मारून, झाली पाहिजे, असे त्या बुद्धीला वाटणे साहजिक नाही का ? म्हणून आपलं विचारलं. दुसरं कांहीं नाही ! ”

“बस्स! फार झालं ! ” मी मनाशीं म्हटलं. जगन्नाथाला त्याचें कांही कदाचित् वाटलं नसेल. पण मलाच तें असह्य झालें. मी त्यांचा निरोप घेऊन निघालों. त्या तिन्हाईतानें जगन्नाथाची केलेली भलती थट्टा मी मनावर घेतली नसून त्यामुळें माझा ग्रह त्याच्या विषयी बदलला नाही, हें जाणविण्याकरिता म्हटलें, “ जगन्नाथ, इतक्यांत कुठें परगांवीं जाणार नसलास, तर एकदां घरीं तर ये कीं ! ” एवढें म्हटलें आणि झटकलों, तों नीट घरीं आलों.

नोकरी; नोकरीचें जग; तिथले लोक, त्या बाहेरचे लोक, जगन्नाथासारखी मित्रमंडळी, एक ना दोन, हजारों, लाखों, विचारांची उलथापालथ डोक्यांत चालली होती. सर्वांच्या बुडाशीं काय ? फक्त एक पैसा ! पैसा मिळविण्याकरितां, पैसा टिकविण्याकरितां, पैसा वाढविण्याकरितां, पैसाच्या जोरावर, नुसता दाखवून, नुसतें त्याच्या कल्पनेवर झुलवून, किंवा पाण्यासारखा उधळूनही—सुखाच्या, चैनीच्या, ह्रीसेच्या पाठीमागें लागणारांचा वर्ग, केवळ पोट भागविण्याकरितां, दुपारची वेळ शांत करण्याकरितां ‘ पैसा ’ ‘ पैसा ’ करून त्याच्यामागें लागणारा गरिबांचा वर्ग, केवळ्य़ा तरी मालिकांच्या मालिकाच ‘ सिनेमा चित्रपटा ’ प्रमाणें नजरेपुढून एकसारख्या सरकत चालल्या होत्या.

त्याच विचारांच्या तंद्रेत मी घरांत पाऊल टाकलें. दिवे लागणीची वेळ झाली होती. बाहेरच शांता दिवा लावून घेऊन ठेवण्याकरितां येत होती. आई—मधुकर व विमलेला जवळ घेऊन “ शुभं करोति कल्याणं, आरोग्यं धन संपदा—” वगैरे शिकवून दिव्याला नमस्कार करावयाला सांगत होती !

माझें गरीबाचें तें घर ! आईसारखी देवता ! शांतेसारखी पवित्र प्रेमळ मैत्रिण, मधुकर—विमलसारखीं निष्पाप, गोड भावंडें पाहून क्षणभर मी दिवसाचा सर्व ताप, दिवसभरांत नानातऱ्हेच्या चित्रांच्या दर्शनांनीं मनाला आलेली प्रक्षुब्धता, वगैरे पार कोठच्या कोठें विसरून गेलों !

मला पाहतांच भावंडें घांवत येऊन बिलगलीं ! “ आई, भाऊ आला आपला ! ” मी त्यांच्या हातीं आणलेल्या जिन्नसा दिल्या. तीं मुलें आनंदानें नाचूं बागडूं लागलीं. मी कपडे वगैरे काढून आईजवळ येऊन बसलों. नोकरी

पत्करून, एक दिवस नोकरी करून घरी येण्याचा पहिला दिवस तो. मला नोकरी मिळण्याचा सत्त्विक आनंद, आईला किंवा शांतेला होणे अपरिहार्य होतें. आईनें अगदींच छोटक प्रश्न माझ्या ऑफिससंबंधानें, कामाच्या त्रास-दायकपणासंबंधानें, विचारले. मीही कामाच्या त्रासाची, किंवा ऑफिसच्या माथे फिरणाऱ्या कुजक्या वातावरणाची कल्पना न येऊं देतां झालें हें ठीक झालें. मला तेथें त्रासाशिवाय काम करतां येईल असें सांगितलें. आईला बरें वाटलें. आईनें माझ्या पाठीवरून वात्सल्यानें हात फिरविला ! माझा सर्व श्रमभार हलका झाला ! त्या तशाही स्थितींत सुखाच्या शिखरी बसलों असतांना, मनांत असा विचार केला की, “पैसा ” मिळवून या प्रेमळ जीवांना सुखांत ठेवायचें, म्हणजे ‘नोकरीच्या जगांत,’ कितीही यमयातना असल्या, प्रत्यक्ष मृत्यू आला, तरी तो मला नको का पत्करायला ? ” मी आईच्या मांडीवर डोकें टेकलें, आणि पाय पसरले. आई हलक्या हातांनीं कुरवाळीत “माझा वामन दमला ! ” असें कायसेसें पुटपुटली ! त्या अनिर्वचनीय आनंदांतच मी किती तरी वेळ डोळे मिटून पडलों होतो !

—प्रकरण ६ वें—

संसाराची सुरुवात

टाऊक कुणाला नाही, हा अनुभव सकलांलाही ?

—श्रीनिवास

सकाळचा सूर्य कोणाला सुखवात नाही ? मनुष्य कितीही कंटाळलेला, त्रासलेला असला, तरी सकाळची सूर्याची कोवळी किरणें किती तरी आल्हाददायक होतात. जिकडे पहावें तिकडे, आनंद, शोभा, उत्साह, याचाच पसारा पसरल्याचें ती किरणें आपला गुणांनी व तेजांनी दाखवितात. त्या शोभेंत दंग होणारा जीव मागील गोष्टी, मागील हालअपेष्टा थोडा वेळ तरी विसरतो. बागेंतल्या एकाद्या सुन्दर फुलाची मिळकत करून घेण्याच्या घाईत, त्याचे सभोवतालचे काटे हाताला स्तले, तरी त्याकडे त्या वेळचें बेफिकीर मन दुर्लक्षच करतें. चालण्याच्या झपाट्यांत, पादवाणांत शिरलेला सडकेचा खडा सारखा खुपत राहिला, तरी त्याला झाडून टाकल्याशिवाय बेगुमान मन लांबपर्यंत तसेंच चालावयालाही लावतें. परंतु हें सर्व सहन करून घेण्याच्या बुडाशीं त्यावेळची दैवी अननुभूत प्रसन्नताच कारण होत असते, हें विसरून चालावयाचें नाही !

तोच सूर्य जरा वर आला, उन्हाची तिरीप वाहूं लागली, म्हणजे दिवसांतल्या कोणत्याही भागापेक्षा, त्या वेळची किरणें अशीं कडकू लागतात, की चांगल्या चांगल्याचा देखील तीं प्राण कासावीस करतात. सनस्ट्रोक होऊन तेथल्या तेथें गतप्राण होण्याची वेळ सुद्धा बहुधा तीच असते. त्या वेळच्या उन्हाचा जाच सहन करणें, आणि त्यांतून सही सलामत निभावून निघणें, ही एक आयुष्यांतील खरी टिकाव धरण्याच्या परीक्षेची महत्त्वाची वेळच आहे, असें म्हणावयाला हरकत नाही. माझ्या संसाराच्या सुरुवातीची थोडीशी बाब अशीच नाही काय ? माझ्या संसाराच्या खऱ्याखऱ्या सुरुवातीला, मी प्रत्यक्ष मिळविता होऊन, माझ्या कष्टाचा, माझ्या बुद्धीचा ' पैसा ' संसाराकरितां घरीं आणा-

वयाला लागून आज उणेपुणे सहा सात महिने होत आले आहेत. माझा नोकरीचा पहिला दिवस अगदी कालच संपला आहे, असें जरी वाटत असलें, आमच्या ऑफिसांतल्या भानगडी, ते बेसुमार लोक, तो त्यांचा कुजकट कोतेपणा, त्या जगाची 'सोमलाच्या किड्या'सारखी वृत्ति, अरेरावी, उद्दाम वरिष्ठ, व त्याची खुनशा वृत्ति, या सर्वांचा अगदी निकट व सततच्या परिचयानें चांगलाच काळाकुष्ठपणा दिसूं लागला असला, व नोकरीचें जगाचा वीट, तिटकारा आला असला, तरी पण इकडे त्याच अवधीत काय झालें होतें ?

ऑफिसांत सहासात महिने काढूनही तिथली परिस्थिति माझ्या मनाला संवयीची जरी होईना, उलट दिवसेंदिवस मनाला भिरभिरायलाच लावीत होती, मनाला मुरदाड होऊं देत नव्हती, तरी तेथें केलेल्या कामाचा-शरीर-कष्टाचा म्हणा वाटेल तर-कारण माझ्या बुद्धीला करावें लागणारें काम, मी मिळविलेल्या ज्ञानाचा उपयोग तेथे मुळीच नव्हता-पगार जो मिळत असे, तो मी जशाचा तसा घरीं आईजवळ आणून देईं. आई शांतेच्या हातीं ठेवा. आणि आई व शांता एक विचार करून त्याचा योग्य विनियोग करीत. लोकांच्या मागल्या देण्यापैकीं किती द्यावयाचे, चालू खर्च किती यांत भागवावयाचा, महिन्याचा महिन्याला त्या पगाराचा वेढा कसा आणावयाचा, याचा दूरवर विचार करून सर्व कांहीं चाले. त्यामुळे पांचसहा महिन्याच्या आंत फारशी जरी कधीं जमाखर्चाची तोंडमिळवणी झाली नाही, महिन्याच्या शेवटीं शेवटीं जरी जीव कंठाशीं यावयाचा, तरी संसाराला निश्चित स्वरूप, स्थैर्य, वर्गरे येत चाललें होतें, यांत शंकाच नाही. चार स्नेही सोबती घरीं आले, एकादा पाहुणा कामानिमित्त चार आठ दिवस येऊन राहिला, मुलांना कांहीं घेऊन द्यावयाचें म्हटलें, तर आतां जीवाची धाकधुक 'आतां काय करावयाचें ? कसें करावयाचें ?' अशा मंत्रानें होईनाशी झाली होती !

विश्वनाथ आणि जगन्नाथ मला नोकरी लागल्यावर चारदोन वेळां घरीं येऊन गेले होते. शांतेच्या मैत्रिणी इंदू व आनंदी पण नुकत्याच येऊन गेल्या होत्या. ती त्यांच्याशीं निःसंकोच मनानें, खुल्या दिलानेंच वागली. मैत्रिणींचा मनासारखा परामर्ष घेण्यांत तिला नको कोण म्हणणार ? आई तर म्हणाली, "बाई, तुझ्या मैत्रिणींचा कांहीं कमी पडूं देऊं नकोस हो ! आपण गरीब

असलों, तरी जे त्यांतल्यात्यांत करायचें, तें मनापासून आणखी भरपूर खाल्ल्यासंवरल्यानें कांहीं कुणाचें कधीं कमी होत नसतं ! कोण खाऊन जाईल, कोण देऊन जाईल. ”

शांतेला आईच्या या सांगण्याचा कितीतरी आनंद वाटला. आपण, आणि आपल्याला आवडणारीं माणसें, यांचें कौतुक दुसऱ्यांनीं केलें पाहिजे, त्याकरितां आपण आकांडतांडवही करावयाचें, भांडावयाचें, रसावयाचें, धुसपुसायचें, किंवा जाजवायचें, यापेक्षां आपण कांहींच न बोलतां दुसऱ्यांनीं आपण होऊन गुणगौरव करावयाचा, यांत किती मीज आहे! आणि असेंच व्हावें, असें शांतेला वाटत असे; ती त्याच घोरणानें नेहमीं वागे. “ सासूबाईंनी मला इतकें इतकें स्वातंत्र्य दिलेंच पाहिजे, माझी माणसं येणार, मी अशी अशी वागणार. घर माझं आहे. मी वाटेल तशी वागेन, ” अशा तऱ्हेनें वागण्यांत पुष्कळ सुनांना गोडी वाटत असेल व वागण्यास मिळतही असेल. पण त्यांत सारा जुलमाचाच राम राम असतो, हें त्यावेळीं लक्षांतही येत नाही. त्यापेक्षां सुनेला योग्य स्वातंत्र्य दिलें, म्हणजे तिच्या परिस्थितिची जाणीव झाल्यानंतर, ती कशीही वागली, तरी तिला कोण बोल लावणार ? तसें शांतेचें होतें. शांता शिकलेली, व आई जुन्या काळची एक सार्धाभोळी बाई. पण आईनें आपण शिकलेल्या नसलों, तरी ‘ सासूपणा ’ गाजविलाच पाहिजे, या समजुतीनें ती कधीं वागली नाही. किंवा शांताही शिकलेली असली तरी सासूचा अडाणीपणा व जुना भोळसटपणा वेळींअवेळीं काढून, तिनें तिचा पाणउतारा केला नाही. आपला चांगुलपणा भडक दिसण्यापेक्षां, आपल्या वागण्याचा देखावा दाखविण्याकरितां, ती फाजील बडेजावही कधीं करीत नसे. त्यामुळे माझ्या संसाराची घडी बसायला, शांततेचें, प्रेमाचें, समाधानाचें वातावरण तयार व्हावयाला कितीतरी सुकर गेलें होतें.

शांतेच्या मैत्रीणी शांतेकडे येऊं लागल्या होत्या. पण शांता मात्र अजून कोणाकडे फारशी जात नसे. गांवांतल्या गांवांत तिचें माहेर, पण तिकडेही फारशी फिरकत नसे. लग्न होऊन चुकलें, कितीतरी दिवस होऊन चुकलें, तरी शांतेच्या माहेरच्या माणसांची तिनें असें गरीबीचें स्थळ, माझ्यासारखा वर पसंत केला, म्हणून पडलेली अढी कमी झाली नव्हती. तिचा धाकटा भाऊ,

किंवा त्याच्या बरोबर त्याची थोरली भावजय अधूनमधून घरी न कळवितां येत असत. शांता त्यांच्याशी जितक्या चांगल्या मनानें वागतां येईल; तितक्या तऱ्हेनें वागत असे. फक्त त्यांनीं घरीं बोलावले, तर ती मनःसंयमन करण्याचा प्रयत्न करी, पण तिच्या कपाळाला नाखुषीच्या आठ्या पडत, आणि मान मात्र नकारार्थी हाले. जास्तच झालें, तर ती एवढेही म्हणे, “ बाबांनीं व्यवहारी मनाच्या दृष्टीनें मजकडे पहाण्याचें अजून सोडलेलें नाहीं. आईवेगळी मी. आई जिवंत असतीच, तर मला इतकें मनःसंयमन करतांही आलें नसत. पण बाबांच्या व्यवहारी मनानें मला तें शिकवलें आहे. कधींकाळीं मी शोधलेली जागा चुकीची नाहीं, त्यांनीं मला दिलेल्या शिक्षणाचा उपयोग माझ्या इच्छे-प्रमाणें करून सुन्दर संसार सजविला आहे, असें त्यांना कळेल, त्यांना पहावासा वाटेल, ते येतील, त्यावेळीं मग काय होईल तें पहातां येईल. तोंपर्यंत चाललेंच आहे. तुझीं येतां, भेटतां, बोलतां, बसतां; झालें. असेंच येत चला, ह्मणजे सरलें. ” अशा तऱ्हेनें, आखीव, रेखीव, स्पष्ट, ठसठशीत, पण नम्रता राखूनच ती प्रसंगोपात्त बोलून जाई.

आईच्या सल्ल्यानें, तिच्याच नजरेखाली आमचा गरिबीचाच संसार असा दुमदार करायला सुरुवात केली होती कीं, कोणीही निरभिमानानें पाहिलें तर त्यानें मानच डोलवावी. ‘पैसा’ पुरुषांनीं मिळवावा, पण त्याची व्यवस्था स्त्रियांनीं लावावी; त्यांत त्यांच्या इतकें कौशल्य कोणालाच दाखवितां येणार नाहीं. शिकलेल्या स्त्रियांची कल्पना स्वतः ‘पैसा’ मिळविण्याकडे वळणें आर्य-स्त्रियांच्या दृष्टीनें तरी कमी प्रतीचेंच समजलें पाहिजे, अशी शांतेची समजूत ठाम होती. संसारांत काटकसर, खर्चाची योग्य ठिकाणी योग्य बचत, कोणतें आवश्यक, कोणतें नावश्यक, याचा दूरदर्शी दृष्टीनें बरोबर विचार करणें, आणि त्या अमलांत आणणें. ‘आपण वास्तवीक आहोंत’ त्यापेक्षां जास्त आहोंत, हें दाखविण्याची बुद्धि, बहुतेकांना असतें, आणि तिला बळी पडून ते वहावत चाललेले असतात, पण त्यामुळेंच केवळ केवढें अनर्थपात होण्याचा संभव असतो, याची पूर्ण कल्पना शांतेला कशी कोणजाणें पण विलक्षण अशी होती. मला आश्चर्य वाटे. मीच एकादे वेळीं वहावें. शांतेला ‘अमूक अमूक केलें तर बरें वाटेल’ अशा कल्पनेनें कांहीं कंगवयाला जावें, तर ती अशा कांहीं

रीतीने माझी चूक निदर्शनास आणी की मी अगदी ओशाळल्यासारखाच होई.

आपल्या परिस्थितीच्या मानाने दैन्यवाणेही वागावयाचे नाही, याकडे तर तिचा भारी कटाक्ष असे.

याप्रमाणे आमच्या संसाराची घडी बसत चालली होती. 'पैशां'चा पराक्रम पचनी पडत चालला होता. घरची समाधानकारक स्थिति दिसली, तो निर्व्याज आनंद, तो उमदा उत्साह, हीं पाहिलीं, म्हणजे बाहेर केवढेही कष्ट करावयाला, कितीही त्रास सोसावयाला, केवढाही अपमान सहन करून घ्यावयाला मन तयारी करूं लागे. एकाद्या स्नेहाकडे जाऊन बसायला, मोकळ्या मनाच्या चार गप्पा मारावयाला जावेसे वाटूं लागलें. आणि मी जाऊंही लागलों. रविवारची सुट्टी विश्वनाथाकडे मी गेल्याशिवाय अलीकडे बहुतेक गेली नाहीं. त्याच्याही संसाराची घडा बसत होती. त्याच्याही हातीं कारभार नुकतांच आला होता. त्याचा सावकारीसारखाच कांहींसा धंदा असे. पण तो अगदीं मारवाडीसाही मात्र नसे. त्याच्या वडिलांच्या पासूनची कीर्ती त्याची चांगलीच होती. ती तशीच त्यानें पुढें चालविण्यास सुरुवात केली होती. पुढें विश्वनाथ आपल्या आयुष्यांत ती अतिशय वाढवीलही, असें त्याच्याबद्दल लोक बोलूं लागले होते. तो जसा माझ्याकडे क्वचित् पण मी बोलवीन त्यावेळीं हटकून येई, तसाच, आपल्यासंबंधी विशेष आस्थेनें सांगेसवरे. माझीही सूचक शब्दांत पूसतपास करी. त्याचें बोलणें थोडेंच. पण त्यांत अर्थ बराच भरलेला असावयाचा. कित्येक वेळेला त्याच्या बोलण्यापेक्षां नुसत्या हंसण्यांत, किंवा कित्येक वेळां मुळींच न बोलण्यांत कितीतरी बोलण्यापेक्षां अर्थ भरलेला आढळून येई. मला त्याची मजा वाटे.

आतांशा जगन्नाथ, विश्वनाथ, व मी यांना वरचेवर वाटेल तेव्हां लहानपणासारखे भेटायला मिळत नसे. जो तो आपापल्या परीं निरनिराळ्या रस्त्यानें संसारयात्रेच्या मार्गाला लागला होता. मधूनच कधीं गांठी पडल्यांस एकमेकांची तात्पुरती पण ती मात्र अंतःकरणपूर्वक चौकशी करावयाची, एवढें मात्र होई. त्यावेळीं मित्रांच्या मधूनच गांठी पडल्या किंवा आवर्जून घेतल्या, तेवढ्या वेळांत ज्या गप्पा गोष्टी—हंसणें—खिदळणें—थट्टांमस्कारी—वगैरे व्हावयाच्या, तर तीं तेवढींच स्थळें संसारांतल्या वाटेवरच्या विश्रांतीच्या जागा वाटत. व त्यामुळे

मागील कष्टांवर विस्मृतीचा बोळा फिरला जाऊन पुढील वाटचालीस जरा अवसान यावयाचें. यामुळें मित्रांच्या गांठीभेटी म्हणजे शीतलचंद्रिकेप्रमाणें वाटत ! व सारख्या हव्याहव्याशा वाटत !

पूर्वीचा सलोखा, सलगी, व आपलेंपणा, जगन्नाथापेक्षां विश्वनाथाकडे अजून ज्वांगला आहे, असें आढळून येई. जगन्नाथाची वाटेंत, घरीं, घाईगडबडींत कुठें धूळभेट झाली, तर त्यांच्याशीं निराळेंच बोलावें लागे. किंवा, बोलावें लागण्यापेक्षां त्याचें ऐकून ध्यावें लागे असें ह्मटलें तर तें जास्त खरें होईल. आणि तेंही त्याचें बोलणें म्हणजे बहुतेक त्याच्याचसंबंधी, त्याच्या दांडग्या उलाढालीसंबंधी, मोठमोठ्या प्रवासासंबंधी, किंवा त्याच्या वैभवाच्या, श्रीमंती ऐषआरामासंबंधीं असावयाचें. त्याला पुष्टी ही दिलीच पाहिजे. मधून मधून त्याच्या आवडत्या-बायकोच्या संबधानेंही जें सांगेल तें ऐकून ध्यावें लागे. व मीही अगदीं आस्थेवाईकपणानें ऐकून घेई. मनाशीं ह्मणे, “मित्रा-जवळ असें प्रदर्शन नाही त्यानें करावयाचें, तर कोणाजवळ ? तेव्हां आपलें तरी एकावयाला काय बिघडतें आहे ? न ऐकण्याची बेपर्वा दाखवून स्नेहांत व्यत्यय आणण्यापेक्षां नुसत्या ऐकण्यावरच जर त्याचें समाधान राहून स्नेहाला बाध येत नाही, तर आपण तरी तसें कां न करा ?”

माझी आणि विश्वनाथाची गांठ पडली, आणि जगन्नाथासंबंधीं जर भाषा निघाली, तर मोठी मजा उडे. पहिला प्रश्न त्यानें मला विचारला, किंवा मी त्याला विचारला, तर अगोदर बहुतेक दोघांनाही हंसूच येई. अलीकडे तर त्याच्याविषयींचा आमचा सुखातीचा संवाद बहुतेक पुढील स्वरूपाचा असे.

“काल जगन्नाथ भेटला होता !”

“मग त्यानें तुला सहकुटुंब छेत्राट्टीपला एकदोन दिवसांत निघणार असल्याचें सांगितलें असेल.”

दोघांनाही हंसू येई. कारण ठराविक छापाचेंच त्याचें तें भाषण त्याच्या-जवळ आणि माझ्याजवळही असे.

‘फर्स्टक्लासच्या दोन बर्थ रिक्षर्व केल्या आहेत. हिंवाळ्याकरितां गरम सूट जोड सहा मुद्दाम तयार करण्याची ऑर्डर ‘सबनिस कंपनी’स दिली आहे. आनंदी-वहिनांकरितांही तशीच बरीच खरेदी झाली आहे, आणि आणखीही व्हावयाची

आहे. ही ट्रीप जवळ जवळ दीड दोन हजार तरी खाऊन बसणार. त्या राव-
बहादुरांनी आपल्याकडे चार आठ दिवस येऊन राह्याचा फारच आग्रह केला
आहे. तिकडे गेलंच पाहिजे. ” वगैरे वगैरे !

“ शाबास वामन ! ”

“ कां ? ”

अंगदीं अक्षरन् अक्षर त्याचं लक्षांत ठेवलं आहेस कीं ! ”

“ अरे, आणखी थोडं राहिलंच आहे ! ”

“ काय ? ”

“ सिनेमा प्रोग्रामचीं दोघांचीं सिझन तिकिटं सहासहा महिन्यांचीं काढून
आणलीं, संगीत सम्राट मंडळीचींही तशीच विकत घेतलीं, आणखी दुसऱ्याच
दिवशीं टिपचें ठरलें ! जाणार कीं नाहीं तीं तिकिटं वांया आतां ? ”

“ जगन्नाथाला आतां एकदां सावकाशपणानें सांगितलें पाहिजे ! ”

“ काय ? ”

“ कीं, तुझ्या प्रोग्रामच्या कार्यक्रमपत्रिका तपशीलवार छानूनच काढीत
जा ! ”

“ वाः ! ”

“ हो ! म्हणजे त्याला नाहा तरी तुझ्यामाझ्यासारख्याला त्याचा विसर
पडायला नको ! ”

या विश्वनाथाच्या बोलण्यानें मला खरोखरच त्रिलक्षण हंसू कोसळलें.
त्यावेळीं त्याच्यामाझ्या मगलें श्रीमंत-गरीबीचें नातें अर्जावात विसरूनही जाई.
आणि आपल्या मित्रत्वाचीच तेवढी जाणीव शिल्लक राहून मी माझ्या मनाचा
कोंडमारा करीत नसे. असें थोडेसें हास्यविनोदाचें बोलणें झाल्यावर, मग
किंचित् गंभीर आवाजानें विश्वनाथ मला सूचक असा प्रश्न विचारी, कीं,-

“ काय रे वामन, जगन्नाथाच्या आयुष्यक्रमाविषयीं तुलां काय वाटतें ? ”

“ मला त्याचा विचार करतां येत नाही ! ”

“ कां ? ”

“ तो गर्भश्रीमंत, आणि मी जन्माचा गरीब म्हणून ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे असें, गर्भश्रीमंतांनीं जगांत कसें वागलें म्हणजे शोभून जातें, किंवा चालतें, हें मला कसें सांगतां येणार ? आह्मां गरीबांचें जगांत वागण्याचे नियम जवळ जवळ आंखल्यासारखे आहेत, आणि ते मला चांगले अवगत आहेत. तेव्हां मी किंवा माझ्यासारख्यानें कसें वागावें, हें मला सांगतां येईल. त्याचीसुद्धां निश्चित अशी रूपरेषा मला देतां येईल कीं नाहीं, याची माझी मला सुद्धां खात्री देतां येणार नाहींच. ”

“ असें ! ” एवढेंच म्हणून विश्वनाथ थांबे. त्यानंतर मी किंवा विश्वनाथ बोलत बसूं, पण एकमेकांचें मनोगत, जगन्नाथाविषयीं, आम्हांला कळत असे, आणि त्यामुळें त्याच्याबद्दल आह्मी आपापल्या ठिकाणीं कांहीसे उदासवाणें साशंक होत असूं.

अशा प्रकारानें साधारणतः स्थूलमानानें मी, विश्वनाथ आणि जगन्नाथ, यांच्या संसाराची सुरुवात झाली होती. माझ्याबद्दल विश्वनाथ विशेष सहानुभूति दाखवी. आणि जगन्नाथाविषयीं तितकीच बेफिकीरी त्यांच्या बोलण्यावरून नाहीं, तरी वागणुकीवरून दिसून येई. त्याचें कारण मात्र मला--माझ्यासारख्या परिस्थितींतल्या माणसाला ओळखणें शक्य नव्हतें. आणि त्याच्याहीपेक्षां अधिक स्पष्ट, आणि सत्यच बोलायचें म्हणजे, इतकीं वर्षे जगन्नाथ व आह्मी एकत्र सहवासांत राहूनही, मला त्याचा स्वभाव कळला नाहीं. आणि जरी कांहीं चमत्कारिक वाटण्यासारखें त्याच्या वर्तनाचे परिणाम माझ्या मनावर झाले असले तरी, कां कोण जाणें, ते ओठाबाहेर काढावेत, असें मला कधीं वाटलें नाहीं, इतकेंच नव्हे, तर तसें धाष्टर्यही झालें नाहीं. विश्वनाथ मात्र न बोलतांही बेमालूम प्रसंगोपात्त, बरोबर, असें स्पष्ट जाणवून देई कीं, “ जगन्नाथ आंतल्या गांठीचा, खुनशी, घातक आणि परोत्कर्ष सहन न करणारा असा असून, स्वतःच्या क्षुल्लक फायदाकरितां, प्रत्यक्ष जिवश्वकंठश्च मित्राच्या प्राणाविषयींही कठोर होणारा असा आहे. त्याला स्वतांची चैन, स्वतःची बडेजाव, दुसऱ्याच्या जिवारच गफलतीनें, करावयाला पाहिजे स्वार्थ साधणारा तो आहे. दुसऱ्याचे उपयोगी पडण्याचें त्याला बाळकडूच नाहीं. मिळेल तितकीं दुसऱ्याच्या खर्चीनें चैनचमन करावयाची, फुकटांत मिळेल तिकडून मोठेपणा पटकावयाचा आणि दुसऱ्याच्या भ्रामक अपराधाविषयीं त्याला रसातळा

पोंचविण्याची शिकस्त करावयाची. पुन्हा बाह्यात्कारी “वाः! वाः! वाः! काय हें! ठीक!” म्हणून म्हणावयाला केव्हांही तयारीच!

पण कांहीं असलें तरी तो आमचा स्नेहीच होता, आणि त्याला स्नेही या नात्यानेच शक्य तितकें आम्ही वागवीत होतो, यावज्रन्म त्याला तसेच वागवावयाचें असा आमचा निर्धार होता.

आजच्या घटकेला मी कसाबसा स्वतःच्या पायावर उभा राहीवयाला लागलों होतो. विश्वनाथ, वडिलांच्या वेळचें मोठेंपण कायम ठेवून, आपला बस बसविण्याच्या प्रयत्नाला लागला होता, आणि जगन्नाथाने संसाराच्या सुरुवातीबरोबर, आपण आणि आपल्या अर्धांगासह—पैशामुळें जगांत मिळणाऱ्या प्रत्येक सुखाची चव—तीही प्रत्यक्ष स्वतःच्या कमाईच्या पैशाने नव्हे हो, तर स्वतःच्या सावकारी बुद्धीचें वाकडें डोकें चालवून, किंवा ऐत्या वडिलांनीं मिळविलेल्या मिळकतीवरच घेण्यास बेछूट सुरुवातही केली होती.

सध्यां मला मात्र स्वतःच्या संसाराची घडी बसविण्याच्या उद्योगांत दुसऱ्याच्या चुकीच्या किंवा बरोबर कृत्यांकडे पहाण्यास किंवा त्याच्यावर बरें वाईट बोलण्यासही फुरसत नव्हती. एकदां संसाराच्या आणि व्यवहारी रस्त्याला स्वतःच्या बिऱ्हाडबाजल्यासह प्रवासाला निघाल्यावर दुसऱ्याची विचारपूस करावयाची, किंवा लहानपणची विशुद्ध, अहेतुक, आणि निर्व्याज मैत्री कायम राखण्याच्या आवश्यकतेची आठवण तरी कोणाला व कशी राहणार ?

असें आजच आम्हां मितत्रयीमध्ये नातें उत्पन्न झालें होतें, गैरसमज पसरत चालला होता, किंवा बुद्धीला भावना व्हावयाला लागल्या होत्या, असें मात्र जरी नाही, तरी केव्हां तशी परिस्थिति उत्पन्न होईल, याचा सुमार आम्हां त्रयीपैकीं एकासही सांगतां आला असतां असें कोणासही म्हणतां येणें शक्य नव्हतें.

चालूं घडी म्हणजे अशी होती. संकालच्या कोंवळ्या आणि सुवर्णमय किरणांनीं सुशोभित दिसणाऱ्या संसाराच्या सुंदर बागेंत, तेथील फुलें खुडायला आणि सुखोपभोग भोगावयाला नुकतेंच आम्हीं प्रविष्ट झालों होतो, विश्वनाथास, किंवा जगन्नाथास, सुन्दर सुन्दर फुलें काढतांना, त्यांचे कांटे बोंचून त्यांना जर्जर

करीत होते कीं काय, बागेंतल्या वीथिकेमधून हिंडतांना वाळूचे जाड कण पादत्राणांत शिरून, पायाला बोंचून, त्याची कळ मस्तकापर्यंत पोचवीत होते कीं काय, हें मला सांगतां येणार नाहीं. पण माझी मातृअक्षरशः तशी परिस्थिति झाली होती. मी तरी माझ्या आईसारख्या देवतेच्या छत्राखालीं, मधुकर-विमलसारख्या स्तुर्गीय आनंद देणाऱ्या भावंडांच्या गोड कुजवुजण्यांत, आणि शांतेसारख्या शांत व धीरगंभीरपणानें मार्गदर्शक होणाऱ्या, अलोट स्वार्थत्यागी जन्माच्या श्रेष्ठ सोबतीणींच्या सांगाती असतांना, कांद्यांना, किंवा खड्यांना, मुळींच जुमानीत नव्हतों. एवढें खरें.

शांतेची मानसिक तयारी माझ्याहूनही ध्यानांत घेण्यासारखी असे. एकाद्या रविवारी दुपारच्या वेळीं, आई माजघरांत चौघडी टाकून कलंडली आहे; मधुकर व विमल, आमचा डोळा चुकवून, अभ्यासाचा वगैरे आव आणून बाहेर जवळपासच कुठें तरी स्वच्छंद, आणि बेगुमान खेळत आहेत, शांता कामेंधामें आटपून, मुलांचे, किंवा माझे कपडे शिवायाला घेऊन बसली आहे; मीही जवळच्या एझिचेअरवर पडलों असून, आझीं स्वैरसंवाद चालविला आहे. अशा वेळीं बोलण्याच्या ओघांत मी जर शांतेला विचारलें, कीं,—

“तुझ्या इंदूच्या संसाराबद्दल तुला काय वाटतें ?”

“तिच्या मनाची चलबिचल जर झाली नाही, तर तिचा संसार सोन्याचा होईल असें मला वाटतें !”

“अन् तुझ्या अनूच्या संसाराबद्दल ?”

“वेडी आहे ती ! अवेळीं, अजाणपणीं भकलेली पोर आहे ती !—देव-दयेनं तिचे डोळे जर लवकर उघडले नाहीत,—तिची आज कल्पना, पैशांच्या जोरावर जगांतलीं सारीं सुखं आपल्या पायांवर लोळवीन अशी आहे—तर तिचें भवितव्य एक परमेश्वरच जाणील !”

“आणि आपल्या ?” मी अगदीं, चाचरत, अगदीं थोड्या शब्दांत विचारण्याचें धाडस करी, त्यावर ती किंचित् काळ थांबे. तिचें मुख गंभीर होई. पण त्यावर उदासीनता, किंवा खिन्नता याचें नांवही नसे. ती उत्तेजीत शब्दानें ह्मणे—

“ आपल्याला सहनशीलता, उद्योगाची चिकाटी, निंदा सहन करण्याची शक्ती, मनाचे समाधान, हीं सर्व सतत टिकवितां आली,—” .

“ तर खात्रीने आपण सुंदर संसार करूं ! ” मी मोठ्या उत्साहानें तिचें वाक्य पुरें करी ! आणि पुढें किंचित् हंसत म्हणे, “ माझ्या हातून अजून फार चुका होतात नाहीं ? ”

“ कोण जाणें ! ” शांताही हंसून म्हणे !

“ वाः ! म्हणजे मी कधींच चुकत नाहींच वाटतें ? ”

“ असं कुठं म्हटलं आहे मी ! माणूस म्हटलें कीं त्याच्या हातून चूक व्हायचीच ! ”

“ पण थोडीशी चूक झाली, तरी ती सुखाच्या संसाराचा सत्यनाश नाहीं का करीत ? ”

“ होय ! ”

“ मग मीच चुकलों तर ? ”

“ अन् मीच चुकलें तर ? ”

“ मी सांवरून धरणं माझं कर्तव्य आहे ! पण मी चुकलों तर तूं सांवरून धरशील ? ” मी कांहीं विलक्षण आवाजांत विचारलें.

शांतेने या वेळीं एकदांच निमिषमात्र मजकडे टक लावली, आणि कांहीं न बोलतां तिने आपले डोळे हातांतील कामाकडे वळविले. त्या न बोलण्यानेच तिने माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दिलें. असें चालतांना आझाला कोण आनंद होई. आणि खरोखरच आझीं सुखाचा संसार करूंच करूं असा आझाला भरंवसा वाटूं लागे. थोडा वेळ तसा जाऊं दिल्यावर आम्ही त्यावेळीं एकमेकांकडे पहात असूं. त्या पहाण्यांत किती तरी अर्थ भरलेला असे ! आमचें संसाराच्या सुरुवातीला हें असें होतें—पण पुढें ?

—प्रकरण ७ वें—

व्यवहारीं

सर्वेगुणाःकान्चनमाश्रयन्ते ।

व्यवहार म्हणून म्हणतात तो कांहीं न्यारा आहे. त्या व्यवहाराची आणि माझी अजून जानपछानही झाली नव्हती. लहानपणाच्या दृष्टीनेच मी अजून जगाकडे पहात होतो. जग मला अतिशय सुंदर दिसत असे. मध्यंतरी एका-एकी संसाराची जबाबदारी डोक्यावर आली, आणि त्यावेळीं जगाशी अपरिचित असलेलें माझे मन गांगरलें ! व जगाविषयीं मला रागही आला. ज्यावेळीं मला भिक्षा मागावी लागणार काय ? मला हमाली करावी लागणार काय ? हे प्रश्न जळजळांत डोळ्यापुढे उभे राहिले होते, नोकरीसाठीं दररोज ऑफिस-सच्या पायऱ्यांची चढउतार करी, पण नन्नाचाच पाढा पाठ करीत घरीं परतत होतो, त्यावेळीं जगाला मी माझ्या गुणाची, माझ्या शिक्षणाची, माझ्या माणुसकीचीही परवा नाही, म्हणून मनांतल्यामनांत शिव्याही दिल्या. पण मला नोकरी लागली, माझ्या संसाराचें बस्तान बसूं लागलें. महिन्याच्या महिन्याला माझ्या श्रमाचा 'पैसा' घरीं येऊं लागला, त्यावेळीं तो मनु पालटला. आणि जगाविषयींचें माझे मत पुन्हां पूर्वस्थली आलें. कॉलेजांतल्या स्वतंत्र वातावरणाची च्छटा पूर्णानें नाही, तरी बरीच माझ्यामध्ये उद्भूत झाली. माझ्या 'उच्चशिक्षणा'चा उपयोग करून घेण्याची जगाला जरी अक्कल नसली, तरी त्या मानानें मी कांहींच विशेष न करितां 'पैसा' ओढूं लागलों, याचाच अभिमान मला वाढूं लागला. ऑफिसांतल्या जुन्या खोडाशीं वितंडवाद घालतांना मी अगदीं पूर्ण आवेशानें त्यांना निरुत्तर करूं लागलों.

“ पैसा मिळविणं फार कठीण आहे ! ”

“ तें तुमच्यासारख्याला. माझ्यासारख्याला सुळींच नाही. ”

“ भ्रम आहे हा ! पैशांचा गुलाम व्हावं लागतं, त्याच्याकरितां 'अपमान, उपाहास' ही पदोपदीं मुकाट्यानें सहन करावें लागतात ! ”

“ तें काय म्हणून ? ”

“ व्यवहारच असा आहे ! ”

“ मुळीच नाही. पैसा आमचा गुलाम असून त्याला आझी फटके मारुं तसे त्याने आझाला काम दिले पाहिजे. ”

“ हे वाक्य कादंबरीत किंवा नाटकांत चांगले शोभेल ! ”

“ ते कां ? त्याचा प्रत्यक्ष पुरावा म्हणजे मीच नाही काय ? काम करायचे, काम घ्यायचे. कामांत कसुर झाली नाही, वागण्यांत चूक घडली नाही, आझी जगांत सर्वांशीं खुल्या दिलाने, उमदेपणाने वागलों, म्हणजे आमचा ‘अपमान उपहास’ करण्याची कोणाची छाती आहे ? त्यांतून कोणी तसा प्रयत्न केला, तर त्याचा तिथले तेथे प्रतिकार केला जाणार नाही काय ? ज्याचे रक्त उसळते, त्याला निष्कारण मान हानी काय म्हणून सहन होईल ? ”

“ म्हणूनच तुझाला आझी अव्यवहारी म्हणतो. म्हणून तुझाला अजून बघे आहांत, असे मोठ्या दिलगिरीने म्हणावे लागते. ”

ऑफिसला जातांना किंवा येतांना, ऑफिसमध्ये पहिल्या दिवशीं ज्या उताऱ्याच्या गृहस्थांनीं कामाची माहिती दिली होती; त्यांची माझी वाटेत गांठ पडली, ह्मणजे बोलण्यावरून बोलणे निघून वरीलप्रमाणे शेवटीं आमचा सलोख्याचा, पण कडाक्याचा वाद होई. मी ऑफिसांतल्या त्याच गृहस्थांशीं सन्मानपूर्वक, कां कोण जाणे, वागत होतो. इतर सगळ्याशीं बहुतेक तुसडेपणाचीच वर्तणूक असे. कॉलेजचे पाणी अंगांत खेळूं लागले, ह्मणजे याची टवाळी कर, त्याची फर्जाती उडव, एकाद्याला तुच्छ लेख, असे करण्याची स्फूर्ति स्फुरे. सारांश, माझे मन अजून खरोखरच व्यवहारी जगाला ओळखीत नव्हते. आणि मुरदाडही बनले नव्हते. तसेंच आजच्यापेक्षां उद्यांच्या विचारांची खरोखरीची माझी दृष्टि उघडली नव्हती. त्यामुळे घराचा गाडा जरासा सुरळीत चालूं झाला, चार लोक घरीं येऊं जाऊं लागले, विचारपूस करूं लागले, बाहेर कोठे गेले तर मानसन्मान मिळूं लागला. (मात्र हा मान वर्षांगी ‘हस्तीदंती’ पुरताच असतो हें मला कळत नव्हते.)—आणि मला वाटले माझी आतां जगांत चहा होऊं लागली. जग मला चांगले ह्मणूं लागले, मी जगाला चांगले लेखूं लागलों. मला वाटायला लागले, मी आतां झालों. ‘पैशा’च्या दृष्टीनें नसले, तरी गुणाच्या दृष्टीनें जग मला ओळखूं लागले.

आणि मी आतां लंब्या लंब्या गोष्टी बोलायला सुरुवातही केली. जगन्नाथाच्या आणि त्याच्या फॅशन्सची उठल्यासुटल्या कुचेष्टा करणे, विश्वनाथाच्या बाह्यतः दिसणाऱ्या मंदपणाविषयी बैठकीत डोळे मिचकावणे, हे माझे कर्तव्य वाटू लागले. घरीं यायचें, थोडा वेळ थांबायचें घरांतल्या कोणत्याही गोष्टीकडे पहावयाचें नाही, आई एकादी गोष्ट सांगत असला तर तिच्या सांगण्याकडे पुरतें लक्ष पुरवायचेंही नाही, लहान भावंडांच्या दिवसाच्या कार्यक्रमाकडे पहावयाचें नाही, वेळच्यावेळीं शाळेंत जातात कीं नाही, त्यांचे अभ्यास कसे असतात, आपल्याला शिकवणी ठेवण्यास शक्ति नाही, तर सकाळी घटकाभर आपणच त्यांना जवळ घेऊन सांगावें, ही बुद्धि सुचेना. ऊठ पळ कुणा तरी स्नेही ह्मणविणारांकडे जा. चार चकाव्या पीट. प्रतिष्ठितपणानें त्याच्याकडून त्याच्या घरची मंडळी जळफळत असतांही 'चहा' उकळ, आणि त्यांतच प्रीटी मान, याकडे माझा कल वाढू लागला. आज विश्वनाथाकडे नेहमी सारखा अगोदर गेलों, तेथें त्याच्याकडे बरीच त्याची कुळें आलेलीं दिसलीं. आणि बरेंच देवघेवीच्या जिखीरीचें काम चालल्याचें मी पाहिलें. मी किती तरी वेळ तेथें उगाच उभा राहिलों. मला वाटले, आपलें महत्वाचें काम सोडून विश्वनाथ मजकडे लक्ष देईल, पण अगोदर बराच वेळ त्याचें लक्षच माझ्याकडे गेले नाही. मध्येंच एकदां त्यानें पाहिलें, पण माझ्या आगमनाची जाणीव त्याच्या चेहऱ्यावर उमटलेली दिसली नाही. त्यामुळें मी जरा खजील झाल्यासारखा झालों. पण चिकाटी धरून तसाच उभा राहिलों. अखेर कंटाळून कंटाळून जसा परवानगीशिवाय आलों होतो, तसाच परवानगीशिवाय मी तेथून बाहेर पडलों. मुकाट्यानें बाहेर पडावें लागले. बाहेर पडतांना मन जरा खटू आणि विषण्ण झालें. विश्वनाथाचा किंचित् रागसुद्धां आला. पण त्याच्या अनेक अडाणी व भानगडीच्या कुळांच्या समजुती घालण्याच्या महत्वाच्या कामापुढें माझे उगीच स्वागत त्यानें केलें नाही, यांत त्याचें तरी काय बिघडलें, किंवा मी तरी मनाला काय लावून ध्यावयाचें ? अशी कशीबशी स्वतःची स्वतःच समजूत करून घेत घेत विश्वनाथाच्या घरांतून पसार झालों. आतां जावयाचें कोठें ? ऑफिसला जायच्या वेळेपर्यंत, निदान स्नानाची वर्गरे वेळ होईपर्यंत वेळ काढावयाचा कोठें ? चला ह्मटलें, विश्वनाथाच्या घरचा

देखावा पाहिला, आतां एकदां जगन्नाथाच्या घरांतला रागरंग अजमावूं. आणि लगेच जगन्नाथाच्या घराकडे पाय वळलेच.

“ वाः ! वाः ! वाः ! वामन ! विश्वनाथाकडे जायचें मोडून इकडे कुणी-कडे स्वारी चुकली ! ”

“ चुकली झाले ! ”

“ शांतानं दिली का परवानगी इकडे यायला ? ” जवळच कायससं करीत असलेल्या आनंदीनें मला उद्देशून म्हटलें.

“ म्हणजे ? जगन्नाथ बाहेर जायचा किंवा घरीं राह्याचा, याची सगळी मदर आनंदीवहिनींच्या परवानगीवर असतें वाटतें ? होय जगन्नाथ ? मला नव्हतें हें माहित ! ” मी आनंदीची थट्टा थोडी प्रश्नार्थक वाक्यानेंच केली. त्यांनीं पण ती हंसण्यावारीच नेली. मी जाण्यापूर्वीं नवरावायकोचा कायसा कडाक्याचा वाद चालला होता कीं, काय कोण जाणें ! जगन्नाथाच्या कपाळावरच्या अर्डाच आठया कपाळावर स्पष्ट दिसत होत्या. आणि आनंदीचे नाकाचा शेंडा, गाल, ओठ, हनुवटी, रागानें लाल झालेली दिसत होती. एकादी नागीण खवळावी त्याप्रमाणें ती त्यात्रीनें जगन्नाथावर खवळली असावी, असा कायस करण्यास कोणतीच हरकत नव्हती. काय असेल तें असो, जगन्नाथ, जगांत वाटेल त्याला, “ वाः ! ‘हो,’ ‘उद्यां’ ” अशा दोन शब्दांनींच अर्धमेला करण्यांत तरवेज झाला होता, पण त्याचें त्याच्या वायकोपुढें मात्र कांहीं चालेनासें झालें होतें, असे हळू हळू सगळ्यांच्या लक्षांत यावयाला लागलें होतें. आनंदीच्या भडक स्वरूपांत जगन्नाथाची बुद्धि आणि स्वतंत्रता अजीबात विरून गेली होती, असें कोणीं म्हटलें असतें तरी त्यांत कांहीं वावगें झालें नसतें. जगन्नाथाच्या दिवसाच्या चैनीचा एकादा पदार्थ घरीं नाही आला तरी चालेल, पण आनंदीनें आपल्याकरितां वुचड्यावर घालायचा ‘ गजरा ’ जगन्नाथानें कोणत्याही सबबीवर आणला नाही, तर त्याची मात्र क्षमा नाही हं ! तो आलाच पाहिजे ! आणि आनंदीच्या सौंदर्याच्या आहारी पडलेला जगन्नाथ काय करणार विचारा !—आनंदीची लहानमोठी मागणी त्याला निमूट पुरवावीच लागे. जगन्नाथआनंदीचा चालूं संसार म्हणजे असा होता;—

“ आतां अमूक पाहिजे वाटलं, जा मार्केटांत, आण, कर त्याचा उपयोग. आतां अमूक ठिकाणीं प्लेझरट्रिप काढावयाची म्हटलं, कीं तयारी झाली पाहिजेच. आज कोण अमूक मैत्रिणी घरीं यायच्या, त्यांच्याकरितां हें करा-यचं कीं लगेच त्याची तयारी. जिथें तिथें आनंदीचा मोठेपणा दिसला पाहिजे ना ? तें सारें जगन्नाथाकडून कसें करून घ्यायचें हें तिच्या आतां चांगलें लक्षांत येऊन चुकलें होतें. जरा जगन्नाथाचा कुठें नकार दिसला न दिसला, कीं आनंदीनें घातलाच थैमान ! नुसत्या नाकमुरडण्यानें, केव्हां अबोला धरून, केव्हां डोळ्यांत घळघळ पाणी वहावयाला लावून, तर केव्हां मायावीपणानें चटकन लाडीगोडींत आणून पुरुषाला आपला गुंलाम बनवावयाचें, व आपण, आणि आपल्या तैनाति या शिवाय त्याला जगांत दुसरीं महत्त्वाचीं कामें सुचूं नयेत, किंवा नसतातच, अशी त्याची दृढ भावना कशी करावी, हें आनंदी-सारख्या स्त्रीला उत्तम कळते, ती तशी वागते; व जगन्नाथासारखे जगांत शहाणपणाचा दिमाख दाखविणारे आपल्या आनंदीसारख्या बायकोच्या पुढें केवळ बाह्यसौंदर्यलोलूपतेमुळें लाचार झालेले आढळून येतात, आणि मग मनाला जें कांहीं वाटतें तें वाटतें.

माझ्या आगमनानें जगन्नाथ व आनंदी यांच्या बोलण्याचा पूर्वरंग पालटला एवढें खरें. जगन्नाथाच्या चेहेऱ्यावर व्यवहारी हास्य चमकूं लागलें. आनंदीची श्रीमंती मिजास तिच्या चेहेऱ्यावर वावरूं लागली, आणि नवरा-बायकोंनीं एक दिलानें मगः ‘ चहा फराळा ’ चा आग्रह चालविला. जगन्नाथानें नुसता ‘ चहा ’ सांगितला. तर आनंदीनें नोकराचा ताबडतोब मंडईत जाऊन ताजीं फळफळावळें आणायला आज्ञा फर्माविली. मी, सारखा ‘ नको नको, ही का चहाफराळाची वेळ का आहे ? मी आतां घरीं जाणार, दोन तांबे अंगावर घेणार, जेवणार कीं ऑफिसचा रस्ता परणार, ” असें एकसारखें सांगत सुटलों. अखेर उठून निघाचें दखील. त्यावेळीं नवराबायकोचा ‘ चहा फराळा ’ चा आग्रह जरासा थंडावला. बोलतां बोलतां, “ शांता आमच्याकडे येत नाहीं कधीं, पण परवा आझीं तिच्याकडे ‘ चहा ’ ला आलों होतो, मी पण तिला माझ्याकडे बोलावलय. येतें म्हणाली आहे, पण तिचा कांहीं नेम सांगवत नाहीं. का तुम-च च तिला इकडे येण्याची परवानगी नाही, कोण जाणें ” आनंदीनें मला हे

सुनावलें. मला तें बोलणें तितकेंसें रुचलें नाहीं. पण मी तें तसेंच हंसण्यावर घालविलें.

विश्वनाथाच्या घरी विश्वनाथ कामांत असल्यामुळें माझ्याशीं बोलला नाहीं, म्हणून मन खट्टु झालें होतें. आतां आनंदीच्या बोलण्यांत शांतेला व मला उगीचच टोला मिळाला, म्हणून मनाला चमत्कारिक झालें. “कसलें हें चमत्कारिक व्यवहारी जग !” असें कायसें भर्दशीं मनांत येऊन गेलें. मी व्यवहारी होत चाललों आहे, अशा समज होत चालली होती, ती अशा वेळच्या मनाच्या खट्टूपणानें व चमत्कारिक वाटण्यानें डळमळ लागली. मी त्याच स्थितींत जगन्नाथाचा उर्शार झाला या सबबीवर निरोप घेतला आणि निघालों.

आजचा दिवसच मोठा चमत्कारिक होता कीं काय कोण जाणें ! आग्रह केला असतांही मी जगन्नाथाच्या घरीं चहाफराळाचें घेतलें नाहीं, म्हणून मी निघतांना उभयतांनींही भारीं दिलगिरी प्रदर्शित केली. आनंदानें तर चांगलाच आव आणला. मला वाटलें, तिला माणूसपणाची जाणीव झाली वाटतें. मी किंचित् हास्य केलें. पुढें तेथून घरीं परतत असतांना कुठेंसा निघालेला विश्वनाथ पुन्हां वाटेंत भेटला. मी जवळ येतांच माझा हात त्यानें आपल्या हातांत घट्ट धरला. आणि मला ह्मटलें, “वामन, माफ कर हं. मघाशीं तूं आलास त्यावेळीं मी वऱ्याच महत्त्वाच्या कामांत होतो, म्हणून मला तुझ्याशीं मुळींच बोलतां आलें नाहीं. गैरसमज करून घेऊं नकोस. माफ कर, हं. माझी कुळें भारी अडाणी, आणि हेकेखोर आहेत. त्यांची समजूत त्यांच्या कलानें, त्यांना समजेल अशा रीतीनें घालावयाची असते. त्याकरितां अतीशय डोकें फोड करावी लागते. तशीच स्थिति मघाची होती. म्हणून मला बोलतां आलें नाहीं. मग काय रागावणार नाहींस ना ?”

“अरे वाः विश्वनाथ ! माझ्या रागाची पर्वा तुला बरीच वाटायला लागली आहे कीं !” मी जरी खराच रागावलों होतो, तरी तो लपविण्याचा प्रयत्न करीत मी म्हटलें, “आणि तुला कोणीं सांगितलें कीं मी रागावेन म्हणून ?”

पुढें तो हंसून चालता झाला. मीही मार्ग काटूं लागलों. मला आश्चर्य वाटूं लागलें. माझा प्रथम अपमान हे लोक करतात काय, आणि मागाहून त्याच्या-

वद्दल दिलगिराचें प्रदर्शन ते का करतात ? यांच्या वर्तनांतलें कोणतें खरें ? अपमान करण्याची बुद्धि खरी का, त्यानंतर दिलगिरी दाखवितात ती खरी ? माझ्या गरिबांचा अपमान करीत असतांल, तर दिलगिरी कशाकरितां दाखवितात ? माणूसकी ओळखून ? की मां आतां स्वावलंबी झालों आहें, मिळविता झालों आहें, मला पैसा मिळवितां येऊं लागला आहे, त्यासाठीं ? याचा नर्का निकाल माझ्या मनाला करतां येत नव्हता.

माझ्या मित्रांकडून निष्कारण झालेल्या अपमानांची भरपाई ताबडतोब झाली. त्यानंतर ऑफिसांत गेल्यावरही ऑफिसचा माझ्या वावर्तीत नूर पालटलेला मला आढळून आला. आज आमच्या ऑफिसरची मर्जी आमच्यावर सुप्रसन्न होती. मी ऑफिसमध्ये जातांच ऑफिसरनें मुद्दाम मला थांबवून घेऊन माझ्या आजवरच्या झालेल्या कामाची भरपूर स्तुति केली. “तुमच्या कामाच्या चोखपणाबद्दल, व वक्तशीरपणाबद्दल वरच्या ऑफिसकडून उत्तम लिहून आलें आहे, त्यामुळें पुढेंमागें तुझाला ऑफिसकडून चांगल्याच सवलती, आणि संधि मिळतील. कदाचित् ऑफिस तुझाला आपल्या खर्चानें विलायतेलाही पाठवील.” वगैरे वगैरे ऑफिसरनें माझ्यावर स्तुतिचा भडिमार चालविला. ऑफिसांतल्या जुन्या पण अर्धवट लोकांची चांगलीच नालस्ती बोलण्याच्या ओघांत केली. ऑफिसर आपली विद्वत्ता, आपलें नोकरीतील आयुष्य, व अनुभव, शिकलेल्या लोकांविषयींच्या आपल्या समजुती, ‘स्लेव्ह मॅथ्यालिटी’च्या लोकांविषयींचा आपला रमज, इत्यादिविषयीं कितीतरी बोलला. माझ्या अंगावर मूठभर मांस आल्यासारखें मला झालें. माझें मन अकुंचित झालें. जगांत यापेक्षां आणखी तें काय मिळवावयाचें राहिलें ? जगांत मानमान्यता, ऑफिसरची आपल्यावर सुप्रसन्न मर्जी, यापेक्षां व्यवहारी जगांत आणखी तें काय मिळवावयाचें ? माझें समाधान झालें. मला आनंद वाटला, मी विजयी सुद्रेनें चोहोंकडे पाहूं लागलों.

आजचें ऑफिसचें कामसुद्धां किती सफाईनें, आणि चपळाईनें करून टाकलें. ऑफिसांतली इतर मंडळी माझ्या मानानें किती तरी दुदैवी वाढूयाला लागली. आणि त्यांच्या दुदैवाचें खापर मी त्यांच्या अडाणीपणावर, मूर्खपणा-

वर, अजागळपणावर, आणि इतकें असून त्यांना त्यांतच घमेंड, अभिमान, व मोठेपणा वाटतो, त्याच्यावर फोडूं लागलों.

ऑफिसांतून सुटतांच कोणी ओळखीचा, स्नेह्यांतला, सलगींतला, भेटला, की त्याच्यापुढे आमच्या ऑफिसरची वर्णनें, लांबलचक त्याचे गुणानुवाद, त्यानें माझ्या-विषयीं, आणि माझ्या कामाविषयीं काढलेले प्रशंसोद्गार, अगदीं ऐसपैसपणानें सांगण्याचा सपाटा चालविला. आमचा 'साहेब' असा आहे, ऑफिसांत असा वागतो, अमक्या वेळेला येतो, अमक्या वेळेला जातो. माझ्याबद्दल त्याचे मत असें-असें आहे. तो माझ्याकारतां अमुक अमुक करण्याच्या विचारांत आहे, त्याचें माझें बोलणें झालें. त्यानें असें विचारलें. मी त्याला असें खाड्कन् उत्तर दिलें. तो माझ्या विद्वत्तेला मानतो. एक ना दोन, हजारो साहेबा-विषयींच्या गोष्टी त्या.

मी आनंदाच्या भरांत विश्वनाथ आणि जगन्नाथ यांच्या जवळही आमच्या ऑफिसमधल्या 'साहेबा'पासून मिळविलेल्या विमल कीर्तिध्वजाची हकीकत सांगण्यास कमी केलें नाहीं. दोघांनाही या मी मिळविलेल्या यशाविषयीं साभिमान आनंद वाटला. त्यांनीं माझी कौतुकानें पाठ थोपटली. अशीच उत्तरोत्तर तुझी कीर्ति वाढत जावो, असे त्यांनीं उद्गार काढले.

माझ्या गुणांचा, कामाचा, वागणुकीचा गौरवच जिकडून तिकडून माझ्या कानीं येऊं लागला. व्यवहारी जग मला उत्तम प्रकारानें मानूं लागलें. तें व्यवहारी या नात्यानें मानूं लागलें आहे, की खरोखरीच्या माझ्या गुणाविषयीं कळकळीनें जिव्हाळ्याच्या तळमळीनें डोळूं लागलें, यांतला तारतम्याचा फरक मात्र माझ्या मनानें जाणला नव्हता, किंवा जाणण्याचें मनांतही आलें नव्हतें. व्यवहारी मी व्यवहारी झालों आहे, असें मला कोणीतरी सांगत असल्याचा मधून मधून भास होत होता. 'सर्वगुणाः कान्चनमाश्रयन्ते !' असा कांहीं प्रकार जगानें मला चांगूलपणा देण्यांत असावा, याची हलके हलके माझ्या मनाला विस्मृतीच पडत चालली होती. मन समतोलपणा सोडून हातालगतचीं हलकीं हलकीं सुखें सामान्य व्यवहारी लोकांच्या मनाप्रमाणें आनंद मानण्यासाठीं स्वाकारलीं पाहिजेत, याकडे नकळत झुकूं लागलें होतें.

यांतच आमचा जवळ जवळ तिरस्कार करणारे, शंकर आणि दक्षप्रजापति

यांच्याप्रमाणें मला व स्वतःला लेखणारे माझे श्वशूर, काय वाटून कोणजाणें, एक दिवस आमच्या घरीं कधीं न येणारे, पण मुद्दाम घरीं आले. मी घरीं नव्हतां. संध्याकाळीं परत आल्यावर मला कळले. शांतेशीं नोट मायेच्या शब्दांनीं बोलले. मजविषयीं आस्थेच्या शब्दांनीं पूसतपास केली, शांतेनें केलेल्या आदरसत्काराचा कोणतेही आढेवेढे न घेतां स्वीकार केला. आईशींही औपचारिक व्यवस्थितपणानें बोलून थोडा वेळ बसून मग परत गेले.

रागावलेले वडिल शांत होऊन आपल्या मुलीला अपत्यवात्सल्यानें भेटाव-याला आले, याचा आनंद कोणत्या सद्गुणी मुलीला होणार नाही ? शांता त्या दिवशीं किती तरी आनंदांत होती. तिला आश्चर्ययुक्त आनंदानें बेभान केलें होतें. मी आल्यावर शांतेनें ही हकीकत माझीं एकांती गांठ पडतांच, अगदीं हंसत हंसत सांगितली.

“ आज एक मोठी आश्चर्याची गोष्ट घडली आहे ! ”

“ आश्चर्याची ? आणि ती कोणती ? ”

“ अगदीं पश्चिमेकडे सूर्योदय होण्याइतक्या आश्चर्याची ! आज बाबा आपल्या समाचारासाठीं मुद्दाम भेटायला आले होते ! ”

“ खरेंच ? ! ” मलाही अत्यंत आश्चर्य वाटलें. ही गोष्ट घडली कशी ? माही विचारच करूं लागलों.

मधुकरानें आणि विमलनेंही “ भाऊ, तुझा सासरा आला होता. त्यानं आह्वांला खायला दिलें. चित्रं पण कशीं छान छान दिलीं. ” ह्मणून सांगितलें.

आमच्यावरचा राग टाकून श्वशूर आले, बसले बोलले, आईलाही त्याबद्दल संतोष झाला. तिनें पण मी जेवायला बसलों असतां बोलून दाखविलें.

मी जरा औत्सुक्यानेंच आईला विचारलें, “ आई, हें ग कसं झालं ? त्यांच्या बुद्धीचा असा पालट कसा झाला ? ”

आई किंचित् गंभीरपणानेंच त्यावर ह्मणाली, “ अरे, व्यवहारी जग हें असंच आहे. तूं आतां मिळविता झालास. चार लोकांत ‘ तूं बरा निघालास ’ असं वरचेवर नांव निघायला लागलं तुझं. गेलं असेल कानावर. वाटलं असेल बरं. खरी स्थिति काय आहे, हें एकदां पाहून यावं, असं वाटलं असेल, आले.

अरे, कुणालाही झालं तरी काय, माणूस 'पैसा' मिळवायला लागलं, म्हणजे, त्याच्याबद्दल बरं वाटायला लागतंच ! त्यांत काय आहे ! ”

खरंच. आईच्या एवढ्या सांगण्यांत व्यवहाराचा केवढा अर्थ भरला होता ? मी पैसांमिळवावयाला लागलों म्हणून जग मला बरं म्हणावयाला लागलं, हें आईचें विधान मला पटलें. पण तें कां ? याचा विचार करण्याकडे मनाची प्रवृत्ति होईना. 'पैसा' मिळविणें, आणि त्याकरितां जगानें मला मान देणें, याचा अर्थाअर्थी संबंध काय ? हेंच मला कळना ! लोक पैशाला ओळखतात का माणसाला ? पैशा शिवाय असणारा, तो माणूस म्हणावयाला सुद्धां जग तयार नसतें काय ? अशा तऱ्हेचे विचार मनांत वास्तविक यावयाचे, व्यवहारीं ते यावयालाच पाहिजेत. पण अजूनही व्यवहाराची दुसरी बाजू मला न दिसल्यामुळे मला त्याची पूर्ण कल्पना येणें शक्य नव्हतें !—मी माझ्या मनाशीं अजून घुटमळतच होतो कीं हें व्यवहारीं खटलें आहे तरा काय ? व्यवहारीं कोणाला मानतात ? ”

—प्रकरण ८ वें—

शांतेनें लिहिलेली 'कले'ची गोष्ट !

बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते ।

पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ॥—सुभाषित

आणखी दोन तीन महिने गेले. माझ्या परिस्थितींत त्या अवधीत सांग-
ण्यासारखा फरक झाला नाही. मनाची ओढ व्यवहारीजगांतली सुखें मिळ-
विण्याकरितां अधिक अधिक उत्सुक होऊन ओढूं लागली होती. व्यवहार
माझ्या पकडींतून सुटावयाला लागला असून मी व्यवहाराच्या पकडींत हलकें
हलकें अडकावयाला लागलों होतो; परंतु हें माझ्या अजून लक्षांत आलें नव्हतें.
एकाद वेळीं मनाच्या सुप्रसन्न स्थितींतही मनाला कशामुळें तरी उगाचच हुर-
हूर लागून राहो. असें कां होतें, याची चौकशी करावयाला मन लागलें, तर
त्याचा उलगडा होत नसे. आणि मन अधिकच खिन्न होत असे.

मन विसावल्या वेळीं किंचित् ढिलेपणाः स्वीकारतें. तशाच माझ्या मनाचीं
परिस्थिति झाली होती. माझ्या संसाराचें बस्तान नोकरीच्या नियमित वेतना-
मुळें बसत चाललें होतें, हेंच त्याचें मुख्यतः कारण होतें. ही गोष्ट इतर
कोणाच्याही लक्षांत आली होती कीं नाही, हें जरी सांगतां आलें नाही, तरी
त्याची जाणीव शांतेच्या चित्तांत निःसंशय होती. ती स्पष्ट असें कधीं त्या
बद्दल मला बोलली नाही, तरी पर्यायानें सुचविण्याचा प्रयत्न तिचा चाललेलाच
असे. मी संध्याकाळीं घरी आल्यावर, योग्य वेळीं जेवणखाण होऊन आह्मी निद्रा-
देवीची आराधना करावयाला लागत असूं, त्याच्यापूर्वीं शांतेनें एक नियम
ठेवला होता. मला झोंप येईपर्यंत कसल्या तरी चांगल्या मासिकांतील, नियत-
कालिकांतील, किंवा एकाधा नवीन प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांतील उद्बोधक मजकूर
मुद्दाम खुणा करून ठेवावयाचा तो मला वाचून दाखवावयाचा व त्याविषयीं समतोल
अशी चर्चा सुरू करावयाची. त्यामुळें तिची घरचीं कामेंधामें संभाळून तिचें नित्य
नियमित किती तरी वाचन होत असे. आणि त्यांतून आणखी एकदां महत्त्वाचा मजकूर
मला वाचून दाखवी, व त्यावर उलटसुलट चर्चा करी, व करवी, त्यामुळें वेळ

गमतीत, सुखासमाधानांत जाई, व बहुश्रुतपणांत, व व्यवहारी ज्ञानांत भर पडे ती निराळीच. शांता चचेच्या वेळीं कधी चिडत नसे, किंवा मलाही चिडू देत नसे.

या काळांत आम्हां दोघांचे दिवसभरांत झालेले श्रम विसरल्यासारखे होत. मनें सात्त्विक वातावरणांत वावरून प्रसन्न होत. आनंदानें झोप येई; आणि ती झोप दुसऱ्या दिवशींच्या उद्योगाला योग्य तो उत्साह देई. अशामुळे स्वाभाविकच राज्यांच्या, आपल्या विषयीं दुष्टपणानें, अरेरावीनें वागणाऱ्यांच्या, किंवा स्वतःला न आवडणारे, न पटणारे वर्तन करणारांच्या विषयीं नसत्या कुचकट गप्पा गोष्टी आमच्यांत कधीं निघावयाच्या नाहीत, आणि त्याच्या योगानें मनाचें वातावरण दूषीत होण्यास संधिही राहात नसे.

शांता घरांतलीं कामेधामें संभाळून सपाटून वाची, आणि मनाच्या करमणुकीकरितां कधीं कधीं कांहीं लिहीतही असे. तिच्या मैत्रीणींना त्या तिच्या वर्तनाचें कौतुक तर वाटेच, पण गूढही पडे. इंदू बोलण्याच्या ओघांत म्हणे, “ शांते, इतके तूं करतेस तरी केव्हां ? आणि तुला साधतें तरी कसें ? आम्ही बाई, घरकामाखालीं दमून जातो. मग आमच्या हातून कांही सुद्धां होत नाहीं ! मी आतां शाळेंत घेतलेलें शिक्षणसुद्धां विसरत आले आहे, म्हटलें तरी चालेल ! आणखी तूंच हें कसें करतेस ? ”

“ मनांत असलें, म्हणजे सारं कांहीं होतं. अगोदर मनांत पाहिजे, मग आळसाला शत्रु करावयाला हवा; म्हणजे बघ, मग कसा चमत्कार होतो तें ! ” शांता इंदूला अशा तऱ्हेचें, सरळ पण कळकळीचें, आणि खरेंखुरें उत्तर देई.

आनंदी शांतेच्या या उद्योगाबद्दल बोले; पण केवळ हेटाळणीच्या, आणि उपरोधिक अशा स्वरांत. “ शांते, या तुझ्या उद्योगाला म्हणावं तरी काय ? करायला लागलीस म्हणजे भारीच बाई करतेस. रात्रंदिवस इतकं कर कर करून मरायचं का आहे तुला ? मला नाही बाई हें तुझं करणं सुळींच पसंत ! अग जिवाला जरा तरी विश्रांतीचा विरंगुळा घेत जा ! ”

“ स्वस्थ असून राहिलं म्हणजेच विश्रांति हंते, हें कुणीं तुला सांगितलं पण अनू ? ” शांता हंसतच पण शांतपणानें प्रश्नार्थक उत्तर देई.

अशा तऱ्हेच्या मैत्रीणी-मैत्रीणीमध्ये नेहमी मजेदार झटापटी चालत. एकदां अशाच मैत्रीणी मैत्रीणी एके ठिकाणीं जमल्या असतां बोलण्यावरून

बोलणें निघून आनंदीनें प्रश्न काढला, “ शांते, तूं कितीही संसारांत दक्ष असलीस, आणखी वामनराव नौकरी करून नियमित ‘ पैसा ’ घरीं आणीत असले, तरी तेवढ्यानें काय होणार ? कशीबशीं चार पोटं भरलीं, जाडंभरडं, आणि तेंही अर्धवट वस्त्र मिळविलं, म्हणजे झालं का ? एवढ्यानेंच सारा संसार होतो का ? संसारांत, आगंतुक, आणि ठरावीक मुदतीनें आवश्यक जे मोठमोठे खर्च करावे लागतात, त्याची तरतूद या ठराविक मिळकतीनें ऐन वेळीं तुम्ही कशी करणार ? ”

आनंदीचा हा प्रश्न शांतेला, व त्याबरोबरच इंदूलाही खराच अतीशय महत्त्वाचा वाटला. इंदू तर त्या बिकट प्रश्नानें हतबुद्धच झाली. क्षणकाल शांता विशेष गंभीर दिसली. नंतर तिनेंच उलट आनंदीला विचारलें—

“ अनु, जो विचार आतां तूं काढलास, तो खरोखरच चिंतनीय आहे. मीच काय, आपल्याकडे, माझ्याप्रमाणें, किंवा माझ्याहूनही बिकट परिस्थितींत किती तरी कुटुंबांना नांदावें लागत आहे. त्यांच्याकरितां तूं तरी समर्पक उत्तर शोधून काढलें आहेस का ? ”

“ हो ! ” आनंदीनें बिनधोक उत्तर दिलें.

“ काय ? ”

“ अशा कुटुंबांनीं कोणातरी श्रीमंतांच्या सांवलीचा काय वाटेल तें करून आश्रय पत्करावा ! ”

“ कादंबरी—नाटकांतले परिणामकारक प्रसंग असतात तसले ! एरव्ही जगांत तसें क्वचित्च कोणाच्या नशीबीं असतें. तेव्हां सोडूनच दिलें पाहिजे तें. याशिवाय दुसरी एकादी जडीबुट्टी तुझ्याजवळ असली तर सांगशील का ? ” शांतेनें पुढें म्हटलें.

इंदूला वाटलें, शांतेनें आनंदीला निरुत्तर केलें. तिला स्वतःला जरी सुचलें नाहीं, तरी शांतेचा विजय झालासें वाटून तिलाच आनंद झाला. शांतेच्या उलट विचारण्यानें आनंदी कांहीं वेळ गोंधळली खरी, पण त्यांतून तिनें जरा वेळानें उत्तर शोधून काढलेंच. हें उत्तर तिच्या खास कांहीं पदरचें नव्हतें. त्यांच्या घरी ज्या वेळीं माझा विषय सहज केव्हां तरी निघे त्यावेळीं जगन्नाथ वगैरे “ वामनानें असें करावयाला पाहिजे होतें, तसें त्यानें केलें असतें, तर

त्याला आजच्याहुनही जगांत जास्त चांगल्या रीतीने वागतां आलें असतें ”
वर्गरे वर्गरे म्हण. आणि तेंच ऐन वेळीं आनंदीच्या उपयोगी पडलें. ती
तेवढी चाणाक्ष होती. स्वतःच्या उधळेपणानें ती व तिचा नवरा जरी आस्ते
कदम दागिद्याचा खड्डा गांठण्याच्या पंथाला न कळत लागलें होते, तरी दुस-
ऱ्यांनीं काय काय करावें, कोणत्या स्थितांतल्या माणसांनीं कसे वागावें, या
विषयींची व्याख्यानबाजी जगन्नाथआनंदासारख्या गर्भश्रीमंतीवर पोसल्या
जाणाऱ्या व्यक्तींना उत्तम प्रकारानें करतां येते. एवढें मात्र खरें.

“ शांते, मला असें वाटतं, वामनरावांनीं ऑफिसांतच अष्टौप्रहर रखडून
मोजक्या टिकल्या आणून काय होणार आहे ? घरचें मूळचं तुमचं कांहीं
असतं, तर एक गोष्ट वेगळी होती, पण तसंही काहीं नाहीं तेव्हां वामन-
रावांनां एकादी 'कला' हस्तगत करावयाला नको होती का ?
निदान तूं एवढी स्वतःला शाहणी म्हणावितेस, तर तुला नाहीं एवढं सांगायचं
सुचलं ? आजकाल बाहेरच्या जगांत जरा डोळे उघडून पहा म्हणाव, गायन-
कला, चित्रकला, लेखनकला, आणि तशाच आजकाल वैभवाला चढलेली
नाट्यकला, यापिकीं प्रत्येक कलेत, परदेशांत काय, किंवा आपल्याकडे काय,
किती तरी लोकांनीं पडून कीर्ति, आणि 'संपत्ति यांचा लाभ करून घेतला
आहे. त्यापिकीं वामनरावांनीं कुठलीही एकादी 'कला' हाता धरली असती,
किंवा धरताल, तर तुमची सदोदितची ही हलाखीची स्थिति खात्रीने राहिली
नसती-राहणार नाहीं. नाहीं का ? ”

आनंदीने यावेळीं शांतेवर अगदीं मात केल्यासारखें झालें. तिची मुद्रा विजयी
दिसूं लागली. संपत्तीवानाजवळ प्रत्येक प्रकारचें शहाणपण असतेंच, हें तत्व आनंदी-
च्या चेहऱ्यावर पीणिमेच्या चंद्राद्वितकें ठळक दिसूं लागलें होतें. शांतेने तिचें सर्व
बोलणें शांतपणें ऐकून घेतलें. तिनें अशा दृष्टीनें त्या विषयावर कधीं फारसा
विचारच केला नव्हता; म्हणून ती तत्काळ त्यावर कांहीं शोलली नाहीं. तरी-
पण आनंदीच्या बोलण्याचा सर्वस्वी परिणाम तिच्या ह्मणण्याप्रमाणेंच केवळ
एकदम मन बदलण्याकडे तिनें होळं दिला नाहीं.

“ अनु, तूं सांगितल्या गोष्टीचा मला अजून विचार करावयाचा आहे.

पै...६

करिन, आणि पुन्हा आपण या विषयावर अधिक बोलूं. ” एवढेंच शांता ह्मणाली. नंतर जरा वेळानें मैत्रिणी आपापल्या घरीं निघून गेल्या. या नव्या विषयाकडे शांतेचें मन चांगलेंच वेधलें. तिनें निरनिराळीं पुस्तकें चाळण्यास जारिनें सुरुवात केली. मूळ कल्पनेचा मुळींच सुगावा न लागूं देतां, तिनें नेदमींच्या चर्चेच्यावेळीं त्या तऱ्हेचे विषय काढून, आपण मुद्दाम आनंदच्या कल्पनेची बाजू घेऊन कित्येक दिवसपर्यंत खल करायला सुरुवात केली. तिनें एकदां सहज बोलतां बोलतां—

“ खरेंच, एकदोन वर्षांत मधुकराची मुंज व्हायची. चारदोन वर्षांनीं विमल लमाला देणार, त्यावेळीं त्या कार्यांना लागणारीं एवढी मोठी रक्कम आपण आणायची कुठून ? आपल्याला देणार तरी कोण ? आणि त्यांतून कोणाला तरी गळ घालून कांहींतरी करून रक्कम काढली, तर ती परत कशी, कोठून, करा-यची ? ” असें विचारलें.

मलाही खरोखर या प्रश्नाचें गूढ पडलें. असा प्रश्न आजवर मी मनापुढें आणला होता कशाला ? प्रश्नाचा गंभीरपणा थोडा बाजूला ठेऊन थट्टेच्या आवाजांत मी उत्तरलों, “ नरसोबाऱ्यावाडीला मुंज फार थोड्या खर्चात होते म्हणें ! तिथें जाऊन मधुकराला आपण ब्राह्मण बनवूं ! आणखी विमलच्या लमाची बाब-अशीच मिटवूं. सुलगी-नारळ घेऊन जो लमाला तयार होईल, त्यालाच आपण देऊन टाकूं ! ”

शांतेंला माझी ही खोटी थट्टासुद्धां रुचली नाहीं. ती जास्तच गंभीर झाली. आणि म्हणाली, “ इश ! हें काय हें बोलायचें ! आपद्धर्म म्हणून वेळेला कांहीं केलं तरी चालेल. पण खरें का तें ? जनरीती इतकाही जर आपल्याला संसार चालवितां आला नाहीं, तर तो तसला संसार करायचा तरी कशाला मग ? ”

“ मग आतां करायचं कसे म्हणतेस ? सध्यां मी माझ्या शरीर आणि मानसिक कष्टांत तर कसली कुचराई करीत नाहीं ना ? मनुष्य दिवसाच्या पोटी काम तरी किती करील ? ”

“ अमेरिकेंतले लोक म्हणें चौवीस तासांपैकीं तेवीस तास उद्योग निर-लसपणानें करतात ! आणि म्हणूनच अमेरिकेची संपत्ति सध्यां उताला चाललेली आहे. अमेरिकन उद्योग्यांच्या पुढें संपत्ति दासीसारखी अष्टौप्रहर हात जोडून

“अभी असते, असेंच परवा कुठं तरी वाचल्याचें आठवतंय नाहीं ?” शांतेने खोंचक प्रश्नाची उत्तर दिलें.

“म्हणजे ?” तरी मी न कळल्याचें सोंग घेऊन विचारलेंच.

“सतत उद्योगाची कांस धरणाराला 'पैसा' कधीं कमी पडतं नाहीं म्हणतात !”

“म्हणजे मी उद्योग करीत नाहीं, असें तुझें म्हणणें ?”

“मी कुठं तसं म्हटलं ?”

“मग ?”

“चालूं उद्योगाला—तो उद्योग संभाळूनच एकाद्या कलेची जोड मिळवून घेतली असती, तर—”

“मी नाहीं समजलों तुझें म्हणणें ?”

“गायनकला, चित्रकला, लेखनकला, नाट्यकला—किती तरी मनुष्याला ऊर्जांतावस्थेला नेणाऱ्या कला आहेत, त्यापैकी एकादी जर हस्तगत झाली असती—”

“तर मधुकराच्या मुंजीचो, किंवा विमलच्या विवाहाची धास्ती उरली नसती. त्या 'कले'वर भरमसाट 'पैसा' मारला असतां, आणि त्यावर टोले-जंग कायें उठवून दिलों असतां, असेंच तुझें म्हणणें ?”

“हो !”

“मग काय उद्यांपासून एकाद्या गायनशाळेंत नांव घालूं ? आर्टस्कूलमध्ये प्रवेश करून घेऊं ? एकाद्या मासिकाच्या, नाहीं तर वर्तमानपत्राच्या संपादकाची खुर्ची सुशोभित करण्याकरितां धडपड करूं ? कां नाट्यकलेची सेवा करण्याच्या निमित्तानें एकाद्या नाटक कंपनीत शिरूं ?—काय करूं ? नाहींतर एकाद्या हॉमोनियमक्लासमध्ये उद्यांपासून जातों. एकाद्या कथेकऱ्याच्या पाठीमागे उभे तरी राहातां येईल !—नाही काय ?” माझ्या या विचारसरणीनें आम्हां दोघांचीही गंभीरता मावळली, आणि दोघेही 'खोखो' हंसूं लागलों. 'कला' संपादन करावयाची, आणि त्याच्यावर लूटमाप पैसा मिळवून संसार साजिरा-गोजिरा करावयाचा, ही कल्पना मला, व माझ्या प्रमाणेंच शांतेलाही पुष्कळशीं हास्यास्पदच वाटली. कोणतीही 'कला' अंगी ईश्वरदत्त असावी लागते. तें स्वतःला, व आपल्यावर अधिकार असणाऱ्या कळकळीच्या जबाबदार व्यक्तींनाही समजावें लागतें. नंतर त्या 'कले'ची जोपासना, वाढ, व संगोपन

करण्याकरिता, आपल्या व आपल्या कुटुंबाच्या ठिकाणी जरूर लागणाऱ्या स्वार्थत्यागाची, खर्चाचा, वर्गरे कुवत आहं की नाही, हें पहावें लागतें. 'कले'ची जोपासना समर्थानी, राजेमहाराजांनी करावयाची असते, कलावंताचा योगक्षेम, व त्याच्या कुटुंबियांचा चरितार्थ, त्या राजराजेश्वरांकडून चालवावा लागतो; तरच 'कला' जगते, कलावंत कीर्तीला चढतात व चढवितात; त्यांना जगाची, संसाराची, आप्तेष्टाची, किंबहुना स्वतःचीही फिकार नसते. असें एकेकाळी आपल्याकडे असे. आतां परकीयांच्या सत्तेखाली सर्व असतांना 'कलेकरिता कला' कशी कुणाला राखतां येणार? आतां 'कलेचा' नाद म्हणून करावयाला लागावयाचें, व तेंच 'पोटाचें' साधन होऊन बसावयाचें, असें झाले आहे. पोटाकरितां विकावयाला काढलेली 'कला' ती खरी कला कोठून असणार? व कलेचें माल झालें की तिची किंमत सपली! ती दिसणार तरी कशी? सारांश, सामान्य संसाधनांना संसाराच्या नेटव्या संसाराच्या सोयीसाठीं तरी 'कलेच्या नादाचें वावडें' मानलेंच पाहिजे. 'कले'च्या जिवार मी आपला सुन्दर संसार थाटीन, अशी उभेद बाळगण, ह्मणजे निव्वळ भूल आहे." अशा तऱ्हेची चर्चा किती-तरी वेळ शांता व मी करीत होतो. दोघांचीही मते जुळताच येत होती. शांता चर्चा करीत असतांना आणखी कसलातरी विचार करीत असावा, अशी मला मध्यंतरी उगाचच शंका आली. आणि मलाही त्या चर्चेच्या ओघांत शांतेने ही चर्चा कां सुरू केली, ही आपल्याला कितपत लावून घ्यावयाची, याविषयी कल्पना येऊं लागली. तें आमचें दोलणें केव्हां संपलें, विषय केव्हां बदलला, वगैरे, नंतर माझ्या ध्यानांत कांहीच राहिलें नाहीं.

ही चर्चा होऊन बरेच दिवस झाले होते. आमच्या आयुष्यक्रमांत सांगण्यासारखा परक कोणताच झाला नव्हता. शांतेचे, मुलांचे नवे कपडे स्वतः शिवणें, काहीतरी वाचणें, काहीतरी लिहिणें, आईशी तिच्या योग्य बोलणें, सांसारिक कार्यें यथेष्टप्रमाणें चालविण्यांत चूर असणें हें सर्व चाललें होतें. माझा कार्यक्रम यथाक्रम चाललेला होता. विश्वनाथाच्या व्यवहारकडे कधीं कधीं गेलो असतां नुसतें बसून लक्ष पुरविण्यास, व त्यांतील खाज्याखुज्यांची पाहणी करण्यास मला मिळूं लागलें होतें, तर जगन्नाथआनंदीच्या 'खर्चांमुळें' मजा लुटण्याच्या प्रवृत्तीला टंचाईमुळें घसरणें लागली असावी, अशी त्यांच्या मधूनच

असंतोषाच्या बोलण्याने शंका उत्पन्न होण्यासारखी परिस्थिति निर्माण होत होती.

जवळच कसला तरी सण आला होता. त्याकरिता शांतेने मधुकराला सुरेखसा थोड्या खर्चातला, पण झोकदार 'स्कॉट' ला शोभणारा पोषाख तयार केला, आणि विमललाही नव्या आभरणांनी नटविली. ती भावंडे 'वहिनी'ने आपल्याला नटविले म्हणून नुसती आनंदून जाऊन घरभर बागडत होती. त्यांचा तो आनंद घगांत मवेना. त्यांनी आईला दाखविले, मला दाखविले; तरी त्यांचे समाधान होईना. शेवटी मधुकर म्हणाला, "वहिनी, तुमच्या अनूताईना मी बोलावून आणू ?"

"आणखी मी पण इंदूताईना बोलावून घेऊन येते." विमल उद्गारली.

शांतेने दोघांच्या त्या उत्कंठेला आळा घातला नाही. तिने त्यांना त्यांच्या घरी जायला परवानगी दिली. चिमणा शिपाई मधुकर, आणि कुमारी श्रीमती विमल पडत्या फळाची आज्ञा मिळतांच वायुवेगाने शांतेच्या मैत्रिणींना आणायला पसार झाली. त्या धावण्यांत केवळ मैत्रिणींना आणावयाचाच हेतु नसून आपण नटला आहोत, हें दाखविण्याचा होता, हें सांगण्याची आवश्यकताही नाही. आज शांताही कसल्या तरी गूढ आनंदांत असावी. तिच्याकडे तिच्याच नांवावर सकाळच्या डाकेने एक कसलेसे बुकपोस्ट आले होते. ती कामांत असतानांच ते बुकपोस्ट फोडून पाहण्याचे करीत होती. तिला ते बुकपोस्ट कोणाला तरी दाखवावयाचे होते, असे वाटते. तिच्या मैत्रिणींना दाखविण्यांत तिचा आनंद द्विगुणीत होणार होता.

मुले इंदूला, व आनंदीला घेऊन आली. पुन्हां तिची मैत्रीणी एके ठिकाणी जमल्या. आई देवळांतल्या पुराणाला नियमित वेळी निघून गेली. मीही कोठेसा बाहेरच गेलो होतो. इकडच्यातिकडच्या गोष्टी झाल्यावर शांतेने साहजीकसा ओघ वळवून आनंदीच्या हाती सकाळचे बुकपोस्ट दिले, आणि म्हटले, "अनू, मागे एकदां तू माझ्याशी ज्या 'कले' विषयी चर्चा केलीस, त्यावरच या मासिकांत एक छोटीशी कथा आली आहे. मला ती बरी वाटली. आणखी माझ्याप्रमाणे तुलाही ती आवडेल, निदान तुला तिच्यावर विचार तरी करवासा वाटेल, असे मला वाटते."

"पाहू, पाहू," म्हणून इंदुने तो मासिकाचा अंक मध्येच आपल्या

हार्ती घेतला, आणि “मीच वाचू का मोठ्याने ?” असे विचारले. दोघींची पूर्ण संमतीही न घेतां तिनें एकदम वाचायाला सुरुवात केली. गोष्ट अगदीं थोडक्यांत पुढीलप्रमाणें होतीः—

“कलेची कैफियत !”

(१)

“आई, बाबा, मी आपल्या पोटी जन्माला आले. माझे गुण, माझे रूप पाहून त्याप्रमाणें माझे लाडकें नांव तुम्हीं ‘कला’ असें ठेवलेत. माझ्या बालपणीच्या बऱ्यालांना, तुम्हीं नेहमीं आनंदसागरांत डुंबत असा. माझे बोंबडे बोल, तुमच्या प्रेमळ अंतःकरणांत ‘मधुर सारंगीचे गुंगविणारे पडसाद उठवीत. माझे स्वाभाविक खेळ पाहून यमुनासरस्त-टाकीच्या बालमुकुंदाच्या गोपगोपींना वेड लावणाऱ्या लडिवाळ लीलांची तुम्हांला आठवण येई ! आणि उठल्याबसल्या माझे कोडकौतुक करीत असा. दिवसेंदिवस मी मोठी होत चालले. माझे खेळ, माझी आवड, माझी बुद्धि, सगळेंच कांहीं वाढत चालले. आपल्या प्रेमळ प्रोत्साहनानें आपली कला सृष्टीत जिथें जिथें ‘कला’ असेल, ज्याच्या ज्याच्या जवळ ‘कला’ आढळेल, ती शोधण्यांत तहानभूक विसरूनही काल कंठू लागली. मला आवडणारी ‘कला’ मला आढळली, तर तिच्याशीं हंसण्याखिदळण्यांत तिच्या सहवासांत दंग होण्यांत, मी सुखसर्वस्व मानूं लागले. आपण त्या वेळीं माझा धिःकार केला नाही. ‘कले’चें हृदय मला जाणतां येऊं लागले, कलेचें महत्त्व मला कळूं लागलें. कलेशीं मला तन्मय होण्याची, तिच्या पायीं देहभान विसरण्याची मला संवय लागली. मला कळायला लागले की, ‘कलें’ करितांच माझा जन्म आहे; मी मोठी झाले. आपल्या प्रेमळ सहवासांत माझे अंतरंग बदलत गेले. त्याचा आपल्याला सुगावा लागला नाही. आपण माझ्या संसाराची, मला योग्य संवगडी शोधण्याची चिंता करूं लागला. आपली बोलणीं सुरू झाली ! इकडे माझे मन मला आवडणारा संवगडी शोधूं लागले !

(२)

“आई, बाबा, तुमच्या लाडक्या 'कले'चा सुखाचा संसार व्हावा, म्हणून तिच्या रूपगुणाला साजेसा, तिला सुखांत ठेवणारा, सत्तेचें, वैभवाचें, पांडित्याचें पाठवळ असणारा, तुमच्या 'कले'च्या पुढें दास-दासी सदासर्वकाळ हात जोडून उभ्या ठेवणारा, जन्माचा सोबती तुझीं शोधूं लागलांत. पण त्यामुळें माझ्या मस्तकाची शीर उठूं लागली. धनिक पण अरसिक, सत्ताधीश पण कलेविषयी उदास, पंडीत पण कलेचा कष्ट-शत्रू, असा मला जन्माचा सांगाती कसा सुखाचा होणार? 'कले'चा अभिमानी 'कले'च्या पायीं आपलें जीवितसर्वस्व अर्पण करणारा, असाच सोबती मला हवा, असें मला वाटायला लागलें. आणि मी तसा 'कलावंत' शोधूं लागलें. माझे विचार आपल्या ध्यानांत आले. आपल्याला ते रुचले नाहींत. मलाही आपली योजना पसंत नाहीं, असें मी लाज भीड सोडून आपल्याजवळ बोलून टाकलें. आपण माझ्यावर रागावलांत, मला 'कळत' नाहीं म्हणालांत, माझे मन बदलण्याचा तुझीं प्रयत्न केलांत, पण माझे मन बदललें नाहीं. कसें बदलणार? गुणावर लुब्ध होणारं मन शुष्क नीरस वैभवाला कसें कवटाळायला जाणार?

(३)

शेवटीं मी माझ्या मनाप्रमाणेंच केलें. माझे 'कलावंत' मला मला मिळाले. मी त्यांच्या गळ्यांत विवाहमाला घातली. त्यांना माझा स्वीकार केला. ते 'कलावंत' आहेत. त्यांनीं संसारावर लाथ मारली आहे. मलाही संसाराचा उत्कट हव्यास नाहीं. माझे 'कलावंत' गायला लागले, ह्मणजे विश्व डुलायला लागते, 'कलावंतां'ना 'शाबासकी' देतें. हेंच माझे पारितोषिक. माझे कलावंत 'वक्तृत्व' दाखवूं लागले, ह्मणजे श्रोत्यांना वाटतें त्यांच्या पुढें 'सरस्वति नृत्य' करीत आहे. श्रोते बेहोष होऊन आनंदानें टाळ्या पिटतात. मी त्या आनंदाच्या समार्धीत तल्लीन होतें. हेंच माझे माझ्या संसारांतलें सुख! 'कलम बहादूर' बनून जेव्हां माझे कलावंत वाड्याच्या आखाड्यांत उतरतात, तेव्हां कलावंतांच्या लेखणीतून उतरलेल्या प्रत्येक अक्षराला निस्सीम वाङ्मय भक्त 'मोत्याचं मोल' देतो, आणि

त्यांचो भूषणें शिरीस्कंधीं वागविण्यांत कृतार्थता मानतो त्यावेळीं तुमची ही कला त्रैलोक्यालाही तुच्छ मानते ! माझ्या 'कलावंतां'ची अप्रतीम 'चित्रकला' विश्वाच्या प्रदर्शनांत पहिला नंबर पटकावते, विश्व एकमुखानें 'धन्य तो चित्रकार' असे धन्योद्गार काढतें. त्यावेळीं ज्या रुखाना लाभ मी घेतें, त्याचें वर्णन मी कसे करणार ? माझ्या 'कलावंतां'चें रंगभूमीवरील अभिजात अभिनयकौशल्य रसिकवृंद खुल्या दिलानें वाखाणतो, त्यावेळीं 'कलावंतां'च्या या अर्धांगीला स्वर्गदेखील खुजा वाटतो ! आई, बाबा, तुमच्या आवडत्या मुलीनं आणखी तें जगांत काय सुख भोगायचें ? आणखी सुखी तें कसे व्हायचें ?

(४)

म्हणून ह्मणतें, आई, बाबा, आपल्या लाडक्या 'कले'बद्दल वाईट वाटून घेऊं नका ! मला जसें जन्मांत सुख हवें होतें, तसें तें मला मिळालें, मी सुखी झालें; यांतच तुझ्याला खराखुरा अनंद नाही का ? लोक म्हणतात, 'कलावंतांना' संसार माहीत नाही, पैशांचा किंमत नाही, दुनियेची परवा नाही, स्वतःच्या पोटाची काळजी नाही, मग दुसऱ्याचा कोटून असणार ? 'कलावंत' तिरसट आहेत, व्यसनाधीन आहेत; मी ह्मणतें हें सगळें खरें आहे. पण असे ते आहेत, म्हणूनच ते खरे 'कलावंत' आहेत. म्हणूनच त्यांच्या आश्रयाला 'कला' राहाते. कलेची त्यांच्या ठिकाणीं एकनिष्ठा कां ? तर त्यांचीही तिच्या ठिकाणीं तशीच आहे म्हणून ! ते कसेही असोत. ते भिक्षा मागत दुनियेंत भटकत असले, तर मी एक वस्त्रानिशीं त्यांच्या मागें त्यांची झोळी वागविण्यांतच भूषण मानीन. हेंच माझें खरें सुख !

(५)

पण आई, बाबा, असें जरी असलें, तरी माझ्या सामान्य संसारी भगिनींनीं माझ्या पावलांवर पाऊल टाकावें, असें मात्र मी कधींच म्हणणार नाही. घरोघरी खरे 'कलावंत' सांपडणें दुर्मिळ, किंबहुना अशक्य ! तसेंच सामान्य संसारी भगिनींना माझ्यासारखें संसाराचा त्याग एका गुणाकरितां करण्याचें 'सतीचें वाण' पत्करतां येणंही अशक्य आहे. संसारी

बंधुभगिनींना 'कले'चं अगदी वावडं असतं; आणि तें त्यांनी तसे पाळलेच पाहिजे. शेजाऱ्याच्या गळ्यांत सरी पाहिली, म्हणजे आपण गळ्याला दोरीचा गळफास लावून घेणें जितकें वेडेपणाचें तितकेंच प्रत्येकानें, किंवा प्रत्येकीनें 'कले'करितां संसाराचा सत्यानाश करणें वेडेपणाचें आहे. माझ्या संसारी भगिनींना, 'कले'तली 'कला' ओळखण्याइतकं ज्ञान असलें, त्यांनीं त्या ज्ञानाच्या योगानें 'कले'चा मनःपूर्वक गौरव केला, आणि 'कले'मुळें संसारांत थकल्याभागल्या जिवाला उमेद प्राप्त करून घेतली, म्हणजे 'कले'विषयीचें त्यांचें कर्तव्य संपतें. कोणत्याही मुलीच्या आई-बापांनीं, आपल्या मुलीला स्थळ शोधतांना, ती जर खरी सुखीसंसारी व्हावी अशी इच्छा असेल, तर, खऱ्या किंवा खोख्या 'कला' बाजाला आवर्जून वर्जिला पाहिजे. सऱ्या 'कलावंता'नेंही आपली सहधर्मचारिणी आपल्याबरोबर वाटेल त्या हालअपेष्टा सहन करण्याचें व्रत स्वीकारण्याइतक्या खंबीर मनाची तयारीची आहे असें दिसल्याखेरीज वरण्याचें टाळलेंच पाहिजे, कोणाही आईबापांना आपला मुलगा 'संसारी'—कर्ता पुरुष झाला पाहिजे असें वाटत असेल, तर मुलगा संसारावर पाणी पाडणाऱ्या खऱ्या किंवा खोख्या 'कले'च्या नादां लागतो आहे कीं काय, यावर लक्ष ठेऊन, तसें होत असेल तर अद्याहासानें त्या वेड्या नादापासून परावृत्त करण्याची सावधगिरी त्या आईबापांनीं बाळगिली पाहिजे, असेंच मी म्हणें. कला ही कलेकरितांच असते. ती संसारोपयोगी करूं पाहणें, किंवा करूं म्हणणें, अगदीं वेडेपणाचें आहे ! यापेक्षां बाबा, आई, आपल्या लाडक्या कलेनें आपल्यापुढें आपल्या वतीनें, आपल्या समाधानाकरितां आणखी दुसरी कोणती कैफियत द्यावयाची ? तेव्हां म्हणतें, माझ्याविषयीं वाईट वाटावयाचें सोडून द्या. प्रेमाचा आशिर्वाद सदैवच माझ्या मस्तकीं असूं द्या; म्हणजे मी सुखीच आहे. आणखी तें जास्त काय लिहूं ?

आपली आवडती

“ कला ”

इंदूनें साग्र गोष्ट वाचली. आनंदी एकाग्र चित्तानें ऐकत होती. शांता इंदूच्या व आनंदीच्या चेहऱ्यावर काय कसे फरक होताहेत, हें सान्ध्या रानें

पहात होती. एक प्रकारे, आनंदीच्या मागील एका वेळच्या शहाणपणाच्या सूचनेला ते उत्तरच होते; व वाचीत असतांना आनंदीच्या ते ध्यानीही आले होते. शांतेला हवे होते, ते फरक त्यांना न कळत त्यांच्यावर झालेले पहावयाला मिळाले. आनंदीला बिनतोड उत्तर मिळाले आहे, हे ध्यानांत आल्यावर शांतेला काय वाटले असेल कोण जाणे !

“कलेची कैफियत” वाचून झाल्यावर तिघींनी तिघींकडे पाहिले. जरा वेळ कुणीच बोलल्या नाहीत ! नंतर आनंदी हलकेंच म्हणते, “शांते, कुणी ग लिहिली आहे ही गोष्ट ?”

शांता नुसतीच हंसली.

“शांते, तूच का लिहिली आहेस ?” इंदूने जरा उत्सुकतेनेच विचारले.

“तिनेच लिहिली आहे, इतकेच नव्हे, तर इंदू, तिने ती स्वतःवरूनच लिहिली आहे !” आनंदी शांतेकडे पहात म्हणाली.

त्यावरही शांता हंसली !

‘कलेच्या कैफियतीचा’ परिणाम त्या शांतेच्या मैत्रिणींवर काय झाला असेल ? त्यांच्यावर काय झाला असेल तो असो; पण मी ज्यावेळी ती गोष्ट वाचली, ती शांतेनेच लिहिली आहे, हे जेव्हां मला कळले, तेव्हां मला मात्र पर्यायाने शांतेने विलक्षण गूढ असा संदेशच सांगितला आहे, याबद्दल मला शंकाच उरली नाही !

त्यानंतर मधूनच कधी तरी माझे मन मलाच विचारी, “वामन, ‘पैसा’ कमी पडू लागला, तर संसार चाळविण्या करितां संसारावरच पाणी पाडणाऱ्या एकाद्या ‘कले’ची कांस धरण्याचा तुला मोह होणार काय ?—

—प्रकरण ९ वें—

अमृतपान

न जाने संसारः किममृतमयाः किं विषमयः ।

आजकाल शांतेच्या 'गोष्टी'चाच विषय जिकडे तिकडे होऊन राहिला होता. इंदूने विश्वनाथाला 'गोष्टी'ची गोष्ट मोठ्या अभिमानाने, आणि प्रीढीने सांगितली होती, तर आनंदीनेही जगन्नाथाजवळ त्या गोष्टीचा तुच्छतापूर्वक उल्लेख केला होता. इंदूने सांगितल्यावर विश्वनाथ हंसला होता. "मग त्या गोष्टीचा बोध तूं तुझ्याकडे काय लावून घेणार?" म्हणूनही त्याने तिला विचारलें. जगन्नाथही त्या गोष्टीचा उल्लेख ऐकून हंसला. त्याचें हास्य शांतेच्या हेटाळणीचें द्योतक नव्हतें; तरी 'गरीबांना' असल्याच गोष्टी सुचावयाच्या, या अर्थाची ज्ञांक त्या हास्यांत असावी, अशी शंका घेण्यास पुष्कळ जागा होती !

वास्तवीक आह्वां तिघां मित्रांत कोणत्या एकाद्या 'कले'चे हव्यासी, कलेच्या नादीं लागणारे, असे कोणीच नव्हते. विश्वनाथ आपल्या वडिलांच्या पावलावर पाऊल टाकून चालणारा निघाला असल्यामुळे व्यवहाराच्या कलेपेक्षां आणि संभाळून राहण्याच्या रीतीपेक्षां, जास्त कांहीं तो जाणत नव्हता. जगन्नाथाला कांहीं आपल्याकरितां, तर कांहीं बायकोच्या आग्रहाकरितां 'कले'ला आश्रय देण्याचा षोक करावा लागत असे. नाटकेंसिनेमाला वाटेल तितक्या वेळेला जाणें. नाटक, नाटकमंडळी, त्यांतील नट, यांची निष्कारण भरमसाट निंदा किंवा स्तुति करण्यांत दिवसांचे दिवस घालविणें, यांतच जगन्नाथ-आनंदीचा केवढा तरी कालापव्यय होई. हें सर्व होई तें कलेचा खरा अभिमान, किंवा तज्ञ म्हणून, असें जर कोणी म्हणेल, तर तें केवळ चूक होईल. लोक करतात म्हणून, लोक जातात म्हणून, लोक तसें बोलतात म्हणून, आणि विशेषतः हे सर्व ढंग करायला जवळ 'पैसा' आहे म्हणूनच होत असे. अर्थात् शांतेने 'कले'विषयीचा दिलेला दृष्टिकोण त्यांना कसा रुचावा ?

पै...७

आनंदी निरुत्तर झाली होती खरी, पण त्यामुळेच ती शांतेवर एक प्रकाराने चिडलीही होती. गोष्ट वाचल्या दिवसापासून तिचा नूरही बदललेला होता. अंतरंगी मग खरें खोटें कांहीं असो. त्यानंतर मी नेहमीप्रमाणे विश्वनाथाकडे गेलों असतां कर्मधर्मसंयोगानें त्यावेळीं ' इंदू व विश्वनाथ ' यांच्यामध्ये शांतेविषयी, आमच्या संसाराविषयीच बोलणें चाललें होतें, तें मी ऐकलें. तसेंच एकदां जगन्नाथाकडेही झालें. दोन्ही ठिकाणचीं तीं वर्णनें वर्णन करण्यासारखींच आहेत. तीं पुढें देतो.

“ शांताची गोष्ट वाचायची का ? ”

“ काय करायचं वाचून ? ”

“ वाचीन म्हणून म्हणायचं झालं होतं, म्हणून विचारलं ! ”

“ पण ती तूं जशीच्या तशीच मला सांगितलीस ना ? ”

“ होय. पण—एकदां वाचायचीच होती ! ”

“ म्हणजे, मी एकाद्या ' कले'चा नादीं होतो आहे, अशी तुला शंका आली आहे कीं काय ? ”

“ म्हणजे काय ? ”

“ तसें नव्हे, म्हणजे माझ्या त्या नादावर शांता वहिनीच्या गोष्टीचा उतारा म्हणून तूं देणार आहेस कीं काय असें वाटलें ! ”

“ इश ! तसं नाही कांहीं ! ”

“ मग कसें ? ”

“ शांतानं किती सुन्दर गोष्ट लिहिली आहे, म्हणून आपलं म्हटलें ! ”

“ शांता वहिनी पहिल्यापासून तशी हुषार आहेच मुळी ! म्हणून तर तिनें वामनासारख्याचा संसार रंगारूपाला आणला आहे ! ”

“ म्हणजे ? ”

“ म्हणजे कांहीं तूं आपल्या संसाराची घडी बिघडवितेस, असें म्हणायचा माझा उद्देश नाही ! ”

“ शांतासारखं मला वागतां येत नाहीं एवढं खरं ! ” रुष्ट आवाजांत इंदू पुटपुटली.

“ मग आतां असं कर, ” विश्वनाथानें मोजक्या शब्दांत सांगायला सु-
वात केली, “ शांतावहिनीना म्हणावं—”

“ काय म्हणावं ?—”

“ कीं, मला तुझ्यासारखं कर ! ”

“ मी तिच्यासारखी नाहीं झालें तर—तिनें नाहीं केलं तर ? ”

“ तिला म्हणावं, मला त्रास होतो. घरांत रात्रंदिवस कष्ट पडतात. येणाराजाणाराचं यथासांग करावं लागतं. माझं घरांत कुणी ऐकत नाहीं. माझी घरांत कशावर सत्ता चालत नाहीं. कुणाला कांहीं देईन घेईन म्हटलें तर तें कांहीं होत नाहीं. तेव्हां—”

“ पण मी असं केव्हां म्हटलं होतं का ?—”

“ पण तूं तें केव्हांच न बोलतां मी नेमकं ओळखलं कीं नाहीं ? ”

“ मग मला त्यांत शांता काय सांगणार ?—” इंदू आतां जरा चिडली,
“ माझं नशीब माझ्याबरोबर ! मी शांतेला काय विचारणार, आणि शांता मला काय सांगणार ?—”

“ हो, खरंच तें. मीच चुकलों. ” विश्वनाथानें पहिल्याच गंभीरपणानें बोलणें चालूं ठेवलें.—

“ तें तसें शांतावहिनीला विचारून नाहीं भागायचें ! ती सांगायची, माझ्यासारखी आपली त्यागांतच आनंद मानणारी हो ! यापेक्षां तिला काय सांगतां येणार ? त्यापेक्षां, तुझ्या दुसऱ्या मैत्रिणीला विचारलेंस—अनूवहिनीला विचार, ती सांगेल सगळं कांहीं तुला ! ”

“मो तिला कांहीं विचारणार नाहीं, आणखी मला तिचं कांहीं ऐकायचं पण नाही!” इंदू बोलली. तिच्या डोळ्यांत पाणी आलें. विश्वनाथाचें बोलणें तिला सहन झालें नाही. तिला विश्वनाथाच्या बोलण्यांतला गर्भ विनोद ध्यानांतच आला नाही. शांतेचें नुसतें गुणवर्णन करण्यांत काय गंमत ? ते गुण आंगीं बाण-विण्याचा प्रयत्न करण्यांतच खरं रहस्य आहे. असें गंभीर विनोदाच्या आव-रणाखालीं सांगण्याचा विश्वनाथाचा हेतु सपशेल फसला. कारण तिला तो विनोद आहे, हें कळलेंच नाही. त्याला तिनें तरी काय करावें ? तिच्या डोळ्यांत पाणी आलेलें पाहिल्यावर विश्वनाथानें तो विषय तितकाच सोडून दिला. शेव-

टर्ची कांहीं वाक्यें ऐकावयाला मी हजर होतो. विनोदाविनोदांतच पण 'शांतेचें अनुकरण कर' हा विश्वनाथाचा उद्देश माझ्या ध्यानांत आला होता. मला तें बरें वाटलें. शांतेची स्तुति मला कां सुखविणार नाही ?

जगन्नाथाच्या घरी पुढीलप्रमाणें मौज चालली होती. आनंदी नटून थटून, जामानिमा करून 'स्त्रियांच्या कला कौशल्याचें प्रदर्शन' पहायला जाण्याच्या तयारीत होती तिच्या बरोबरीच्या श्रीमंतांच्या ओळखीच्या बायका त्या दिवशी किती तरी यायच्या होत्या. त्या कसकशा नटून सजून येतील, कोणता शालू नेसतील ? पोलकीं काय किंमतीचीं वापरतील ? निवडक दागिने कोणते घालून येतील, त्या सगळ्या जणींत आपला सवता सुभा आपल्याला कसा दाखवितां येईल, सगळ्याजणींचें आपल्याकडेच जास्त लक्ष कसें वेधवितां येईल, याचाच विचार आनंदी सकाळपासून करण्यांत चूर होती. हें नको, तें हवें, तें नव्हे, दुसरें पाहिजे, असें एकसारखें तिचें चाललें होतें. ती केवळ प्रदर्शन पाहाण्याकरितांच जात होती, असें नाही, तर आपल्या श्रीमंतीचें, आपल्या आवडी, नावडीचें प्रदर्शन करावयाला जात होती, असें कुणा कुचाळानें म्हटलें असतें, तर तें अगदींच असत्य ठरलें नसतें.

ती आतां जरा वेळानें निघणार, तोंच कुटूनशीं तार आली. त्यांत जगन्नाथाचे कुणी प्रतिष्ठित चारपांच स्नेही आतांच्याच गाडीनें येताहेत, रात्रीं लगेच ते जाणार आहेत, असें होतें. जगन्नाथाला पंचाईत पडली. येणाऱ्या पाहुण्यांची योग्य ती व्यवस्था तर झाली पाहिजे. आणि इकडे आनंदी तर प्रदर्शन पाहण्यानिघालेली. आतां काय करावयाचें ? तरी पण त्यानें आनंदीला बोलावून बोलण्याचें धाष्ट्र्य केलेच !—

“ बाईसाहेब,—”

“ काय आहे ? ”

“ आतां आपल्याकडे पंच सहा प्रतिष्ठित पाहुणे यायचे आहेत. आतांच तार आली आहे—”

“ मग ? ”

“ त्यांच्या जेवणाखाण्याची तयारी नको का व्हायला ? ती मंडळी संध्याकाळीं परत जाणार आहेत !—”

“ पण मी आतां ‘कलाकौशल्या’च्या प्रदर्शनाला निघाले आहे ! ”

“ वाः ! वाः ! हें काय ? — पाहुणे आल्यावर त्यांची व्यवस्था झाली नाही तर माझे स्वतःचेंच प्रदर्शन होईल ना ? ”

“ मग त्याला मी काय करूं ? ”

“ पाहुण्यांची व्यवस्था ! ”

“ मग त्यांत काय करायची ? स्वयंपाकीण आतांच गेली, तिला पाहून पाठवून बोलावून आणावं ह्मणजे होतंय सारं. त्याला मीच कशाला पाहिजे ! ”

“ वाः ! वाः ! “ जगन्नाथ ठरावीक ‘वाः वाः’ करीत ह्मणाला, “ ह्मणजे ? आज आपली स्वयंपाकीण वाईला जाणार म्हणून सांगून नाही का गेली ? ”

आनंदीला त्या परिस्थितीचा भारी राग आला. तिने खालचा ओठ वरच्या दातांनी चाबला आणि तो पुटपुटली, “ शेजारच्या खाणावळीतून ताट मागवावीत पाहुण्यांना ! — मी आतां काहीं एक करणार नाही. ‘कलाकौशल्या’चें प्रदर्शन आहे, मला तिकडे गेलंच पाहिजे. ”

“ अहो, पण पाहुणे प्रतिष्ठित आहेत ! आपण त्यांच्याकडे चार आठ दिवस उतरले होते. त्यांनी आपली बादशाही बडदास्त ठेविली होती, हें विसरून आपल्याला कसं बरं चालेल ? आपण गेल्या वेळीं त्यांनी पण असंच कुठलं एकादं ‘प्रदर्शन’ पाह्यला काढलं असतं तर ? त्यावेळीं आपल्याला कसं वाटलं असतं ? ”

जगन्नाथ बायकोपुढे अगदीं गयावया करण्याच्या बेताला आला होता.

आनंदीला फारच राग आला. तिचें ‘कलाकौशल्याचें’ प्रदर्शन पाह्यचं बुडत होतं ना ? रागाने तिच्या डोळ्यांतून आगीच्या ठिणग्या पडण्याच्या बेतांत आल्या होत्या. पण करणार काय ? तिला थांबल्याशिवाय गत्यंतर नव्हतें. तिचें मन तितकें मुरदाड झालें नव्हतें. ती स्वस्थ उभी आहे, हें पाहून जगन्नाथ आणखी तिची समजूत घालूं लागला, “ तुला ‘कलाकौशल्या’चें प्रदर्शन पाह्यला जायचं आहे, हें मला माहित आहे. मला सुद्धां आज ‘स्वातंत्र्यसंगीत मंडळी’ आणि ‘सम्राट संगीत मंडळी’चा ‘संयुक्त खेळ’ पाहायला जाण्याची फार उत्कंठा होती. तो ‘खेळ’ म्हणजे कलाकौशल्याच्या दृष्टीनें केवळ संस्मरणीय होणार त्यांत शंका नाही. पण करणार काय ? तुझ्याच मैत्रीणीनें—शांता वहिनांनें

‘कलेच्या कैफीयतीत संसारी लोकांना संसारी दृष्टीने ‘कलेच वावडं’ मानलं पाहिजे’ असे लिहिले आहे, म्हणून तूच सांगितलंस ना ? मग आतां तूच सांग-कला, कलेची आवड, त्याचा अभिमान, आपल्याला या वेळीं सारं कांहीं बाजूला ठेवायला नको का ? शांता वहिनीच्या सांगण्यांत पहा किती या दृष्टीने अर्थ भरला आहे तो ! ”

“ एवढे वेळीं मी त्यांच्या घरांत पाय टाकला होता. शेवटचे शांतेसंबंधाचे सर्व शब्द मी स्पष्ट ऐकले होते. इतक्यांत त्यांच्याकडे येणाऱ्या पाहुण्यांचे टांगे खडखडत दारांत येऊन उभे राहिलेही. मग आनंदी कुठे जाणार ? तिचा जामानिमा, नटपट्टा, थाटमाट, सारं कांहीं व्यर्थ गेलं होतं. तिने त्या दिवशीं स्वयंपाकघरांत किती आदळभापट केली असेल, किती नासधूस केली असेल, हे तिच्या शिवाय कोणालाही सांगतां येणें शक्य नाही.

त्या दिवशीं कसली तरी सुट्टी होती. सकाळपासूनच कोणत्या कारणानें कोण जाणें मन अतीशय आनंदांत होतें. त्या दिवशीं सकाळपासूनच शांता मला अतीशय सुन्दर दिसत होती ! तिचें स्वाभाविक हास्य आज मला विशेषच खुलून दिसत होतें. ‘विराजे शिंदूरे धवलवसनं भूपवनिता !’ अगदीं हुबेहुब शांता मला अशाच भासत होती. तिचें गांभीर्य किंचित् शिथिल झालें होतें. मी तिच्याकडे पाहिलें, तिनें मजकडे पाहिलें, दोघांची नजरानजर झाली, कीं दोघांनाही सानंद हंसू येत होतें. कोणत्या निरुपमेय सुखाची ती घडी होती कोण जाणें ! मनाच्या वृत्ति फुलल्या होत्या. गुलाबाचें फूल पूर्ण विकसित झालें म्हणजे त्याची जी सुगंधशोभा अनुभवायला मिळते, तशीच शांतेची कांती रसरसत होती. ती स्वतःच्याच कसल्या तरी निरुपमेय आनंदांत दंग असल्या-मुळें मधुकराच्या किंवा विमलेच्याही हंसण्या बोलण्याकडे तिचें दुर्लक्ष झालेलें होतें. माझी वृत्तिही मला कांहीं निराळीच झाली आहे, असें वाटत होतें. शांता केव्हां तरी म्हणे, ‘मला बटमोगरा, आणखी निशिगंध’ फार फार आवडतो ! शरदऋतूंतल्या पौर्णिमेच्या ‘सुधांशु’पेक्षां दुसरें ठिकाणीं मला मन रमण्यासारखें कांहींच आढळत नाही ! ” ती असें म्हणत असतां, मजकडे निमिषमात्र माझ्या नजरेला नजर न भिडवितां पाही, त्या वेळीं ती मलाच ‘निशिगंध’ ‘बटमोगरा’ ‘सुधांशु’ वगैरे म्हणत आहे कीं काय, अशी गोड कल्पना येऊन जीव त्याच गोड गुंगीत देहभान विसरून जाई !

त्यांत वरीलप्रमाणे जेथे जावे तेथे शांतेच्या स्तुतीच्या अमृताचे आकंठपान करावयाला मिळालेले. मग काय विचारतां ? जिवाला कशा अननुभूत सुख-संवदेना होत असतील, हे सांगतां तरी येणे शक्य आहे काय ?

आज अगदी तसेंच झाले होते. शांता आनंदांत, मी आनंदांत ! दोघांनाही कारण कळत नव्हते. सृष्टिसति हंसत होती, आनंदित झाली होती ! आमच्या आनंदाची भागीदार होत होती ! सृजिताच्या एका विशिष्ट शोभायमान ठिकाणी शांता विराजमान झाली होती, तर तिने माझ्याही ठिकाणी नव जीवनाची प्रेरणा करून एक तऱ्हेचा आत्मविश्वास उत्पन्न करून दिला होता ! जो मी एका क्षणी ' आह्मी जगणार कसे ? ' या दारुण विवंचनेत होतो, तोच मी आलिकडे ' विलायतेला जाण्याविषयी, ऑफिसने आपल्या खर्चाने मला विलायतेला पाठविलाच पाहिजे, तितकी योग्यता माझी आहेच ' असे बोलू लागलो होतो. विलायतेहून आल्यावर माझ्या मिळकतीत इतका-असा फरक पडेल, त्याचे परिणाम माझ्या संसारावर मला असे असे घडवितां येतील, याची चिंतना मी करू लागलो होतो. त्या मला साध्या गोष्टीनेही खूप आनंद होई, यांत काय नवल ?

कधी नाही, ती शांता माझ्याशी मोकळ्या मनाने हास्यविनोद करीत होती. मी कांहीं बोललो की, त्याच्यावर चमकून वीज चमकल्यासारखे कांहीं तरी नर्मे विनोदी ती बोले.

मी शांतेच्या बोलण्यावर कोटी केली, तर ती चिडत नव्हती, गंभीर होत नव्हती, किंवा थिजूनही जात नव्हती; तर ती त्या कोटीचा स्वीकार हास्याच्या स्वागतानेच करीत होती. इंदूच्या घरी नवराबायकोमध्ये तिच्या ' कलेच्या कैफियतीवरून ' शांतेवर उधळली गेलेली स्तुति-सुमने, जगन्नाथासारख्या जवळ जवळ अरसिक, व घमेंडखोर श्रीमंताने आनंदीच्या देखत शांतेच्या त्याच तिच्या कामगिरीकरितां केलेला गणगौरव, मी शांते-जवळ अगदी जशाचा तसा सांगून टाकला ! एरव्ही ती स्वतःच्या स्तुतीला कंटाळे, अनुत्सुकता दाखवी, पण आज तसे नव्हते. ती सलक्ष्य ऐकत होती. ऐकून सुखाच्या सूक्ष्म लहरी तिच्या मुखमण्डलावर उठत होत्या.

त्या स्तुतीचा तिने सादर स्वीकार केला ! तिच्या डोळ्यांत आनंदाश्रु

चमकले ! घरांत आई काम करीत होती, भावंडे भांडत होती, की खेळत होती, याकडे आमचें पूर्ण दुर्लक्ष झालें होतें.

तो दिवस तसा गेला. रात्र आली. दिवसासारखी, किंबहुना दिवसा-हूनही रात्रीच्या प्रशांत वेळची मीज आम्हांला निराळीच वाटूं लागली. कांहीं तरी कामाच्या निमित्तानें शांता मागल्या आंगणांत गेली, तर तिच्या मागो-माग मलाही जाण्याची बुद्धि होई ! ती आकाशांतल्या 'अनंत तारकांकडे त्या तारकांसह प्रशांतपणे विलासविहार करणाऱ्या तारानाथाकडे उगीच कितां वेळ तरी पाहात राहां, माझे लक्ष साहजीकच तिकडे वेधे !

काय असेल तें असो. आज आम्हां दोघेही बाह्यजग जवळ जवळ विसरलों होतो. शांता कांहीं बोलली तरी मला आनंदाच्या हास्याच्या लहरी येत. मी कांहीं कुजबुजलों तरी शांतेच्या आनंदाचा बर्गाच्या बहरून येई !

कदाचित् असेंही असेल की, आम्हीं दोघे आमच्या संसाराच्या रथाला जुंपले गेल्यानंतर आतांपर्यंत तो ज्या ठिकाणापर्यंत सर्व त्रास, सर्व क्लेश, सर्व दुःख, सहन करून, ओढून आणला होता, तें ठिकाण आयुष्यमार्गातल्या अल्प विश्रांतीचें असेल. देवालाच आम्हीं त्या ठिकाणां विश्रांति ध्यावी, क्षणकाल संसारभार विसरून जावा, असें वाटलें असेल. आणि त्याच्याच इच्छेनें तो अननुभूत आनंद आम्हांला उपभोगावयाला मिळत असेल.

आजच्या आनंदांत बोलण्याच्या ओघांत, शांतेच्या तोंडीं तिच्या मैत्रिणीचें नांव येत नव्हतें; मलाही माझ्या मित्रांचीं नांवां आठवत नव्हतीं. मग कुठलें ऑफिस, कुठला 'पैसा' आणि कुठला व्यवहार ? आम्हीं काय काय बोलत होतो, हें आमचें आम्हांलाही कळत नव्हतें. फुलें, मुलें, तारा, आकाश स्वर्ग, चंद्र, सूर्य, आनंद, आनंद, आणखी आनंद, याशिवाय कांहीं सुचत नव्हतें, भासत नव्हतें, आणि आठवतही नव्हतें !

मी शांतेचा पूर्ण गौरव करण्यासाठीं म्हटलें, "तूं देवी आहेस !"

पण तिनें मी तिचा 'देव' आहे, हें न बोलतांच चटकन् उठून माझ्या पायांवर मस्तक ठेऊन मला उत्तर दिलें.

त्या रात्री आम्हांला झोंप कशी ती आलीच नाही. शांतेनें कितां काव्यें काढलीं. किती तरी काव्यें वाचून, गुणगुणून दावविलीं. माझा आवाज नस-तांनाही मी देहभान विसरून तिला गुणगुणण्याची सांथ करीत होतो. वाड-

मयोद्यानांत आम्ही मनसुराद विहार केला. आणखी कांहीं कांहीं बोलत बसलो. बोलण्याचा विषय कशावरून निघे, कुठून सुरुवात होई, आणि कुठे, कसा आणि केव्हां संपे, याची तरी दाद कुणाला होती ? जसजशी बाहेर रात्र चढत चालली होती, तसतसा आमच्या बोलण्याला, मंदमंद हंसण्याला सारखा भर येत होता.

होतां होतां पंहाट झाली. गार वाऱ्याची झुळूक झरोक्यांतून येऊन ऍंगाला झोंबू लागली. दिव्याचें तेज मंद होऊं लागलें, तशी इच्छा नसूनही आमचीं बोलणीं मंद मंद होऊं लागलीं.

बाह्यजगाला—संसारी जगाला अर्जावात विसरून आमचा आतांपर्यंतचा कसा काळ गेला, याचेंही भान आम्हांला नव्हतें. तें भान पहाटेच्या गार झुळूकेनें आणून दिलें. आणि आम्हांला जगाची जाणीव आली. उद्यांच्या कष्टाची आठवण झाली, आणि त्यांत हयगय होऊं नये म्हणून आवश्यक ती विश्रांति देहाला द्यावयाची म्हणून मी आडवा झालों.

व्यवहारी जगाची जाणीव येतांच, उद्यांच्या कष्टाच्या तयारीला मनाची व देहाची तयारी झाली पाहिजे, ठेविली पाडिजे, हें आठवतांच, कसेसेंच झालें ! काय आपला ' काळ ' सुखांत, आनंदांत, गेला. आपण घालविला ! इतका आनंद, इतकें सुख, उपभोगण्याइतका आपला हक्क आहे का ? जितकें उपभोगलें, तें त्या मानानें जास्त झालें कीं कमी ? हा आनंदाचा सुखाचा घेतलेला उपभोग उद्यांची कठोर कर्तव्ये बजावायला, जगांतले धक्केचोपटे सहन करावयाला, धीर देईल, कीं धीर खचवील ?

अशी कांहीं तरी मनाला उगीचच रुखरुख लागून राहिली ! सुखाच्या अतिसेवनानें तर असें झालें नसेल ? सुखाच्या उपभोगांत अशी रुखरुख, असा कडवट उदासीनपणा, देव कां मिसळून देत असेल ? हें सुख उपभोगावयाला लावण्यांत पुढें कांहीं तरी आपत्ति सहन करावयाला लागावयाची आहे, असा कां त्या रुखरुखीचा अर्थ ध्यावयाचा असतो ?

अशा तऱ्हेचे विचार पहिल्या विचारांच्या पाठोपाठ आल्याखेरीज रहात नाहीत. इतरांचें मला सांगतां येणार नाही. माझ्या मात्र मनाचें चक्र असें चालतें खरें ! शांतेच्या मनांत तरी माझ्यासारखेंच विचारांचें आंदोलन चालतें कीं नाही, हें मला समजत नव्हतें; आणि माझे मन तें विचारण्यालाही प्रवृत्त

होत नसे. मला वाटे तिच्या आनंदमय स्थितीत आपण भलतेंच कांही तरी विचारून तिच्या मनः साम्राज्यांत कशाला आणखी आपण उदास विचारांची वावटळ उठवा ?—

आजचा उपभोगलेला आनंद 'पैशा'च्या जोरावरचा नव्हता. किंवा कोण-त्याही ऐहिक सुखांच्या कारणामुळे मिळालेला नव्हता ! हा आनंद देवाने दिला होता. मानवी मनाच्या अति उच्च कोटीत जाऊन, शुद्ध, सात्विक, व तेजोमय, सुगंधीवातावरणांत घुसून आह्मी त्या आनंदाचा लाभ घेतलेला होता !

बाहेर पक्ष्यांची गोड किलबिल सुरू झाली. माझे डोळे पडत्या पडत्या मिट्टे लागले. आईच्या कुशीत घुसून सुखनिद्रेची-लयलट करणारी भावंडे जागी होऊन त्यांची आईजवळ कसली तरी मधुर कुरबुर चालू झाली होती.

शांता मग जाग्यावर राहिली नाही. ती उठली व नित्याच्या घरकामाला जायला निघाली “ चारुं दे उजाडलं, कामाला लागलं पाहिजे ” सासूबाई नाही तर काय म्हणतील ? ” म्हणून शांता उठण्याचा प्रयत्न करी; पण खरें म्हटलें तर सुखाचा कैफ तिला झडझडून उठूं देत नव्हता. मलाही तिने तिथून हलू नये असेच वाटत होतें. ‘ आहेच दररोज सकाळचं काम, एक दिवस जरा उशीर झाला म्हणून काय झालें ? ’ म्हणून मीच तिला बराच वेळ जाऊ दिलें नाही, पण जेव्हां आई जागी होऊन गोड गळ्याने, कंपित स्वराने, भक्तिभावाच्या तन्मयतेने “ घनश्याम सुन्दरा श्रीधरा अरुणोदय झाला । ऊंठ लवकर उदयाचळी मित्र आला ” ही होनाजी बाळाची प्रसादपूर्ण भूपाळी म्हणू लागली, तेव्हां शांतेने माझा हात बळेंच पण किती तरी लाडि-कपणाने दूर करून कामासाठी पोबारा केला,

त्या पवित्र वातावरणांत मी पहाटेची साखरझोंप घेऊं लागलों. त्या झोंपेंत मला कसली स्वप्ने पडलीं काय ? तीं काय पडलीं ? वगैरे कशाचेंही स्मरण मला राहिलें नाही.

उठलों, तेव्हां ‘ आनंद-विषाद ’ दोन्ही भावना मनाशीं बिलगून बसल्या असाव्यात, असेच वाटत होतें. त्यामुळेच संसार अमृतमय आहे कीं विषपूर्ण आहे हें कळत नाही, असे म्हणतात, त्याची आठवण झाली !

खरेंच-अमृतपानानंतरही दुःखे कोसळत असतात का ?

—प्रकरण १० वें—

नोकरीवर लाथ

मनसा चिंतितमेकं दैवमन्यत्र चिन्तयेत ।

जसजशी दुपार होत जाते, दिवस चढत जातो, तसतशी त्याची उन्हाची प्रखरता अधिकाधिक वाढू लागते. तें ऊन्ह जिवाला हैराण करतें. ज्याला अशा वेळीं नित्रासपणें बसायला सांवली असेल, घर असेल, उन्हाच्या तापापासून रक्षण करण्याची सोय असेल, त्याची गोष्ट वेगळी. पण ज्याला तसें कांहीं साधन नसेल, अशा वेळीं ज्याला वर आकाश, आणि फिरायला तापलेले सार्वजनीक रस्ते, याशिवाय कशाचा आधार नाही, त्याची काय वाट ?

त्यांतच अशाला एकादी घटकाभर जीवाला विश्रांतिकरतां धर्मशाळा मिळाली, किंवा कोणी कोणाच्या कोणत्यातरी गरजेकरितां, आपल्या आश्रयाला, येण्याचें, त्याच्याकडून 'मेरेपर्यंत' काम करायला लावून कां होईना. पण अमिष दाखविलें, आणि त्याचा त्याला आधार मिळतो आहे नाही, त्या आश्रयाचा आधार तो घेतो आहे नाही, इतक्यांत, त्या धर्मशाळेंतून त्याला काहींतरी कारणानें कोणीतरी अरेराव्यांनीं हाकून द्यावें, किंवा त्या आश्रय देणाऱ्यानें, केवळ लहरीखातर त्याचा आश्रय एका हातानें द्यावा व दुसऱ्या हातानें काढून घ्यावा, म्हणजे मग त्यानें काय करावें ? त्याची वाट काय ? पण त्याची जगाला पर्वा काय ? त्याच्या वाटेची चौकशी करण्याची कोणाला काय जरूरी ?

माझी स्थिति अशीच कांहींतरी होणार कीं काय, अशीच शंका अलीकडे कांहींतरी प्रसंगानें उद्भवू लागली होती. वसंतऋतूच्या पाठोपाठ ग्रीष्मऋतु येतो. आणि वसंतऋतूंत घेतलेलें सुख लवकरच निस्तारलें पाहिजे, अशी दटावणी आपल्या कारकीर्दीत ग्रीष्मऋतू द्यावयाला कमी करीत नाही; इतकेंच नाही, तर आपलीं अधिकारसूत्रें आपल्यामागून येणाऱ्या वर्षऋतूच्या हातीं देतांना त्याला अमक्या अमक्याला अमूक शासन करा म्हणून बजावतो, तर कांहींना आपल्या अधिकारांतच शिक्षा ठोठावून मोकळा होतो.

तसाच अनुभव आयुष्यांतले ऋतू मला आणून देणार कीं काय, अशी

मनाला उगाचच मधून मधून हुरहुर लागे. वसंत ऋतूंतल्या सौख्याची माधुरी मी चाखली होती, उन्हाच्या तापापासून, स्वतःचें आणि कुटुंबीयांचें संरक्षण करण्याकरितां मोलमजुरी करून त्याच्या मोबदल्यांत शांततेच्या सावलींत बसण्याचें करीत होतो; पण तें अर्धवट सौख्यसुद्धां चिरस्थायी नाही, असें अनुभवाला आणून देणारे वारे वाहूं लागणारसा रंग दिसूं लागला होता. जोराचा वळीव पाऊस येण्यापूर्वी आडवे तिडवे वारे वाहूं लागतात, वादळे उठतात, त्याप्रमाणे आयुष्यांतल्या वादळाला सुरुवात होणार असें दिसत होतें.

कांहीं थोडे दिवस आहे त्या स्थितींत सुखासमाधानाचे जाताहेत न जाताहेत, तोंच आमच्या ऑफिसमध्ये थोडा फेरफार झाला. आमच्यावर लोभ करूं लागणारा 'साहेब' बदलून एक 'बाडगा' त्याच्या जागी आला. तो येण्याबरोबर त्याचें बस्तान बसण्यासाठीं त्याच्या कक्षेतील पिलें तो हलकें हलकें आमच्या ऑफिसांत घुसवूं लागला. आणि जुन्या मंडळींची कांहीतरी निमित्तानें बदली कर, कोणाला कांहीतरी अपराधावरून राजीनामा घ्यावयाला लाव, कोणाच्या पगाराला कात्री लाव, तर कोणाला पशूलाही न शोभेशा रीतीनें वागवून त्याला 'नको हा जीव' असें वाटायला लाव, असे चाळे त्यानें सुरू केले. यथाक्रम त्यापैकी कांहीतरी भोगण्याची पाळी अस्मादिकावर येऊन ठेपली. माझे अगोदरच तापट मन, त्यांत निष्कारण अपमानकारक उणे शब्द ऐकून घेण्याची मुळीच संवय नाही; त्याला भर म्हणूनच कीं काय पहिल्या 'साहेबा'नें माझ्या कामाची भरपूर स्तुति करून, मला ऑफिसतर्फे विलायतेला पाठविण्याचें आमिष दाखविलेलें. त्यामुळें नव्या 'साहेबा'चा जुलूम माझ्या मनाला मुळीच सहन होण्यासारखा नव्हता. 'साहेब' मला पेंचांत पकडावयाला पाहात होता, आणि मी सफाईनें दर वेळीं त्याला तोंडघशी पाडीत होतो. तें त्याला कसें सहन होणार? 'साहेब' व माझ्यामध्ये चालणाऱ्या चकमकीची हकीकत आमच्या मित्रमंडळांत मी रोजच्या रोज सांगत होतो. आणि पुढें कसें वागावयाचें याची सल्लामसलत विचारीत होतो. साहेबाशीं अखेरपर्यंत ताठरपणानें वागावयाचें, किंवा नमतें घेऊन सत्तेच्या लाथा निमूट सोसून 'नोकरी'चें जूं मानेवर तसेंच ठेऊन घ्यावयाचें, याची शहानिशा दररोज करीत असूं. आमच्या खाजगी बैठकींत 'साहेबा'ची रेवडी उडवीत

असतां, माझ्या सांगण्यानें हंसण्याच्या उकळ्यावर उकळ्या फुटत असतां 'साहेबा'च्या हातांतील अह्मानीसुलतानी सत्तेचा विचार कोण करणार? माझी भिन्नमंडळी माझ्याच म्हणण्याला उचलून धरीत होती, 'तू करतो आहेस तेंच बरोबर आहे,' असें सांगत होती, आणि त्याच धोरणानें मी ऑफिसांत 'साहेबा'शीं अगदीं सडेतोड वागण्याचा क्रम चालूं ठेवला होता. अशा वागण्यांत मी 'वरिष्ठाशीं' कदाचित् उर्मटपणानें वागत असेन; पण चुकीनें, किंवा घमेंडीनें, आणि कामांत, किंवा ऑफिसच्या नियमानुसार वागण्यांत मात्र केव्हांही कुचराई करीत नव्हतो. आणि याच एका विश्वासावर माझे 'साहेबा'ला कांहींही वांकडे करतां येणार नाहीं, याच भ्रमांत मी शेवटपर्यंत होतो.

असें कांहीं दिवस चाललें. पण शेवटपर्यंत तसा निभाव कसा लागणार! दुष्ट-खुनशी, सूडी वृत्तीचा साहेब, अगदीं टपून बसलेला होता. माझ्यावर करडी नजर आणि कडवा दांत त्यानें ठेवला होता. हें कित्येक दिवस तरा माझ्या लक्षांत आलें नाहीं. 'साहेबा'शीं निष्कारण नमून वागावयाचें नाहीं, त्याच्यापुढें त्याची थुंकी झेलावयाला हात जोडून उभे राहावयाचें नाहीं, त्याच्यापुढें दीनवाणें तोंड करून दया याचना भाकावयाची नाहीं, असा अगदीं मी कृतसंकल्प अगदीं स्नेह्यांसोबत्यांच्या सल्लामसलतीनें करून सोडला होता. या माझ्या संकल्पाला भरभक्कम पाठिंबा देतांना आमच्या जगन्नाथाचा आवेश लक्षांत घेण्यासारखा असे.

याच स्थितींत असतांना दिवाळीचा मंगल सण जवळ आला होता. घरांतील मंडळी या वर्षाचा सण थोडा चांगल्यापैकीं करावयाचा, या विचारांत होती. शांतेनें एकदोन वेळां तसें बोलून दाखविलें होतें. आईनें तिच्या ह्मणण्याला आपला दुजोरा दिला होता. मधुकर आणि विमला "दिवाळींत अशी गंमत करावयाची, तशी मजा उडवायची, भाऊला हें आणावयाला सांगायचें, तें आणायला लावायचें," असें म्हणत अगोदर पासूनच त्यांची नाचण्या बायडण्याची तयारी झाली होती. एक दिवस खुद्द शांतेनेंच दिवाळीच्या सामानाची यादी करून माझ्या हातीं दिली, आणि संध्याकाळीं ऑफिसांतून परत येतांना आपल्या खात्याच्या दुकानावरून सामान पाठवून द्यायचें, असेंही सुचविलें. मी 'होय' म्हटलें. यादी खिशांत घातली, आणि ऑफिसला गेलों

घराकडील वातावरण अशा तऱ्हेचे होते. अलिकडे शांता आनंदांत असून तिला अधिक सुखांत ठेवण्याची, तिची हलकी सलकीइच्छा पूर्ण करण्याची आई जवळ जवळ माझ्यावर सक्तिच करीत असे. शांता अलिकडे घरकामांत मंदावलेली असे, तरी नेहमीपेक्षा अधिकच सुन्दर दिसू लागली होती. आईने ' सुनवाईची कूस उजवणारा हिरा, आमच्या घराण्याला मुखाचे दिवस दाखवील ' असे कोणाजवळ तरी म्हणतांना मां ओझरतां ऐकले होते. त्यावेळीं माझ्या डोक्यांत वस्तुस्थितीचा प्रकाश पडला होता. आईचा सात्विक आनंद गगनांत मावण्यासारखा नव्हता !

अशा रीतीचा प्रकार घर्ग होता. घरचे सौख्य अशा तऱ्हेची शीग भरून आले होते. याच्या पुढे काय अनुभवावे लागणार आहे, याची माझी मलाच कल्पना नव्हती ! या वेळीं आई शांतेली अधिक पुखासमाधानांत ठेवावयाला झटत होती. माझेही तेंच कर्तव्य होऊन बसले होते. व त्याच कर्तव्यांत मी सध्यां गर्क होतो. त्या कर्तव्याचा गर्कपणा मला अधिकच सुखी करीत चालला होता, अधिकच बेभान बनवीत चालला होता. हा आनंदाचा, सुखाचा बेभानपणा मला कुठे नेऊन टाकणार होता ?

ऑफिसला त्या दिवशी मी रोजच्यासारखा वेळेला निघालों. शांतेंने दिलेल्या सामानाची यादी खिशांत घातली. तितक्यांत आईनेही पण आठवणीने तिच्याकरतां कायसेसे आणावयाला सांगितले. आईने आणावयास सांगितलेला जिन्नस अगदींच अल्प किंमतीचा, व अगदींच सामान्य प्रतीचा—व देवाधर्माच्या बाबतीतला होता. आईने कधी नव्हे, तो आजच आणि तोही आपण होऊन आणावयाला सांगितल्यामुळे माझ्या मनाला केवढी धन्यता वाटली ! मधुकरानें व विमलनेही दिवाळीकरितां म्हणून, दारूसामान अमूक तमूक हद्दने व ह्कानें आणावयास सांगितले होते. आणि ती वेळ पण अशीच होती, कीं माझ्या मनाच्या वाढत्या आनंदाच्या वेळीं मी त्या कोणालाही नकार देणें शक्य नव्हतें. मी मनाशीं म्हणत घराच्या बाहेर पडलों होतो कीं, येती दिवाळी माझी किती आनंदाची आणि सुखाची जाणार आहे !—पण—

काय झालें कुणाला माहीत; ऑफिसच्या अर्ध्या वाटेंत कोणसें भेटले. त्याचें माझ्यामुळे कांहीं अत्यंत महत्वाचें काम होणार होतें. त्यानें माझा हात

धरला. आपलें काम सांगितलें. 'हें काम तूं स्वतः आणि आतांच्या आतां येऊन केलेंच पाहिजे, तरच माझा बचाव होतो आहे, नाही तर मी अबू, व प्राण यासहित नाश पावतां आहे, असें म्हटलें. मलाही भूल पडली, आणि ऑफिसकडे चालणारे पाय मागचापुढचा विचार न करतां निमूट त्या माणसाच्या मागोमाग त्याच्या कामासाठीं एकदम चालूं लागले.

त्या कामाच्या ठिकाणीं गेलों. तेथें दोन अडीच तास मोडले. त्या गृहस्थाचें काम झालें. त्यानें कृतज्ञभावानें आभार मानून मला जायला परवानगी दिली. मी तेथून ऑफिसमध्ये आलों. ऑफिसमध्ये येईपर्यंत ऑफिसच्या वस्तुस्थितीची कल्पनाच मी अजीयात विसरून गेलों होतो. मी माझ्या परोपकाराच्या कार्याच्या आनंदांतच अजूनपर्यंत तल्लीन झालों होतो. पण ऑफिसमध्ये पाय टाकला, ' बाटग्या ' नव्या साहेबाची आठवण झाली, त्याची मूर्ति समोर दिसली; माझ्यावरची निष्कारण त्याची करडी नजर आठवली, आणि एकदम मनाला कसेसेच झालें. धीर करून त्याच्या ऑफिसांत ऑफिसच्या हजेरीबुकावर सही करण्यास गेलों. साहेबानें माझ्याकडे एक तीव्र दृष्टिक्षेप केला. एकदां घड्याळाकडे पाहिलें. क्षणमात्र त्याच्या चेहऱ्यावर सैतानीहास्याची लंकेर विजेंसारखी चमकून नाहींशी झाली! मी अगदीं थिजून गेलों. हा साहेब ' मी चुकतो कुठें आणि तो मला पकडतो कुठें, ' याची वाट पहातच बसलेला होता. त्यानें माझ्यावरही एक आपल्यासारखीच अर्धबाडगी व्यक्ति आणून ठेविलीच होती. ऑफिसमध्ये ओघानें मला मिळणाऱ्या संधि—त्या नव्या व्यक्तीच्या पदरीं पडणार, हा साहेब त्याच्या पदरीं टाकणार, अशी कुजबुज सुरू झालेलीच होती. त्याला अनुकूल अशी संधि आज मिळाली.

त्या साहेबाला माझ्याकडून जसा प्रसंग व्हावयाला पाहिजे होता, तसा मिळाला, आणि ताकाळ त्यानेंही तो घेतला! आगाऊ सूचनेशिवाय दोनअडीच तास ऑफिसला उशीरा येणं, एवढा माझा अपराध त्या ' साहेबाला ' राईचा पर्वत करावयाला पुरेसा होता. त्याप्रमाणें त्यानें तो ताबडतोब केला. आजवर मजविषयीचें सांचवत आणलेलें सर्व कष्टमल साहेबानें विषारी वाणीनें ओकावयाला सुरुवात केली. नको तो प्रसंग माझ्यावर आला! साहेबानें हजेरी घेण्यास सुरुवात केली. मी जागच्या जागीच थंड हीऊन गेलों. सत्ता ह्मणजे काय?

सत्ताधारी ह्मणजे काय ? आम्ही सत्तेचे गुलाम ते कसे, याची जाणीव मला त्या थोड्या वेळांत पूर्णपणे आली. ऑफिसच्या त्या अनुभवा माणसाचे एक-वेळचे उद्धार आठवले, व त्याची सत्यता कळून आली !

साहेबाचें बोलणें मला इतकें असह्य झालें, इतकें झोबलें, इतकें जिव्हारी लागलें, त्याच्या बोलण्यानें माझें रक्त इतकें सळसळलें, कीं, बाकी सर्व जग मी त्यावेळीं अजीबात विसरून गेलों, माझ्या मुळच्या स्वभावानें डोकें वर काढलें. माझी मान ताठ झाली. डोळे वटारले गेले. आणि सत्तेला प्रतिकार करणारी भाषा माझी जीभ बोलूं लागली. शब्दानें शब्द वाढत चालले. साहेब खवळला, त्याच्याहून मी खवळलों. आगीत तेल ओतत राहण्याचा परिणाम काय होणार ?

मी 'साहेबा'ला त्या संतापाच्या भरांत भरकन चार ओळींतच माझ्या 'नोकरी'चा राजिनामा खरडून दिला. आणि त्याला मुजरा ठोकला. त्या तिरामिरीत बाहेर पडलों. माझ्या स्वतंत्र बाण्यानें मला सांगितलें, 'नोकरीवर लाथ मारणें'च तुझें कर्तव्य आहे. मी तसें करूनही गेलों. माझी व साहेबाची हमरीतुमरी चालूं असतां ऑफिसांतली इतर मंडळी जागच्याजागीं चूर होऊन गेली होती. आमच्यामध्ये येणार कोण आणि बोलणार कोण आणि काय ? हा कांहीं खाजगी मामला नव्हे. मी त्या रागाच्या झटक्यांत बाहेर पडलों, त्या वेळीं मजपाशीं कोणी बोलेना, कीं कोणी पाहिना ! मग, जो तो आपल्या 'नोकरी'ला चिकटून राहण्याच्या आशेनें, मला एकाद्या उर्मट अराजकासारखा समजून मजशीं तसें तुसडेंपणानें वागत होता कीं काय नकळे !

'साहेब' आपल्या पुढच्या कामांत गर्क झाला, मी विजयीमुद्देनें बाहेर पडलों. माणुसकी राखण्याकरितां, स्वाभिमानाची ज्योत तेवती ठेवण्याकरितां, आपलें तेज जगाला दिसण्याकरितां मी आज केवढें मोठें शौर्य गाजविलें ! केवढी दांडगी मर्दुमकी दाखविली ही ! निघालों, तो नीट माझ्या मित्रांकडे चाललों. असली मर्दुमकी, असला विजय जिवलग मित्राला सांगायचा नाही, जिवलग मित्रांकडून त्याबद्दल शाबासकी मिळवावयाची नाही तर कोणाकडून ? विजयोत्साहानें डोकें चांगलेंच भणावून गेलें होतें. या वेळीं 'साहेबा' शीं झालेल्या सामन्याची आवृत्ति मनांतल्या मनांत पुनः पुन्हां एकसारखी होत होती. सुरुवातीपासून सुरुवात होऊन 'साहेबा'च्या अरेरावी, उद्दाम वृत्तीचा

नक्षा उतरण्यासाठी राजीनाम्याचें चिठोरे लिहून, त्याच्या अंगावर एकाद्या कस्पटाप्रमाणें फेंकून रामराम ठोकून आपण कसे वागलों, येथपर्यंतच्या हकीकतीची आवर्तनें माझा तापलेला मेंदू सारखा करीत सुटला होता.

आलों तों प्रथम जगन्नाथाकडे ! तोही घरी होता. मी येण्यापूर्वी त्यांचें काय बोलणें चालूं होतें, त्यांची मनःस्थिति काय होती, हें माझ्या मुळीच लक्षांत आलें नाहीं. जगन्नाथ आपल्या आरामखुर्चीवर स्वस्थपणानें पडला होता. त्याचा दिवाणजी-ह्यातारा-कानावर लेखणी खोंचून, बाराबंदीचे बंद व्यवस्थित बांधून, पिकलेल्या शेंडीच्या चार बटा-भुरभुर उडत आहेत, हातांत कसल्या तरी हिशेबाच्या वह्या आहेत, आणि कांहींतरी समजूत करून देतधेत आहे, अशा स्थितींत तो ह्यातारा, जगन्नाथापुढें उभा आहे. आनंदी दारांतच उभी आहे. ती कांहीं बोलत नव्हती, पण काय बोलली होती, व तिचे मनो-व्यापार आतां काय चालले आहेत, हें पाहण्याइतकें माझें मन ठिकाणीं नव्हतें. मी तेथें जातांच, माझा चेहेरा मी मिळविलेल्या ऑफिसांतल्या विजयानें, हंसरा केला, मी हंसलों, म्हणून जगन्नाथही हंसला. आमचें हस्तांदोलन झालें. मी त्याच्या जवळच्याच खुर्चीवर बसत झटलें,—

“ भग्यासाहेब, माझी पाठ थोपट अगोदर ! ”

“ कां ? कुठें एकादी लढाई मारलीस की काय ? ”

“ शंका आहे की काय ?—अरे, त्या आमच्या उर्मट ‘साहेबाच्या’ नाकावर टिचले. त्याच्या नोकरीवर लाथ मारून ऑफिसांतून ‘माणुसकी’ राखल्याचा रामराम त्या ‘साहेबाला’ ठोकून निघालों आहें ! आहेस कुठें तूं ? ”

“ ऑ ? म्हणजे ?—” जगन्नाथ नीट बसता होऊन मजकडे आश्चर्यानें पहातच राहिला !

“ म्हणतोस काय वामन ? नोकरी सोडलीस ? ”

“ तुला अजून शंकाच वाटते ? ” मी झटलें, आणि आजच्या दिवसांतली, नोकरीवर जाण्यापासून ऑफिसांतून बाहेर पडेपर्यंतची एकूण एक हकीकत जगन्नाथाला सांगावयाला सुरुवात केली. ‘आणि, व, पण, परंतु’ देखील सांगतांना टाळीत नव्हतों. प्रत्येक अक्षर मुद्याचें म्हणून सांगत होतों. साहेब असें

म्हणाला, त्याला मी असे उत्तर ठणकावलें. साहेबानें तशी धमकावणी दिली, तर त्या धमकावणीला कःपदार्थाप्रमाणें मी फूःकरून उडवून दिलें; मी सांगत असतां जगन्नाथाचा चेहरा किती वेळां तरी आमच्या 'नाईक फोटोग्राफरांनीं' फोटो काढण्यासारखा झाला होता; पण त्या वेळीं मी त्याच्याकडे तसें लक्ष मुळींच दिलें नाहीं. मी आपली हकीकत सारखा सांगत सुटलों होतो. मी बोलत असतां जगन्नाथ कांहीं बोलण्याचा वगैरे प्रयत्न करीत होता. पण माझ्या बोलण्यामुळे त्याला तोंड उकलावयाला मुळींच अवधि मिळेंना. मी बोलत असतां कांहीं वेळ आनंदी, व त्याचा म्हातारा दिवाणजी माझी नवी विजयाची हकीकत ऐकत उभे होते; पण मी नोकरी सोडली, हें ऐकल्यावर मग फार वेळ तेथें कोणी उभे राहिलें नाहीं. त्यावेळीं माझे मन नेहमींसारखें ठिकाणीं असतें, आणि त्या स्थितींत म्हाताऱ्या दिवाणजीकडे पाहिलें असतें, तर मी नोकरी सोडली आहे, हें कळल्यावर जो त्याच्या चेहऱ्यांत बदल झाला, त्या बदललेल्या चेहऱ्याचा अर्थ मला चटकन् कळला असता ! त्याच्या मुलाची नोकरी सुटून, तो व त्याचे कुटुंब निराधार झाल आहे, असें त्याच्यापुढें कोणी जर चित्र उभे केलें असतें, तर त्याच्या मनाची जी अवस्था झाली असती, तीच अवस्था जवळ जवळ माझ्याविषयीही त्याची झाली होती. तो तेथून जातां जातां "मनुष्य चंचल, कीं लक्ष्मी चंचल ? मी मनुष्यालाच चंचल म्हणून दोष देईन ! " असें कांहीं तरी अस्पष्टसें पुटपुटला ! पण त्या वेळीं त्याच्या चेहऱ्याकडे किंवा त्याच्या अस्पष्टशा पुटपुटण्याकडे कशाला माझे लक्ष जातें आहे ?

माझी हकीकत जगन्नाथाजवळ सांगून झाली. आतां राहिला विश्वनाथ ! त्याच्याकडे जगन्नाथाला धेऊन जावें, असा विचार आला. त्याप्रमाणें मी त्याला चल ह्मटलें. पण त्यानें सांगितलें, विश्वनाथ आपल्या कुळांकडील वसुलीच्या कामाकरितां कालच गांवीं गेला आहे, आणि तो आठपंधरा दिवस तिकडेच राहणार आहे. मला जरा हिरमुसल्यासारखें झालें. जगन्नाथापेक्षांही माझ्या माणुसकीचें, मी केलेल्या शौर्याचें कौतुक विश्वनाथच अधिक करणार ही माझी खात्री. त्यामुळे मला थोडेंसें वाईट वाटलें. आनंदांत तेवढेंच वैगुण्य आलें.

मी बोलत असतां जगन्नाथ बरें किंवा वाईट कांहींच म्हणाला नाहीं.

माझ्या आजच्या वागण्याला त्याने धिःकारलेही नाही, किंवा डोक्यावर घेऊन नाचण्याइतका आनंदही व्यक्त केला नाही. मी बोलतांना मधून मधून, “तुमच्या प्रोत्साहनाने मी हे करू शकलों. तुमच्या स्वतंत्र बाण्याचा आदर्श माझ्यापुढे होता म्हणून मला हे करतां आले,” वगैरे म्हणत होतो; पण त्यावेळीं त्या माझ्या ह्मणण्याला त्याची पूर्वीची संमति आतां कितपत आहे, हे पाहण्याचें भान कुणाला होतें ?

कितीतरी वेळ मी आज जगन्नाथाच्या घरीं बोलत बसलों. मध्यंतरीं आनंदांनीं संध्याकाळच्या ‘चहाफराळा’ ची तयारी केली. नाही होय म्हणत-म्हणतां जगन्नाथाच्या घरच्या ‘चहाफराळा’ ला आज मी आपण होऊन आणि अचानक सांपडलों. आज मला ‘नाहीं’ म्हणतां येणें कोणत्याही प्रकारानें शक्य नव्हतें. चहाफराळाच्या वेळीं आनंदी मला विशेष खुशीत दिसली. एरव्हीं ती स्वयंपाकीणबाईकडून ‘चहाफराळाचें’ करावयाची, आणावयाची, पण आज तिनें स्वतःच चहाफराळाची तयारी केली होती. व स्वतःच तें सर्व तिनें आणिलें होतें. ‘चहाफराळ’ चालूं असतां आम्हीं कांहीं तरी बोलत होतोच. आनंदी मध्यंतरीं कांहींतरी बोलण्याची संधि पाहात होती. तिला कांहींतरी बोलावयाचें होतें, पण कसें बोलावयाचें तें नीटसें सुचत नव्हतें.

• जरा वेळानें तिनें संधि साधली, तिनें एका विविक्षित आवाजांत विचारलें—

“आमच्या घरची ‘चहाफराळा’ ची व्यवस्था इंदूच्या घरच्या सारखी आहे का ?”

“वाः ! वाः ! ह्मणजे ? हे काय ?” जगन्नाथ उद्गारला, “विश्वनाथाची तऱ्हा निराळी, आपली निराळी !”

“आमच्या तिथली व्यवस्था तुमच्या इथल्यासारखी नसते, एवढें मी खास सांगूं शकेन !” आनंदीचा सूक्ष्म टोला ओळखून तिलाच तो परत मिळावा, म्हणून मी मुद्दाम ह्मटलें.

“तें कां ? आज शांतानं तर इतकें सुन्दर ‘चहाफराळाचें’ केलं होतं कीं, त्याच्यापुढें हे कांहींच नाही ! काय शांतेच्या हातांत मग अमृत सांठलंय काय जाणें !” आनंदी म्हणाली.

नंतर लगेच विषय बदलला. आणखी कांहीं इकडच्या तिकडच्या गोष्टी निघाल्या. जगन्नाथाचें चित्त आज स्थिर नसावें, असें दिसलें. मधून मधून तो आज संचित ज्ञान्यासारखा दिसत होता.

माझ्या ऑफिसच्या गोष्टी मंदावल्या. नोकरीच्या राजीनाम्याची हकीकत पुन्हां पुन्हां सांगून झाली. चहाफराळ झाला. मी जरा वेळानें जायला लागल्याच्या तयारीत होतो. पुन्हां पुन्हां वाटत होतें की, आज विश्वनाथ असा वयाला पाहिजे होता.

मी स्वस्थ बसल्यावर आनंदीनें मी जाण्यापूर्वी चाललेल्या विषयाला फिरून जरा वेळानें सुरुवात केली—

“ ऐकायचं का ? ”

“ काय ? ”

“ आणखी तेंच तेंच काय सांगायचं ? मी कांहीं दुसरं तिसरं ऐकायची नाही ! ते दिवाणजी नकोत, त्यांचे हिशेब मला नकोत. आणखी ती साक्षही पण मला ऐकायची नाही ! मी सांगितलें आहे तशी यंदाची दिवाळी झाली पाहिजे एवढं मला माहित ! मग खर्चाचं आपण हवं तसं करावं !—मला कांहीं तें माहित नाही ! ”

जगन्नाथानें आनंदीच्या प्रश्नाला उत्तर दिलें नाही. संचितपणें त्यानें खिडकीच्या बाहेर पाहिलें. “ यंदाची दिवाळी मी झणतें तशीच झाली पाहिजे. खर्चाचं हवं तसं आपण पहावं. मला कांहीं तें माहित नाही ! ” या आनंदीच्या दोन तीन वाक्यांनीं माझ्या डोक्यांत मात्र एकदम कांहींच्या कांहींच झालें ! डोळ्यापुढें अंधेरी आली ! ज्ञानमेंदू जागच्या जागीं निर्जाव झाल्यासारखा झाला ! त्याच अवस्थेंत आनंदीनें आणखी एक प्रहार केलाच !—

“ शांता सांगत होती, यंदाची दिवाळी तुमच्याकडे देखील थाटाची व्हायचा आहे ! वर्षाचा राण मग नको का सारं यथास्थित व्हायला बरं ? ” आनंदीच्या या विचारण्यानें आणखी कांहींच्या कांहींच झालें !

यंदाची जबळ आलेली दिवाळी ! दुपारी घरांतून निघतांना शांतेनें आपण होऊन हीसेनें दिलेली दिवाळीच्या सामानाची यादी, मधुकर आणि विमलेनें आपल्याकरतां आणावयाला सांगितलेल्या जिनसा, आईनें कधीं नव्हे तें कायसेसे.

आजच आणावयास सांगितलेलें, एकदम सर्व डोळ्यापुढें आलें ! आणि आतां-पर्यंतचें गाजविलेलें शौर्य कोठच्याकोठें नामशेष झालें ! सर्वांगाला घाम सुटला ! हृदयक्रिया बंद पडावयाची वेळ आली ! माझे हातपाय मोडले. कंबर खचली !

मी जगन्नाथाच्या घरांतून कसाबसा उठलों. बाहेर पडलों. घराकडे जायचें. पण पायच उचलेना ! घरीं कसा जाऊं ? काय जाऊन करूं ?

दिवाळी 'च्या सणाचा आनंद उपभोगावयाला तयार झालेल्या मनाचा' हिरमोड करण्याचें पाप माथी घेऊन हें तोंड दाखवावयाला कसा घरीं जाऊं ?

पैशा'शिवाय दिवाळीचा सण साजरा काय कपाळाचा करणार ?

वाटेंत पुन्हां ऑफिसांतली मंडळी भेटली. त्यांना वाटेंतच वाचा फुटली ! त्यांच्याशींच बोलत उभा राहिलों. पण आतां मी काय बोलत होतों, हें माझे मलाच कळत नव्हतें. घर दृष्टीपुढे आलें—आज ऑफिसांत गाजविलेला पराक्रम नजरेपुढें आला. करावयाचें होतें काय, केलें काय ? जें केलें, जें माझ्या हातून झालें, तें कदाचित् तसें होणार आहे ह्मणून माझ्या वैच्यानेंही चितिलें नसेल !

घरीं यायला त्या दिवशीं किती तरी रात्र झाली ! भावेंडे वाट पाहून कंटाळून झोपां गेलीं होतों. कधींच नाहीं, आणि वामनाला आज यायला इतकी रात्र कां झाली, ह्मणून आईही काळजींत पडली होती. शांतेलाही उदासवाणें वाटत होतें. माझ्या पायांतल्या वहाणा वाजल्या. आईनें दिवा वर करून पाहिलें. मला आलेला पाहून तिचा जीव खाली पडला. शांता पाटपाणी करावयास आणि पाय धुवायला पाणी द्यावयाला पट्टिशीं उठली !

घरीं पाय ठेवला. सर्वत्र भेसूर शांतता पसरल्यासारखी वाटत होती. आईनें थोड्या वेळानें शांतपणानें विचारलें—

“ उशीर झाला वामन !—उगीचच काळजी वाटायला लागली होती बघ. इतका कां उशीर झाला ? काय झालं ?—”

माझी इच्छा नसतांही, किंवा माझ्या सांगण्याचा परिणाम काय होईल याचा थोडासा अंदाज असतांही, मी सांगून गेलों—

“ आई, मी आज 'नोकरी'वर लाथ मारली ! ”

दिव्याच्या मंदमंद प्रकाशांत, आई व शांता दोघीही जागच्याजागीं स्वस्थ राहून, औदासिन्य मिश्रित आश्चर्यानें मजकडे पाहता राहिल्या !

माझा चेहरा त्यावेळीं त्यांना कसा दिसला कुणास ठाऊक !

—प्रकरण ११ वें—

विरोधी जग

—कोण जाणे खरें खोटें । जग चाले उफराटे ॥

मी नोकरी सोडल्याची हकीकत एक दोन दिवसांतच चौहीकडे पसरली. त्याबरोबर लोकांतून आपापल्या मतांपरी त्याविषयी कुजबुजाला सुरुवातही झाली. पुष्कळ ओळखीचे, आप्तसंबंधी, ऑफिसांतले परिचित, स्नेही ह्या विणोरे वगैरे लोक घरी येऊन पूसतपास करून, कोणी हळहळून, तर कोणी माझ्या उतावळ्या उद्धटपणाला ठपका देऊन जाऊं लागले. व्यवहार ज्यांच्याशी चालत, ज्या ज्या दुकानी वगैरे माझी नुकतीच पत पडत चालली होती, त्यांना त्यांना कळल्यावर सवडीप्रमाणे ते लोक आले, माझ्या नोकरी सुटण्याचा अहवाल ऐकला, कोणी आपल्याकडे बोलावून नेऊन मला विचारले आणि माझ्याशी वागण्याविषयी माझ्या सभोवतालचा समाज सावध झाला.

माझी नोकरी सुटली, मी सोडली, कां सोडली, कशी सुटली, ऑफिसच्या साडेचार फूट रुंद साडे पांच फूट लांबीच्या त्या जमिंत माझ्यामध्ये व माझ्या साहेबामध्ये कोणते व कसे खटके उडाले, व काय झाले, हें बाहेर कसे पडणार ? सगळ्यांना सारखेंच कसे कळणार ? चुकी ऑफिसची, ऑफिसराची की माझी, याची शहानिशा करीत बसण्याचें जगाला कारण काय ? वावटळां-सारखी कांहींतरी बातमी कानावर आली, त्याचा मनाला आवडेल, व परिस्थितीला रुचेल असा अर्थ करून घेतला, कोणाला तरी बरोबर, कोणाला तरी मूर्ख झटले, संपला विषय ! असेच बहुतेक चौहीकडे असतें.

माझ्या नोकरी सुटण्याची हकीकत अशीच होणार ! ऑफिसला, ऑफिसराला कोण दोष देणार ? दोष कोणत्याही मार्गानें माझ्याच पदरीं येऊं लागला. लोक घाळूं लागले. एक ह्याने, अलिकडच्या शिकलेल्या लोकांना नोकऱ्या मुळीं करायलाच नकोत. दुसरा म्हणे, “वामननें ऑफिसांत कांहीं तरी भानगड केली. त्यामुळे साहेबानें त्याला कामावरून काढून टाकला. तरी बरें, साहेब सज्जन म्हणून. नाही तर त्यानें वामनाला तुरुंगच दाखविला असता !”

एकादा मजकडे येई. सहानुभूतीचा आंव आणी, आणि शेवटीं बोलतां बोलतां हलकेंच विचारी, “ कायरे वामन, खरेंच तूं कांहीं ऑफिसांत भानगड केलीस ? साहेबानें तुझ्यावर मेहेरबानी केली म्हणून अब्रू राखून बाहेर पडलास म्हणे ! छे: बोवा ! तुझी परिस्थिति तुला ओळखायला पाहिजे होती. नोकरी हातची गेली, आतां काय करणार सांग पाहूं ? ”

आणखी कोणी माझ्या मनाचा कल पाहात पाहात, मी नोकरी सोडतांना जसा वागलों, तें सर्व ‘ होस हो, ’ म्हणून जवळ जवळ सगळें कवूल करीत, पण शेवटीं आपला शेरा म्हणून मारतांना म्हणत “ तरी पण काय वाटेल तें असलें, तरी तूं नोकरी सोडावयाला नको होतीस ! नोकरीवर लाथ मारणें, म्हणजे उघड उघड ‘ पैशा ’वर लाथ मारण्यासारखेंच नाही काय ? आणि पैशावरची लाथ म्हणजे आपल्या कुटुंबियांना उपाशी तडफडावयालां लावणें नव्हे काय ? आणि हें इतकें उघडें सत्य असून तूं त्याला कसा दळी पडलास ? ”

मी काय केलें ? हें आतां माझें मलाच कळेना ! नोकरी सोडली. नोकरी-वर लाथ मारली. जी नोकरी महाप्रयसानें, अनंत हालअपेष्टा करून, कित्येक महिने जोडे फाडून मिळविली, ती मी होऊनच घालविली. मी ‘ पैशा ’वर माझ्या मनाच्या मानाकरितां, माझ्या माणुसकीकरितां लाथ मारली. पण त्यामुळें झालें काय ? ‘ गुलामगिरी ’चें वीष आंगां भिनवून घेण्याचा प्रसंग मुरदाडपणानें सहन करून घेतला नाही, त्यामुळें प्रसंग ओढवला काय ? कदाचित् सत्ताधारी साहेबाचे, अरेरावी, मग्नूर, वाक्प्रहार सुकाव्याने खालीं मान घालून ऐकले असते, माझी काडीमात्र चुकी नसतांना ‘ मी चुकलों, पुन्हां चुकणार नाही, एक वेळ माफ करा, ’ असें म्हणत साहेबाचे पाय चाटले असते, तर हातची नोकरी गेली नसती. आज माझ्या घरानें दुपारची वेळ कशी निभवावा, हा विकट प्रश्न माझ्यापुढें येऊन उभा राहिला नसता. आणि अशा रीतीनें मां माझ्या माणुसकीला मारून टाकले असतें, तर आज माझ्या-वर विरोधी जगाचें उठलेलें माझ्यावरचें काहूर उठतेंही ना !

पण असें झालें. असें मी केलें. नोकरी सोडतांच माझ्याकडे सर्व जग करव्या-कठोर नजरेनें टवकारून पाहूं लागलें. मला माझ्या या व्यवहारांतल्या

पढत मूर्खपणाबद्दल केव्हां, कोण, कुठें, आणि काय बोलेल, याचा नेम मला लागेना !

जगन्नाथ इतका जिवाचा जिवलग ना ? तो त्या दिवशीं जरी कांहीं बोलला नाही, तरी पुन्हां घरीं घेऊन आई, व शांता देखत “ वाः वामन ! काय हा खुळेपणा केलास ? नोकरी सोडून बसलास, काय म्हणावं तुला ? अरे बाबा ! बोलायच्या गोष्टी वेगळ्या असतात, प्रत्यक्ष आचरावयाच्या गोष्टी वेगळ्या असतात, एवढेंही तुला कळू नये ? संतापलास, रागावलास साहेबावर, चिडून राजिनामा देऊन घरीं आलास !—त्यामुळे त्या तुझ्या साहेबावर परिणाम काय झाला ? तुझ्या घरीं राहण्यानं तुझं ऑफिस अडलं ? कां साहेबाचं कांहीं बिघडलं ? झालं नुकसान तुझंच ! आपल्या हातांनीं आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेतलास तूं ! आतां सांग पुढें काय करणार ? आणि संसार कसा चालविणार ?—अरे, आम्ही किती झालों तरी कडेचे पोहणारे ! आम्ही तरी तुझ्या बाबतींत काय करणार ? ” इत्यादि. हें व्याख्यान माझ्यापुढें त्यानें देण्यास कमी केलें नाही.

आतां राहिला विश्वनाथ ! तो अजून आला नव्हता. बाकी तो तरी काय बोलणार ? मला काय विचारील ? नोकरां लागली ती केवळ त्याच्या शब्दानें, आणि सोडली त्यावेळीं त्याच्या सल्ल्याशिवाय, तेव्हां त्याला त्या बाबतींत बोलण्याचा इतरापेक्षां जास्त अधिकार !

यावेळीं जगाची विरोधी दृष्टि, व साधल्याचें सोबतीपण, माझ्या चांगल्याच प्रत्ययाला आलें ! नोकरीमुळे माझें बस्तान बसत चाललें आहे, असें पाहून मला बरें ह्मणूं लागलेलें जग पुन्हां ऐन आणीबाणीच्या वेळीं जसेंच्या तसेंच कसें विरोधी आहे, हें समजलें.

पण हें सर्व समजून उपयोग काय होता ? मी नोकरीवर लथ मारली नसून ‘ पैशा’वर लथ मारली, आणि त्यामुळे संसारगाडा माझा मीच जागच्या जागी थांबविला, हें तर त्रिवार सत्य होतें ! मां माणूसपणा गवून केलें काय ? जी माणूसकी म्हणून राखली, ती माणूसकी, माझ्या कुटुंबीयांना दुपारीं जेवायला घालीत नाही, जगाची साधी सहानुभूति सुद्धां ठेऊन देत नाही, ती माणूसकी ठेऊन करावयाचें तरी काय ? असाही एक कमकुवत व अनुदार विचार येऊन मनाला त्रास देऊन गेल्याशिवाय राहिला नाही.

या वेळीं कसली दिवाळी, आणि कसली मजा ! आई बोलत नव्हती. शांता बोलत नव्हती! भावंडांनीं एकदोनदां, 'हें केव्हां आणायचें, तें केव्हां आणायचें, फटाक्या केव्हां आणणार ?' म्हणून विचारलें. पण जसा घरांतला सगळाच रागरंग बदललेला त्यांना दिसला. मंडळींची ये-जा, आमचीं बोलणीं, आईची गंभीर स्तब्धता, आणि सारादिवस जेवणखाण सोडून देवापुढं, बसणं, आणि शांतेची घरकामांतील एकसारखी ममता, त्या अजाणमुलांच्या लक्षांत आली, त्या वेळेपासून तीं मुलें स्तब्ध झालीं. आमच्या विचित्र परिस्थितीचा परिणाम त्या कोंवळ्या मनावर झाल्याशिवाय कसा राहणार ?

दिवाळी चालूं होती. शेजारपाजारचीं मुलें फटाके उडविण्यांत, नवेनवे कपडे करून नटण्याथटण्यांत, मीज उडविण्यांत अभ्यंगस्नानें करण्यांत, सुवासिक तेले व उंची अत्तें लावून घेण्यांत चूर होती. त्यांची ती मजा, त्यांचा आनंद, त्यांचा उत्साह माझीं भावंडें आपल्या दारांत बसून पहात होती. 'तसें आपल्याला नाही,' असें त्यांच्या मनांत येऊन त्यांना काय वाटत होतें, तीं मुलांची स्तब्धता पाहून, आईच्या, शांतेच्या, आणि माझ्या लक्षांत येऊन, आमच्या अंतःकरणांत कोण कालवाकालव होत असेल, त्याचें वर्णन कसें करावयाचें ? विरोधी जग तशी दिवाळी करीत होतें. आम्हीं आमची दिवाळी अशी पार पाडीत होतो. पण अशी दिवाळी पार पाडण्याचें कशामुळें नशीबीं आलें होतें ? यांत आईचा कांहीं अपराध होता काय ? शांतेची कसली चूक होती काय ? अजाण भावंडांचें कांहीं पाप होतें काय ? मीच अपराधी होतो. माझीच चूक होती. मी पैशावर लाथ मारली होती ! आणि माझ्या माणूसकी राखण्याच्या चुकीचा परिणाम, माझ्या बरोबर, आईला, शांतेला, आणि अजाण भावंडांनाही कठोरपणानें भोगावयाला लावण्याचा अक्षम्य मूर्खपणा केला आहे, असा सर्ग जगानें—माझ्या सभोवारच्या पश्चित् जगानें—माझ्या कपाळीं छाप मारला होता. तो छाप खरा, कीं, माझे वर्तन खरें, याचा निर्णय माझे गोंधळलेलें मन करूं शकत नव्हतें.

विरोधी जगाचा अनुभव आणखी तो कोणता घ्यावयाचा राहिला होता ? व्यवहारी वागण्यांतली अक्षम्य चूक सर्व समाजानें माझ्या माथीं बडविली होतीच. पण अजून माझ्या घरची सर्व मंडळी—आई, शांता, व भावंडें अजून

त्या बावतींत मुंभ होती. त्यांना विचारण्याचा धीर मला होत नव्हता. आणि त्यांनीही कोणी बोलण्याचें धाडस अजून केलें नव्हतें.

आमची दिवाळी आद्वी तशी करणार होतों, पण अशी घालवावी लागली. आई बोलत नव्हती, पण डोळ्यांतून पाणीही काढीत नव्हती, शांता बोलत नव्हती, पण रागावली नव्हती, किंवा उदासही नव्हती. या वेळीं तिच्या चेहऱ्यावर कुठून आणि कशी प्रसन्नता, आणि उत्साह, तेज, आलीं होती, कोण जाणें! भावंडें रडलीं नाहींत, एकसारखीं मागें लागून त्यांनीं भंडावून सोडून जीव-नकोसा केला नाहीं. अगदीं म्हणतां अगदीं त्यांनीं दिवाळींत शांतपणाचा कार्य-क्रम आंखला होता. आईनें कीं शांतानें, त्यांना 'आपण गरीब आहोंत, आणखी आपली मनाच्या सुखासमाधानाची हीच खरी दिवाळी—आणि तीच आपण करावयाची,—शेजारच्या श्रीमंतांची वैभवाची दिवाळी पहावयाची, आणि त्यांतच डोळ्याचें सुख ध्यायचें ” असें कांहीं सांगितलें होतें कीं काय, आणि तें त्या भावंडांनीं निमूटपणें, आज्ञाधारकतेनें अंमलांत आणलें होतें कीं काय नकळे !

माझ्या जिवाला मात्र बिकट परिस्थितीच्या वेदना असह्य होत होत्या. मला कांहीं सुचत नव्हतें. मी पुढें काय करावयाचें, याचा उलगडा होत नव्हता ! मी अगदीं दिङ्मूढ झालें होतों. जो येई तो 'तूं चुकलास, गाढव-पणा केलास, पैशाला-लक्ष्मीला लाथाडलेंस !' असें म्हणे, आणि चालता होई ! पण अजून एकही मायेचा पूत असा आढळला नव्हता कीं, “चल, चुकलास तर चुकालास, माणूस चुकणारच. आतां अशा अशा मार्गाला लाग. मी तुला माझ्या ऐपतीप्रमाणें असें इतकें सहाय्य देतो, देववितों, माझे विचार व सद्दानु-भूतीचें सहाय्य, माझ्या धनिक मित्राचें धनाचें सहाय्य, मी देतो, देववितों. तूं, तुझें शरीर—व मानसिक कष्ट कर, नेकीची, व इमानाची जोड दे, आणि चालावयाला लाग, घाबरूं नकोस, भिऊं नकोस, हातपाय गाळूं नकोस ! ”

पण असें कोण म्हणणार ? कोणाला म्हणण्याची जरूरी काय ? आणि मला तसें कोणी म्हणावें, अशी अपेक्षा करण्याचा मला अधिकार तरी काय ?

नाहीं म्हणावयाला विश्वनाथ—म्हणेल, तसें कांहीं करील, अशी अंधुक आशा, मनाला मधूनमधून धीर देत होती. पण तो यावेळीं माझ्या दुर्दैवानें

गांवीं नव्हताच ! तो आपल्या कामाला परगांवीं गेला होता. त्याला इकडील वर्तमान कळविणार कोण ? कळलें असलें, किंवा मी कळविलें, तरी तो आपलें स्वतःचें महत्त्वाचें काम हातांतलें टाकून कस! येणार ?

इंदू आली होती. दिवाळींत आली. तिच्या हातीं जेवढें होतें, तेवढें तिनें केलें. तिनें आपल्या मैत्रिणीच्या-शांतेच्या गळ्यांत गळा घातला. शांतेच्या प्राप्त बिकट परिस्थितीबद्दल तिच्या डोळ्याला पाणी आलें. ती रड रड रडली. शांतेनें च तिच्या डोळ्याचें पाणी पुसलें. तीच उलट म्हणाली, “इंदू-ताई, रडून काय होणार ? धीर सोडून कसें भागणार ? संसारांत कधीं सांवली, कधीं उन्ह असें हें चालायचेंच !” शांतेच्या संकटद्वार्यां शांतेचे अश्रु पुसायला, तिला समजुतीच्या गोष्टी सांगायला म्हणून इंदू आली, पण शांतेनें च तिचे डोळे पुसले, शांतेनें च तिला समजुतीचे चार शब्द सांगितले.

“ शांताताई, मी तुझ्याबाबतींत काय करूं ? ”

“ काय करणार तूं ? तुझ्या हातीं काय आहे ? ”

“ म्हणूनच मला वाईट वाटतं ! पण बाहेर गांवाहून यायचें झाल्यावर तुमच्या करितां कांहीं तरी करायचेंच म्हणून मी हृष्ट धरून बसेन ! ”

त्याही स्थितींत इंदूच्या या शब्दांनीं शांतेला समाधानांतलें हंसू आलें. शांता-म्हणाली, “पण त्याचं आतां काय ? विश्वनाथ आल्यावर ज्यावेळचे त्यावेळीं काय तें पहातां येईल ! ”

नंतर एक दिवस आनंदी पण सवड करून शांतेला धीर द्यावयाला आली होती. तिनें आल्याबरोबर बोलण्यांत जगन्नाथाच्याच पावलावर पाऊल टाकण्यास सुरुवात केली. शांता ‘ हूं ’ म्हणून नुसतें ऐकत होती.

“ शांते, तूं कांहीं छटलंस, तरी वामनरावांनीं जी गोष्ट करायला नको होती, ती केली. पैशाला लाथाडून गरीबांचें जगांत चालायचें कसं ? कुबेर असला तरी त्याला लक्ष्मीला लाथाडून भागत नाही. मग तुझीं आझीं तर कोणत्या झाडाचा पाला !-नाहीं का ? ”

“ खरेंच तें ! ” ‘ हूं ’ पेशां एवढें जास्त शांता बाह्यतः बोलली. आनंदी जें बोलत होती, तें समजण्याइतकीही अकल शांतेला नव्हतीच का ?

“ आणखी तूं कितीही जरी ‘ कले ’ची गोष्ट लिहिलीस, तरी तूं च सांग,

वामनरावांच्या हस्तगत एकादी ' कला ' असती, तर नसता का त्याचा उप-योग झाला अशा वेळी ! ” यावर शांता काय बोलणार ?

“ बरं, ” आनंदी आणखी पुढे म्हणाली, “ आतां अशा वेळीं आह्मीं कांहीं तरी तुला हातभार लावायचा खरं झटलं तर; पण कसं होतं पहा. सांगण्यासारखी गोष्ट नाही, पण तुला सांगतें, त्या दिवशींच मी झटलें, आपल्या ह्याताऱ्याला घरी बसायला सांगून—नाहीं तरी त्याच्या हातून काम नाहीच होत—त्या जागीं वामनरावांची योजना करायची. पण तें जमण्यासारखं नाही. एक तर ह्यातारपणीं त्याला काढून निराधार करणं गैर. त्याला ठेऊन वामनरावांना बोलावण्याइतकी सध्यां आमची स्थिति नाही. काय झालं आहे कोण जाणें, पण सध्यां आमच्या अंगशीं इतकं आलं आहे कीं सांगायची सोय नाही. दहा मोटारी घेतल्या, आणि तितक्याच विकल्या, पण त्यांत आपला आमच्या पदरीं चार हजारांचा तोटा. अस्सं सध्यां ज्या त्या कामांत झालं आहे. एकंदर बघ गेल्या वर्षांत म्हणे, आमच्या घरची पंधरावीस हजारांची उधळपट्टा झाली. दिवाणजीच आमचे एक दिवस बोलतां बोलतां बोलले, म्हणून मला कळलं. माझ्या तर काळजाचं पाणीच झालं. कसे हे वीस हजार भरून काढायचे तूच सांग बरं ! अन् पुष्कळ मनांत आलं कीं, तुझ्याला हातभार लावावा, तर कसं करायचं ? ”

ज्यांत आपला मोठेपणा, व सहाय करायची इच्छा आहे, पण स्थिति अशी आहे म्हणून कांहीं करतां येत नाही, असें हें गाणें आनंदीनें शांतेजवळ किती तरी वेळ चालविलें, आणि आली तशी निघून गेली.

ती झाली तरी विरोधी जगांतलीच. तिनें असें वर्तन केलें तर त्यांत आश्चर्ये कसले ? आतां ' मी पुढें काय करावें, ' हा अष्टाक्षरी मंत्र माझ्या-मागे लागला. पुन्हां नोकरी धरायची काय ? पण कुठें आणि कसली ? नोकरीवर लाय मारणाऱ्यानें पुन्हां नोकरीचें नांव ध्यावयाचें म्हणजे काय ? नाही तर काय करावयाचें ? कांहीं सुचेना. स्वस्थ तरी हातपाय जोडून बसावयाचें कसे ? कुणाला विचारावयाचें ? कुणाचा सल्ला घ्यावयाचा ? कोण आपल्याला सहाय्य करणार ?

मी कांहीं करावयाचें नाही, नोकरी करावयाची नाही, आणि आतां मिळा-

यचीही नाही, दुसरें कांहीं जमेपर्यंत—पण तें दुसरें कांहीं काय, याचा थांग ना पत्ता, अशी अवस्था तर आहेच. संसाराला लागणारें 'पैशा'चें ओंगण आणावयाचें कोठून ? काय ? ह्यातारपणीं आईला दुसऱ्या कोणाकडे स्वयंपाक करायला पाठवूं ? 'शातेला' दुसऱ्याची दळणाकांडणासारखी काबाडकष्टाची कामें करायला सांगूं ? कीं आहे त्या शिक्षणाच्या भांडवलावर, कोणाच्या तरी वशिल्यानं कुठें तरी नोकरी करायला लावूं ? विमलला कुणाची तरी लहान-मुलें संभाळायला आणि मधुकराला एकाद्याच्या घरी हरकाम्या 'बाय' म्हणून ठेऊन देऊं ? म्हणजे सगळींच घरांची माणसें मिळवती होतील ! आणि माझ्यावरचा प्रत्येकाचा भार कमी होईल !—अरेरे ! ! काय ही माझी स्थिति, आणि माझ्या मनाचें अधःपतन ! असें करावयाचें, ह्याजें कसलें मग माझें 'घर' तें ! कसला माझा संसार तो, आणि कसलें तें माझें जिणें ! माझ्या संसाराची जबाबदारी मी पाळावयाची ह्याजें तरी काय मग ?

माझें मन आणि माझे विचार कुणीकडच्या कुणीकडे भडकत चालले होते. माझ्या मनाचा धर आतां चांगलाच सुटला होता. समाधानाची जागा—म्हणजे आई किंवा शांता अजून बोलली नव्हती, माझ्या 'मूर्खपणा'चा उल्लेख केला नव्हता, एवढीच काय ती होती. 'मन त्याचा एकदां सीक्षमोक्ष व्हावा, असें इच्छित होतें. मला राहवेना. मी त्या भरांत आईजवळ गेलों, तिच्यासमोर बसलों, तिचा हात माझ्या हातांत घेतला, क्षणभर खाली पाहिलें. मनाच्या सर्व शक्ति एक वठल्या आणि विचारलें—

“ आई !—”

“ काय बाळ ? ”

“ मी फार मोठी चूक केली. मोठाच गाढवपणा माझ्या हातून झाला आहे. ”

“ नाही बाळ ! चूक कशाची ? जसं जसं नशीबांत असतं तसं तसं व्हायचंच ! त्याला तुझा काय उपाय बरं ? ”

“ मग आतां करावंचं काय ?—आई, मला तर कांहींच सुचत नाही !—मी काय करूं ? ”—

“ असा धीर खचवून कसं चालेल बाळ ! कांहीं घाबरूं नकोस ! नशीब

आपल्याला चांगले दिवस दाखविल्याशिवाय राहणार नाही ! ढग यायचे, गडगडाट व्हायचा, गारांचा मारही घ्यावा लागायचा, पण तें नेहमींचेच असतं का ? तुझ्या वडिलांची पुण्याई एवढी मोठी आहे—” आईला बोलतां बोलतां वडिलांची आठवण झाली. गळा भरून आला, डोळे पाण्यानें भरले, तिचे पुढचे शब्द तसेच गहिले. माझ्या डोळ्यांत पाणी आलें.

वडिलांची पुण्याई, आईची सात्विक तपश्चर्या, आणि आईचे अश्रु, यांतच माझा व्यवहारी ‘मूर्खपणा,’ आईनें कुठच्या कुठें नाहीसा केला. आईचा सगळा भरंवसा ‘नशिबा’वर ! आमच्यापैकीं कोणाचें ‘नशीब’ पुन्हां सुखाचे दिवस आम्हांला दाखविणार होतें कोण जाणें ! माऊली ती ! माझ्या गाढव-पणामुळें सगळ्या जगानें माझी छाः थूः केली, आईला, दुपारीं उपास घातले, तरी तिच्या तोंडून मी ‘मूर्खपणा’ केला आहे असें कांहीं आलें नाही ! याचेंच नांव मातृप्रेम ! त्या मातृप्रेमानेंच मी ‘मनुष्य’ आहे, मनुष्यपणाच्या खालच्या कोटीला गेलों नाही, असें मनाला वाटायला लागलें. तितकेंच बरें वाटलें.

आईच्या अंतःकरणाला मायेमुळें मुलाचा अपराध दिसतच नाही. म्हणून आईनें माझा अपराध माझ्या माथी मारला नाही. म्हणून त्या परीक्षेत यश सहज आलें. पण यापेक्षा अवघड परीक्षा ‘शांते’पुढें होती. विषय निघून शांतेनें जर इतराप्रमाणें ठपका दिला, तर मग काय आयुष्यांत राम राहिला ? सर्व संपलेंच म्हणावयाचें !—दोघांच्याही मनांत बोलावयाचें होतेंच पण अगो-दर कुणी बोलावयाचें ? हा प्रश्न होता. पण एक दिवस तो प्रसंग आला.

चालूं प्रसंगांत शांता विशेष उत्साही आणि आनंदी दिसत होती. ती तशी मुद्दाम मनाची तयारी करून वागते कीं काय ? कीं सहज वृत्तिच तिची ती, याबद्दल मला अलीकडे समजेनासें झालें होतें. सहज वृत्ति असेल तर गोष्ट निराळी. पण मुद्दाम धारण केला असेल, तर त्याला स्पर्श करावयाचा अव-काश ! त्याचा एकदम सुरुंगासारखा धडाका उडावयाचा, अशी मनाला धाक-धूक वाटत होती.

मनुष्यस्वभाव मोठा विलक्षण आहे. ज्याबद्दल भीति वाटत असते, ज्या मुळें आपल्याला जबरदस्त धक्का बसणार अशी कल्पना असते, त्याच्या सभों-

वतीच मनुष्य घोंटाळत असतो, त्याची परीक्षा घेण्याविषयी उत्सुक असतो.

जीव मुठीत धरून मीच शांतेला विचारलें—

“ मला जगानं तर मूर्खांत काढलच—”

“ जगाला जसं वाटलं, तसं त्यानं केलं ! ”

“ मग जिवाचे जिवलग काय करतील ? ”

“ कोण जाणें ! ” शांता एवढेंच उद्गारली. यावेळी तिनें माझ्या डोळ्याला डोळा दिला नाही. माझ्या दोन्ही प्रश्नांची उत्तरे शांतेनें इतकी चमत्कारिक दिली की, माझ्या जिवाचा त्यामुळें थरकांप झाला ! माझ्या ‘ नोकरीवर लाथ मारण्याला ’ शांतेनें मूर्खपणाचा छाप मारला, असेंच मला वाटलें. माझ्या जिभेला कोरड पडली. श्वासोच्छ्वास थोडा वेळ थांबला. शुष्क स्वरांत माझ्या झालेल्या समजुतीप्रमाणें मी मोठ्या कष्टानें पुढें म्हटलें—

“ तुझ्या सर्वांना माझ्या मूर्खपणानें अर्धपोटी उपाशी राहावयाला लावतों आहे, तेव्हां तुझी सर्वजण जितका दोष घाल, जी कडक शिक्षा कराल, त्याला मी पात्रच आहे. कुटुंबपोषणाकरितां यमयातनांनाही जुमानणार नाहीं म्हणणारा मी-प्रत्यक्ष वेळ आल्यावेळीं त्या यातनावर लाथ मारून घर गांठलें-आणि तुझाला उपाशी ठेऊं लागलों. ”

“ पण माणुलकीला विकून, मुरदाडपणाचें अन्न मिळवून त्यावर जगण्या-पेक्षां किंवा जगविण्यापेक्षां, कांहीं दिवस तशी उपासमार पडली, तरी त्यांत सगळेच असंतुष्ट होतील, असें नाही. आज असहाय माणुसकी, उपाशी ठेविल, पण तीच उद्यां पोटभर जेवायलाही घालील, तेंच खरं पोट भरणं, तेंच खरं जगणं ! ” शांता उद्गारली.

मी थक्क झालो ! शांताच हें बोललां का ?

“ जगानें मत सांगितलंस, कीं तुझें ? ”

शांतेनें नुसतेंच माझ्याकडे पाहिलें. मग पहिल्यांदा ती तसें कसें बोलली ?

“ नोकरी सोडली. पुन्हां करावयाची नाही, किंवा मिळणारही नाही ! मग पुढें काय करावयाचें ? ”

“ उद्योग !— व्यापार ! नाही तरी नोकरी कनिष्ठच म्हणतात की नाही ? त्याचा अनुभवही प्रत्यक्ष आला ! मग पुन्हां नोकरीची आठवण तरी कशाला ? नाही तरी नोकरी जन्मभर करावयाची, म्हणून प्रतिशा केली होती थोडीच ? नोकरीचं जग संपलं, तर व्यापाराच्या जगांत कोणी येऊं देत नाही, असं थोडंच आहे ?” शांतेनें सुचविलें.

व्यापाराची कल्पना डोक्यांत घुसली. शांतेनें घुसविली. त्या जगांतल्या अडचणी या वेळीं कशा समजणार होत्या ? मला वाटलें, उद्योग देवतेनें हा मार्ग मला दाखवून दिला.

विरोधी जगांत आई व शांता मला आढळल्या नाहीत. याचें केवढें मोठें समाधान मला वाटलें. त्या जोरावरच मी जीवत झालों, आणि जगाकडे आशेची दृष्टि उघडून पाहूं लागलों. उद्यांपासून व्यापारी जगांत घुसावयाचा कृतसंकल्प केला. आईचा ‘ नशिबा ’ ची वाणी, व शांतेची ‘ उद्योगा ’ ची सांगणी, या दोहोंचा मिलाफ विरोधी जगांत मला काहीच मार्ग दाखविणार नाही का ?

—प्रकरण १२ वें—

प्रयत्न

सुखा अंग देऊं नये, प्रयत्न पुरुषे सोडूं नये,
कष्ट करितां त्रासूं नये, निरंतर ॥

—भ्रीसमर्थ

आईनें ' नशीवा 'चा आधार दिला, आणि शांतिने ' उद्योगा 'ची कांस धरून ' व्यापारी ' जगांत शिरण्याचा दिव्य संदेश सांगितला. माझ्या मनानें तें घेतलें. मी त्या मार्गाला लागलों, इच्छित स्थल गांठीपर्यंत होतील ते कष्ट सोसावयाचे ! पडेल तो त्रास भोगावयाचा, हें तर ठरलेंच. माझ्या बरोबर माझ्या कुटुंबियांचीही ती तयारी अर्थात् होती ! तें सर्व आतां आम्हां सर्वांच्या आंगवळणी पडलें होतें.

पण ' व्यापार ' करावयाचा म्हणजे काय ? एकादें ' विश्रांतिगृह ' स्थापून ' कप बशा ' मांडून बसवयाचें ? किंवा त्याचीच बहिण खाणावळ काहूं ? ' हिंजिरेमिरे ' घेऊन आज हजारो दुकानदार बसले आहेत, त्यांच्या शेजारी मी आणखी एक भरीला दुकान उघडावयाचें ? ' कापडा 'चें, ' घड्याळा 'चें, ' पानपट्टीचें, ' ' विड्याकाड्यांचें ? ' कीं भंडईत ' भाजीच्या पाटी-वाल्याशेजारी ' आपलीही एकादी भाजीची पाटी घेऊन बसण्याचें ? कसला व्यापार करावयाचा ? कां थेट विलायतेहून कोणत्याही तऱ्हेचा मोठ्या प्रमाणावर माल मागवून तो किरकोळीनें किंवा घाऊक विकावयाला लागवयाचें ? हिंजिच्या 'च्या दुकानावर दिवसभर रावून रागीं कवडथारेवडयाचा हिशेब करीत बसून दररोजचे तगादे भागवयाचे, कीं विलायतेचा माल मागवून, त्याची व्ही. पी. आल्यावर व्यांकेवर 'चेक' द्यावयाचे, ते वेळेवर देतां आले नाहीत तर, गोडाऊन चार्जेस, डिमेरेज, वगैरे भरायला लावून त्या मालाच्या किंमती इतकाच भुर्दंड—तो माल आपल्या पदरांत पडेपर्यंत—भरावयाला लागून त्यावर मिळणारा नफा अगोदरच संपविण्याचा उद्योग करावयाचा ?

पै...९

परंतु यापैकी कांहीही करावयाचें झालें तरी ' सर्वारंभास्तंडुलाप्रस्थमूलाः । ' तें त्याला लागणारें छोटें किंवा मोठें भांडवल कुठून उभारावयाचें ? भांडवल कोण देणार ? आह्मांला कां देणार ? भांडवल देणारानें आमच्याकडे पाहून यावयाचें, ते आह्मी कोण ? आमच्याजवळ काय आहे ? ईश्वरदत्त साडेतीन हात देह ! पण एवढ्या भांडवलावर व्यापाराला लागणारें तें भांडवल 'उभारलें' जाणें सर्वथा अशक्य !

हें जर अशक्य, तर मग करावयाचें कसे ? प्रयत्न तो कसा करावयाचा ? या दुर्लभ अडचणी अशा पुढें उभ्या राहिल्यावर सात आठ तास ऑफिसांत पाठ्या टाकावयाच्या व मोजके दाम हातीं घ्यावयाचे हेंच जास्त चांगलें, असेंही क्षणभर मनांत येई !

पण-पुन्हां वाटे, ' भांडवल ' उभारणें अशक्य नाहीं. उद्योगाला-सतत उद्योगाला सुरुवात केल्यानंतर भांडवल आपल्या पाठीमागे धांवत येईल. कारण तसें नसतें तर, निर्णयसागरचे जावजी दादाजी, टोप्यांचे कारखानदार ' अनंत शिवाजी देसाई ' ' किलोस्करवाडी ' स्थापन करणारे लक्ष्मणराव किलोस्कर, आपल्या अस्सल देशी ' प्रभाकर कंदील ' चा हिंदुस्थानांत व हिंदुस्थानाबाहेरही प्रकाश पाडून दाखविणारे ' ओगले, ' प्रयत्नांची शिकस्त करून स्वतःच्या हिंमतीवर ' गजानन मिल्स ' ची स्थापना करणारे, व तिला रंगरूपाला आणणारे ' वेलणकर ब्रदर्स, ' स्त्रीशिक्षणाच्या संस्थेला अत्यंत अल्प स्वरूपांत सुरुवात करून, त्याची अखेर ' स्त्रियांची युनिव्हर्सिटी ' स्थापण्या-इतकी परिणतावस्था प्राप्त करून देणारे प्रो. कर्वे, आमच्यामधून-आमच्यासारख्या सामान्य संसाच्यामधूनच निघाले ना ? मग त्यांना जें करतां आलें, तें किंवा तितकें जरी माझ्या हातून झालें नाहीं, तरी त्यांचे आदर्श पुढें ठेऊन प्रयत्नाला लागलों, तर माझा संसार सुखाचा करण्याइतकेंही यश मला येणार नाहीं काय ? आणि एवढेंही प्रयत्नांतीं झालें नाहीं तर मग समर्थ्यांच्या वचनेनांत तथ्य तें काय राहिलें ?

व्यापाराची कल्पना डोवयांत शिरल्यापासून माझ्या मनांत वरील तऱ्हेचे उलटसुलट विचार एकसारखे धुमाकूळ घालूं लागले होते. या नव्या कल्पनेच्या मूर्त स्वरूपासाठीं कोणाचा आश्रय घ्यावयाचा ? कोणापुढें हात पसरावयाचा ?

काय सांगून हात पसरावयाचा ? 'भांडवल' मिळाले तर काय करून दाखवीन ह्यावावयाचे ? हेही विचार पहिल्या विचारांच्या पाठोपाठ येत. खरेच, मला काय करतां येण्यासारखे होतें ?—

कोणतीही 'कला' सामान्य संसाराला पूर्णपणे वावडी, असें शांतेनें सप्रमाण सिद्ध केले होतें. तेव्हां तिकडे पहावयाची सोय नव्हती. आणि पाहून तरी नुसतें काय होणार होतें ? 'कला' आत्मसात, निदान 'पोटाला' देईल इतपत मिळवावयाची तयारी—करावयाची ह्याजे संन्याशाच्या संसाराला शेंडीपासून तयारी करण्याइतकें तें व्हावयाचें ? त्याचा आज माझ्या संसाराला तात्काळ कसा उपयोग होणार होता ?

आतां राहिले अविश्रांत शरीरकष्ट करावयाचे, आणि मिळालेल्या ज्ञानाची जोड जशी लागेल तशी द्यावयाची !

पण निष्फळ शरीरकष्टाला भांडवलाचें फळ कसें येणार ? त्याकरितां नशीबाची आराधना केल्याखेरीज गत्यंतर नाही. नशीब ! माझे नशीब तरी काय आहे ? माझ्या नशीबानें जगन्नाथ—विश्वनाथाप्रमाणें मला एकाद्या गर्भ-श्रीमंताच्या पोटी जन्माला घातलें नाही. माझ्या नशीबानें उच्च शिक्षणाच्या सर्व पायऱ्या चढून जाईपर्यंत माझ्या वडिलांना जगविलें नाही. आई म्हणाली नशीबावर भरंवसा ठेव. नशीब तुला दगा देणार नाही ! नशीब माझ्या बावर्तीत करणार आहे तरी काय ? एकादें कुठले भूधन अचानक पदरांत आणून घालणार आहे ? 'असेल माझा हरी तर देईल खाटल्यावरी' या वेळ्या ह्याणीप्रमाणे नशीब मी निजल्या जागीं माझ्यावर पैशांचा पाऊस पाडणार आहे ? का एकाद्या इनामदार जहागिरदाराचा दत्तक बनवून सोडणार आहे, माझे नशीब मला ? माझे नशीब जर तसें शिकंदर असतें, तर माझ्या आयुष्याची प्राप्त परिस्थिति त्यानें कां होऊं दिली असती ? उद्योग जरी लंगडा असला, तरी तितकेंच त्याबरोबर नशीबही पांगळें असलें पाहिजे. तेव्हां नशीबाच्या नादाला लागण्यांत काय अर्थ आहे ?

आजकाल उठल्यासुटल्या हे असे विचार होते. मी कांहीं तरी उलाढालही करावयाची असें ठरविल्यामुळे नित्य नवी योजना कांहीं तरी मनांत आणी, आणि सकाळीं घराच्या बाहेर पडे. तों हिंडाहिंड हिंडे. माझी जरी

गोकरी सुटली होती, सर्वांना माहांत झालें होतें, आमच्या खातेवाल्या दुकानदारालाही जरी कळलें होतें, तरी तो पहिल्याप्रमाणें अजून लागेल तो माल उधार देत होता. त्याची ही खात्री होऊन चुकलेली होती की, मी कांहीं हातपाय हालवून मिळकतीचा मार्ग शोधून काढल्याखेरीज राहणार नाही. आतां नोकरी असतांना जसा अधिक उणा माल देतांना दुकानदार सढळ हात ठेवीत होता, तसाच याही वेळीं होता की नाही, हें सांगतां आलें नसतें. पण तो माल देत होता, व हें तरी एक माझें नशीबच होतें. एवढ्या नशीबाच्या आधारावर इकडची दुनिया तिकडे करण्याची वास्तविक कोणाही महत्त्वाकांक्षी माणसानें महत्त्वाकांक्षा बाळगावयाला हरकत नव्हती. मी फक्त माझ्या उद्योगाचें एकदां कुठें तरी जुळूं दे एवढेंच धरून बसलों हांतों.

बाहेर भटकतांना आमच्या त्या दुकानदाराला व्यापारी जगांतला मी पहिला गुरु करावा, म्हणून मनांत आणलें, आणि एकदां सहज ह्मणून त्याच्या तिथें बसलों. इकडच्या तिकडच्या चार मासुली गप्पाटप्पा झाल्या. आणि मी माझी गोष्ट काढली. मी ह्मटलें—

“काय हो शेटजी, मी कसला तरी व्यापार करावा ह्मणतो ! तुमचें मत काय आहे ! तुमचा व्यापारांत जन्म गेला ह्मणून तुमची सल्ला विचारतो—”

दुकानदार माझ्या विचारण्यानें हंसला नुसता !

त्याचें हंसणें मला कसेसेंच वाटलें. मी किंचित् खजील झालों. तरीपण तितक्यांतून विचारलेंच, “कां शेटजी हंसलांतसे ?—माझी व्यापाराची कल्पना—”

“अं हं !” शेटजी मला मध्येच थांबवून म्हणाले, “तुझ्यां शिकलेल्या लोकांचें तें काम नव्हे !”

“म्हणजे ? आह्मीं मग काय करावयाचें ?”

“नोकऱ्या ! दुसरें काय ?—अकरा ते पांच कचेरींत काम केलें, उपरणें झटकलें, कीं चालले गेले. एवढेंच तुम्हीं करायचें, आणि एवढेंच तुमच्या हातून व्हावयाचें ?”

“म्हणजे काय ? आमच्या हातून कसलाच व्यापार व्हायचा नाही !”

“नाहीं !”

“कां ?”

“ तुम्ही शिकलेले म्हणून ! ”

“ शिकलेले लोक व्यापारांत नालायख असं तुमचं म्हणणं ? ”

“ होय ! ”

“ हें कशावरून ? ”

“ शिकलेल्यांना शरीर राबविण्यांत, गिऱ्हाईकापुढें पुढें पुढें करण्यांत, ताजवा हातांत धरण्यांत कमीपणा वाटतो. त्यांना व्यापारापेक्षां नोकरींत मोठेपणा वाटतो. नोकरींत पांचसांत तासच कष्टाची त्यांची कल्पना असते, व्यापारांत दिवसरात्र जिवणखाण सोडूनही राबावं लागतं. तें तुम्हां शिकलेल्या लोकांच्या हातून होणें नाहीं ! शिवाय—”

“ शिवाय काय ? ” शिवाय म्हणून दुकानदार जरा थांबला म्हणून मी म्हटलें, “ बोला, शिवाय काय ? ”

“ माझ्या बोलण्याचा राग मानूं नका, सांगतो तुम्हांला, ” दुकानदारानें पुढें बोलण्यास सुरुवात केली, “ व्यापाराला ज्या गोष्टी—भांडवल, सचोटी, चिकाटी, आणि शब्दाची किंमत, आणि अहोरात्र शरीरकष्टाची तयारी— इतक्या लागतात; त्यापेकीं एकही गोष्ट शिकलेल्या लोकांना आवश्यक आणि महत्त्वाची असते, याची ते कधीं चौकशी करीत नाहींत, किंवा त्यांची पर्वाही त्यांना नसतें. ”

“ असें कशावरून म्हणतां ? ”

“ आजकालचा उठल्याबसल्या अनुभव आहे ! आणखी एक तुम्हां लोकांची खोड सांगतो, ‘ लबाडीशिवाय व्यापार नाहीं, ’ अशी शिकलेल्या लोकांची वेडी समजूत झालेली असते. आणि जो कोणी एकादा शिकलेला कांहींतरी थातुरमातुर करून कसलें तरी व्यापाराचें सोंग उभं करतो, त्यांत तो आपली दृष्टि हीच ठेवतो, आणि दुसऱ्याकडेही त्याच नजरेन पाहतो. मग आतां सांगा तुम्हीच, शिकलेल्या तुम्हां लोकांकडून व्यापार कसा व्हायचा ? ”

वास्तविक दुकानदाराचें प्रत्येक वाक्य खरें होतें. पण तें त्याचें खरें होतें, म्हणून मी तो ‘ विषय आपल्या हातून तें होणें नाहीं, ’ असें म्हणून सोडून देणें शक्य नव्हतें. म्हणून शेटजीला आणखी निरानिराळे खोदून खोदून प्रश्न करून विचारीत सुटलों. त्यानें पुढीलप्रमाणें शिकलेल्यांच्या स्वभावाचें आणखी

दिग्दर्शन केले. तो म्हणाला, “ शिकलेल्यांच्या बोलण्यांत बोलणें नसतें. बोलण्यांत आणि वागण्यांत हटकून मेळ नसायाचा ! दुसऱ्यावर विश्वास चुकूनही नसतो अहंमन्यता, आढ्यता आणि अहंकार, यांचें प्राबल्य केवढें जबरें ! शिकलेले लोक ‘ आळशीपणाला आपलें एक भूषणच समजतात ! फुंकून नसावयाचें, आणि फुंकून उठायचें, ही त्यांची नाजूक स्वच्छतेची कल्पना आंग-मोडून काम करायला कधीं परवानगीच देत नाहीं ! आणि खऱ्यापेक्षां डौलाचा डोलारा उभारण्यांत, तसेंच शरीर व मनाला धडधाकट वनावण्याच्या आव-यक बाबीपेक्षां ‘ चैन ’ करण्यांत आयुष्याची आणि संसाराची इतिकर्तव्यतां शिकलेल्यांनाच वाटते ! जरी हे शिकलेले असले, जरी त्यांना हिशेबठिसेब उत्तम येत असला, तरी ‘ निव्वळ नफ्यांत ’ आपला प्रपंच चालला पाहिजे, आद्यापेक्षां खर्च कमी ठेवला पाहिजे, हें मध्य त्यांच्या गांवीं कधीं येत नाहीं अं ! आपण खातों तो ‘ नफा ’ कीं ‘ भांडवल ’ याचा पूसतपास ते कधींच करावयाचे नाहींत ! असें करून शिकलेले लोक कुबेराला भीक मागायला लाव-तील ! आणखी तें काय सांगूं ? तेव्हां सांगतों तुम्हांला, तुम्हां शिकलेल्यांना चुटपुटती ‘ नोकरी ’च ठीक ! ‘ राजारणी ’ला आंगठिवरच्या खड्यासारखा झोकांत ‘ नोकरी ’वर संसार थाटतां येतो.

दुकानदार बोलतांना चांगलाच खुलला होता, आणि त्यानें त्या भरांत शिकलेल्यावर चांगलीच उपरोधिक बोलण्याची झोड उठविली होती. ती इतकी कीं, मी अगदीं जाणून बुजून इतकें घट्ट मन करून बसलों होतों, तरी शेवटीं शेवटीं मी निराश होण्याच्या बेताला आलों. तेथें बसण्याची किंवा दुकानदाराचें आणखी बोलणें ऐकण्याची इच्छाच संपली, आणि मी तेथून दुका-नदाराचा निरोप घेऊन जायला उठलों.

दुकानदाराला काय वाटलें कोण जाणें. मी निरोप घेतांना तो झणाला, “ बोलल्याचा राग धरूं नका वामनराव ! मी तुम्हांलाच ह्मतलं असं नाहीं. आजकालच्या शिकलेल्या लोकांबद्दल मी सर्वसाधारण बोललों. तुम्हांला भांड-वलबिंडवल जर मिळालं, तर व्यापारांतही चांगली आघाडी माराल, असं मी आजवरच्या तुमच्या कामाच्या धडाडीवरून खात्रीनें सांगेन. पण झालं आहे काय, सांगतों तुम्हांला, आजकाल व्यापारांत तरी राम राहिला आहे कुठें ?

आह्मीं आज इतकीं वर्षे व्यापार मांडून वसलों आहोंत ना ? पण आह्मीं सुद्धां अलिकडे अगदीं टेकीला आलों आहोंत. सध्यां कोणताही व्यापार मांडा, त्याला तेजी नाही, बरकत नाही ! अहो, आजकाल व्यापारपेठेंत जरा जाऊन पहा, कित्येक पिढ्या भरभराटीनें चाललेल्या दुकानांचीं भडाभंड दररोज दिवाळीं निघताहेत ! व्यापारांत आमच्यासारख्याला इभ्रतीनें दिवस काढायचें कठीण आलें आहे ! व्यापारांत शिरायला त्यांत जीव तरी कुठराहिला आहे ? त्यावेळेंचे दिवस निराळे होते. आतां साराच मनु पालटला आहे : तेव्हां सांगतो तुझाला भले असाल, तर आपली आणखी चार ठिकाणीं हिंडून ' नोकरी ' पकडा. दग-दग नको, आणि तो व्याप नको ! ”

कोणी गिऱ्हाईक माल ध्यायला आलें, तिकडे दुकानदार गुंतला, मी शुष्क-मनानें उभा राहूनच शेपटचें त्याचें बोलणें ऐकत होतो, तो दुकानदार कामांत गुंततांच, मी चालावयाला लागलों.

पहिला व्यापारांतला गुरु भेटला, त्यानें बडगे घालून माझी कंबरच मोडून टाकली. त्यानें व्यापारी जगांतल्या अडचणींच्या गुंतागुंतीचें असें विलक्षण जालें मजवर फेंकलें ! कीं त्यांतून उहीसलामत बाहेर पडतां पडतां माझा प्राण मर्यास आला ! सगळे धागे चुकवीत, व मनाच्या खंबीरपणानें उकलीत किंवा बाजूला सारीत आणले, परंतु एक जबरदस्त धागा-भांडवलाचा-त्याच्यापुढें कांहीं माझा इलाज चालेना ! त्या धाग्याजवळ मन आलें, आणि त्याचा खंबीरपणा पाहून पेंगळून तेथल्या तेथेंच पडलें !

आज आमचा देश कितीही दारिद्र्यपंकांत स्तलेला असो, पण अशाही स्थितींत ठिकठिकाणीं अजून इतकी संपत्ति सांचून राहिली आहे, इतक्या संपत्तीची अहोरात्र अनाठायी व अनवश्यक उधळपट्टी चाललेली आहे, कीं त्याकडे पाहिल्यावर माझ्या सारख्याच्या सामान्य व्यवहाराला लागणारें सामान्य ' भांडवल ' मिळविणें ह्याजेल लहान मुलांच्या खेळांइतकेंही तें महत्वाचें किंवा अवघड नाही, असें ठरलें. असें आहे तर ' भांडवल ' मिळवावयाला इतकें संकट कां ? संकट नव्हे, तर अनेक संकटे आहेत, आणि त्याचें दिग्दर्शन दुकानदारानें आपल्या समजुतीप्रमाणें अनेक प्रकारानें करूनही दाखविलें आहे. शिकलेल्या लोकांचा कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायांत नसतो. विश्वास,

सचोटी, नेकी व शब्दाची किंमत या सर्वांचा पूर्ण अभाव असतांना कोण भांडवल द्यावयाला धजेल ? त्या शिकलेल्या लोकांतच मी मोडतो, मग जी गत सर्व शिकलेल्यांची तीच माझी ! खरेंच. जगांत प्रथम व्यापाराला केव्हां सुरुवात झाली असेल ? पहिला भांडवलवाला कोण असेल ? भांडवलाची कल्पनाच कशी निघाली असेल ? आणि लोक देऊं घेऊं लागले असतील कसे ? आजच्यासारखीच बेबंदनगरी आणि झोटिंगबादशाही त्यावेळीं असेल काय ?

बुद्धीवानाला त्याच्या बुद्धिचा सदुपयोग करण्याकरितां भांडवल उभें करण्यास काय करावें लागत असेल ? सरळ मार्गानें गोष्ट जमली नाही तर—तो बुद्धीमान मनासारखें भांडवल जमविण्याकरितां “ बाबू चप्पेवाला ” अखेर बनत असेल काय ? काय ? ‘ पैसा ’ मिळविण्याकरितां हुषार माणसाला चोर, दरोडेखोर बनावें लागत असेल ? चोरीची, दरोड्याची कल्पना आली, कल्पक ‘ बाबू चप्पेवाला ’ आठवला, आणि मला ‘ भांडवला ’ करितां अखेर “ बाबू चप्पेवाला ” तर बनावें लागणार नाही ? मी तसा बनेन ? कल्पना आली, आणि माझ्या आंगावर शहारे आले ! त्या विलक्षण कल्पनेनें माझा मीच पांढरा फटफटीत पटलों. डोळे निस्तेज झाले !

‘ पैसा ’ करितां मला चोर दरोडेखोर बनावें लागणार ? कोण अधःपात हा ! पैशाकरितां मनुष्य काय करील, आणि काय नाही, याचा कांहीं नेम नाही. ‘ पैसा ’ मिळवावा लागतो, ही कल्पना आल्यापासून, भिक्षेकरी, हमाल, आह्मी नोकरीवाले शिकलेले मजूर, चोर, दरोडेखोर, खिसेकापू, यांची मालिकाच्या मालिकाच मनापुढें उभी राहिली !

‘ पैसा ’ मिळविण्याकरितां, उद्योगाला लागणारें भांडवल मिळविण्याकरितां असेंच कांहीं तरी बुद्धिमान पण दरिद्री महत्त्वाकांक्षी मनुष्याला करण्याखेरीज शक्यताच नसते काय ? पण असें करावें लागल्यानंतर त्यांत तरी माणुसकी, सज्जनपणा, ऋजूपणा, हीं कुठें राहिलीं ?

बरें, हें नाहीं करावयाचें तर मग किमयेचा नाद धरावयाचा ? हिमालयांतले कधीं तरी भेटणारे अवलिये असतात, त्यांचा शोध घेऊन भेटून, त्यांना प्रसन्न करून, त्यांच्याकडून ‘ किमया ’ करून रासायनिक जडीबुटीनें नवीच

संपत्ति निर्माण करावयाची ? की, नशीबाची किमयाकरिता, 'रेसग्राऊंड'वर पाऊल टाकावयाचें ?

किमयेनें नवी संपत्ति निर्माण करावयाची, 'रेसग्राऊंड'वर जाऊन घोड्या-वर पैसे लाऊन 'नशीब' उघडतें आहे कीं काय तें पहावयाचें ? काय मोहक-मधुर कल्पना आहेत या ! मन कसें त्या कल्पनाशीं सहज समरस होऊन जातें. 'पैशा' करितां हें कांहीं तितकें वाईट नाही ! भिक्षा, हमाली, मजुरी, चोरी, दरोडेखोरी, या प्रकारांइतकें तरी 'किमया' किंवा 'रेस' कमी प्रतीचे खास नाहीत ना ? मग त्याला काय हरकत आहे ? पण 'किमये'नें पैसा मिळवायला किमयागाराचा शोध केला पाहिजे. तो हमखास वाटेल तेव्हां, व वाटेल तिथें कसा मिळणार ? व अमुकच वेळांत तो भेटेल याची हमी कोण देणार ? त्यापेक्षां 'रेसग्राऊंड' उत्तम ! शनिवार-बुधवार दोन दिवस 'नशीबा'ची पारख करावयाला असतात. तिथला अलोट पैसा लुटण्याकरितां आपण थोडासा तेथें जायला खर्च करावयाला तयार असले पाहिजे. पैशाजवळ पैसा यावयाचाच ! चाललें जुळत, व मनाला पटत ! पण 'पैशा'जवळ 'पैसा' जातो, हें कितीही खरें असलें तरी, 'रेसमधला' पैसा माझ्या जवळच्या 'पैशा'जवळ येतो आहे कीं, माझा पैसा 'रेस'मधल्या 'पैशाला'च जाऊन कडकडून भेटतो आहे, याचा पोंच त्यावेळीं मला कुठें होता ?

'पैशा' करितां माझें मन किती घसरत चाललें होतें. प्रत्यक्ष अजून कुठल्याच कृतीला आरंभ झाला नव्हता, तरी विचारानें किती तरी खालीं खालीं चाललों होतो. किमया करावयाची माझी तयारी झाली. अवलीयाला बोलावयाचें, त्याची मर्जी व मिजास संभाळावयाची, त्याच्याबरोबर अमावास्थे-सारख्या रात्री अपरात्री-स्मशानादिकांतून साधनें करावयासाठीं भटकावयाचें, नाही तर 'रेसग्राऊंड'कडे धाव घ्यावयाची, आणि सर्वस्वाचें वाटोलें करण्याचें कंकण हातीं बांधावयाचें, कशाकरितां ? तर पैशाकरितां ! भांडवलाकरितां ? म्हणजे याही ठिकाणीं माणुसकीला मारावयाचेंच ! माणुसकी जर कुठेही गेलें तरी मरावयाचीच, तर नोकरीवर लाथ मारूनही आपत्ति ओढवून कां घेतली ? किमयेच्या नादीं लागून आजवर कोण धनंतर झाला आहे ? मनाशीं विचार करूं लागलों, आढळांत कुठें कांहीं येतें काय ? हें पाहूं लागलों कुठें कांहीं जम बसेना.

रेसप्राऊंड'वर पाहिलें, तर एका टर्फळबखेरीज बाकीच्यांची बहुतेक शनिवार बुधवारला घरादाराची राखरांगोळी होत असलेली डोळ्याला दिसत आहे. कानानें, नागवलेल्या, उघडे पडलेल्या, निराधार झालेल्या कुटुंबियांच्या आर्त आरोळ्या ऐकावयाला येऊन अंतःकरणास थरकांप उडवात आहेत, तरी मोकाट सुटलेले आशाळभूत मन पुन्हां त्याकडे घांव घेतच होतें. उलट विचारांनीं दबवून बसविलें, तरी फिरून उचल घेतच होतें.

आतां प्रयत्न करावयाचा ह्मणजे काय ? कुठेही जा, 'पैसा' मिळविण्याचा विचार करा, हलकटपणा स्वीकारल्याशिवाय, शीलाचें शीर मुरगळल्या-खेरीज, माणुसकीचा मुडदः पडल्याविना तो प्रात होईल, असें सकृद्दर्शनी तर दिसेना. शेजाऱ्यांच्या, स्नेह्यासोबत्यांच्या, गोरगरीबांच्या विश्वासानें माना मुरगळल्याखेरीज 'श्रीमंत' होण्याची, पैसेवाला बनण्याची बातच खोटी, असें जवळ जवळ मन पकें ठरवूं लागलें. 'सुखा अंग देऊं नये' ह्मणतात. गोष्ट खरी ! आमच्या घरीं कोण सुखाला सामोरें गेलें आहे ? आई महिन्याचे बत्तीस दिवस उपासतापास करून आलेला दिवस संतोषानें ढकलते. ताक वाढायला लागलें तर सोसत नाही, दूध वाढायला आणलें तर आवडत नाही, असें सांगून, त्यामुळें राहिलेलें ताकदूध मुलांच्या संजोगण्याकरितां राखते. एका लुगड्याला, माझ्या जुन्या धोतराची जोड देऊन दिवस काढते. जो काळ त्यायनेसायचा, हीसर्माज करायचा, खायचाप्यायचा ! 'ऋणफिटेल पण हिणवणें फिटणार नाही,' या म्हणीच्या आधारानें प्रसंगीं कर्ज करूनही ख्याली खुशाली करण्याचा, त्या काळांत शांतेचें परिस्थितीला अनुसरून त्यागी माणसाप्रमाणें अत्यंत कडक आचरण, आणि तेंही मोठ्या आनंदानें ! मुलांची-अजाण भांवडांची गोष्ट तर याहीपेक्षां अंतःकरणाला पाझर फोडणारी ! त्यांच्या भाकरीवर कधीं तुपाचा शिडकावसुद्धां कित्येक महिन्यांत मिळावयाचा नाही, एक सद्रा पुरता फाटून, एका परकरचोळीच्या चिंध्या चिंध्या होऊन कित्येक दिवस झाले, तरी मला घेतां आलें नाही, तरीपण मुलांनीं एक दिवस कधीं अकांडतांडव केलें आहे, किंवा शेजारच्या दारीं जेवणाखाणाच्यावेळीं आशाळ-भुताप्रमाणें जाऊन उभीं राहिलीं आहेत, असेंही कधीं झालें नाही. मी कसा वागे, हें मी सांगण्यापेक्षां न सांगणेंच बरें. आणखी सुखा अंग द्यावयाचें नाही

तें कसें ? प्रयत्न तर सोडून भागतच नव्हतें. कष्ट सगळ्यांच्या आंगवळणी पडलें. तेव्हां त्याची तरी क्षिति कोणाला वाटणार ?

इतकें करीत असून 'पैसा' मिळण्याच्या अंधेऱ्यामार्गांत एकही कसला प्रकाश किरण दिसत नव्हता. किंवा एकदाही विद्युत् चमकून आसमंतांतल्या भागाची आशाजनक स्थिति असल्याचा आधार देत नव्हती ! तरी आह्मी जीव मुठींत गोळा करून चांचपडत तशाही अंधेरांत चाललोच होतो.

शांतेनें 'व्यापारा'चा मार्ग दाखविला. मी होय म्हटलें, आणि प्रत्यक्ष चालण्या अगोदर नुसत्या विचारांचा हा फेरफटका मारला, तर संकटाचे, अडचणीचे पर्वतच्यापर्वत, भीषण दऱ्याच दऱ्या दिसायला लागल्या. बाहेरच्या जगांतल्या अडचणीपैकीं एकीची जरी शांतेला अंधुक कल्पना दिली, तरी तिला काय वाटेल ?

मी एक दिवस बाहेरून भटकून येऊन, व बहुतेक ठिकाणी आमच्या दुकानदारानें दिलेल्या व्याख्यानांच्या अनेक आवृत्त्या कर्णसंपुटांत सांठवून घरीं आलों. शांतेनें सहज विचारलें, "काय झालं आज ?"

मी ह्मटलें, "व्यापारासाठीं 'पैसा' मिळवायचा, तर भिक्षा मागितली पाहिजे. हमाली केली पाहिजे. चोरी केली पाहिजे. दरोडा घातला पाहिजे. कसली तरी किमया केली पाहिजे, नाही तर आपल्या जवळचें असेल तें विकून एकदां 'रेस'मध्ये 'नशीब' पाहिलें पाहिजे. त्याशिवाय कुठेंही, आणि कुणाकडूनही पैसा मिळण्याची आशा नाही. मग यांतलं काय पत्करूं ? तूं सांगशील तें पत्करतो !"

हें ऐकतांच, शांतेनें जो चेहरा केला, जी तिची नजर झाली, तिचें वर्णन मला करतां येत नाही ! तो कडवट चेहेरा, व ती भेसूर नजर-छेः ! शांतेला तशा मी केव्हांच पाहिली नव्हती ! व तें दृश्य मी कधीं विसरणारही नाही !

—प्रकरण १३ वें—

सर्पाचे पाय पोटांत असतात !

मधु तिष्ठति जिह्वाग्रे हृदये तु हलाहलम् ।

शांतेच्या त्या चेहऱ्याने आणि नजरेने माझे 'पैसे' मिळविण्याकरितां शिष्टजनसंमत नसलेले मार्ग पत्करण्याकडे धांव घेणारे कुविचारांचें सैतान, त्या क्षणींच कोठच्या कोठें गाडले गेले. आणि माझे डोळे खाडकन् उघडले ! शांतेपुढें मी काय बोलून गेलों, हें आठवून, माझी मलाच लाज वाटली. 'माणुसकीला मारून मिळविलेल्या पैशावर जगण्यापेक्षां उगाशी राहिलेलें काय वाईट !' असें सडेतोड सांगणारी शांता, मला बद्द सल्ला कसा देईल ? तशी मूक तरी सम्मति कशी दर्शवील ? खरोखर सांगतां, शांतेची सुग्ध सम्मति जरी मिळाली असती, तरी त्या पावली तडक उठलों असतां, आणि एकाद्या किमयागारालाच पैदा केला असता. 'रेस'च्या 'ग्राऊंडवर' जाऊन उभा राहिलों असतां. नाही तर एखादा 'बाबू चष्मेवाला'ही बनावयाला कमी केलें नसतें !—परंतु—

परंतु शांतेनें—माझ्या देवतेनें नुसत्या कटाक्षानें त्या सर्व भुतांना गाडून टाकलें. आणि मला माणसांत आणलें, आणि सुचविलें, 'असें भलत्या अभिमानाच्या भरीला पडून कुलशीलाला न शोभणारे रस्ते चालण्याची इच्छा करण्यापेक्षां, अशा वेळीं संपन्न—सुस्थितींतल्या मिलांची उघड उघड परीक्षा तरी कां पाहूं नये ! आपल्या वाणींत तेज असेल, वर्तनांत चोखपणाचें पावित्र्य असेल, तर त्या स्नेही ह्मणविणारानें आपला शब्द खालींच पाडतां कामा नये. अशी एकदां त्यांची परीक्षा तरी कां पाहूं नये ? परीक्षेला उतरले, तर तावून सुलाखून बावन्नकशी 'मैत्री' ठरतेच आहे. नाही तर गरीबांणा नुसत्या मैत्रीच्या देखाव्याचा जोजार कशाला ?'

शांतेची प्रत्येक कल्पना मला मान्य करून घ्यावी लागत होती. कारण त्यांत वावगें असें कांहींच नव्हतें. मीही व्यापारी चष्म्यानें जगाकडे पाहूं लागल्यापासून बराचसा निर्ढावलों होतो. आजवर 'जगन्नाथ किंवा विश्वनाथ'

यांना जन्मभर मित्राकरितांच मित्रत्व म्हणून वागवीत आलों होलों. मीही त्यांच्याशी तसाच वागत आलों होतो. त्यांनीं होऊन विचारलें संवरलें, तर ठीक, नाहीं तर आपण वाचा विटाळावयाची नाहीं, असें असे. पण पुष्कळ विचारानंतर आणि शांतेच्या योग्य सल्ल्यानंतर आपल्याला विचारावयाला सुळींच हरकत नाहीं, असें वाटूं लागलें.

विश्वनाथ व जगन्नाथ यांनाच विचारावयाचें. त्यांत कठीण तें कार्य होतें ? भेटल्याबरोबर विचारूं, असें मन म्हणत होतें. ' होय ह्मणतील, नाहीं तर नाहीं ह्मणतील, ' आपल्याला त्याची लाज कसली, किंवा त्याचा राग तरी कसला ?

विश्वनाथ नुकतांच गांवाहून आला होता. त्याला माझी इत्थंभूत हकीकत आल्याबरोबर कळलीच होती. घरीं येऊन, आईला, शांतेला भेटून विचारपूस करून तो गेला होता. माझी गांठ पडलीच नव्हती. त्याच्या घरीं येण्याचा, सहानुभूतिपूर्वक आवाजांत आईशीं, व शांतेशीं बोलण्याचा प्रकार शांतेनें पाहूनच ' मित्रांची परीक्षा ' पाहण्याची कल्पना तिला सुचली होती कीं काय कोण जाणें !

दुपारची सांवली फिरल्याखेरीज रहात नाहीं. मनुष्याला दम खातां आला पाहिजे. ह्मणजे वेळ येतांच सर्व कांहीं आस्तेकदम जुळावयाला लागतें. तसे थोडेसे अनुकूल वारे वहावयाला लागतात. नोकरीच्या जगांतून बाहेर पडल्यापासून मन पिचल्यासारखें झालें होतें. आणि तें तसेंच किती दिवस राहणार, याचाही अंदाज लागत नव्हता. पण काय झालें कुणास ठाऊक; आमच्या ' नशीबाला ' कोठेंतरी आपल्या प्रयत्नानें उजळा देण्याचा प्रयत्न करीत होतें कीं काय, ' उद्योग ' संबंधीं कांहींतरी हातपाय हालविण्यास जागा करण्याकरितां कोणाच्या तरी मनांत कांहीं घटना घाटत होती कीं काय, कीं त्यामुळेच मनाला प्रयत्न करीत असतां न कळत असा विश्वास वाटूं लागला. काम कोठें झालें नाहीं तरी मन खचतें आहे, असें वाटेना. यापेक्षां जास्त प्रचीती ह्मणजे एक दिवस मी घरीं आहे, अशा वेळींच विश्वनाथ व जगन्नाथ माझ्याकडे मुद्दाम आले. आले बसले. आणि लवकरच त्यांनीं मुख्य मुद्याच्या बोलण्याला सुरुवात केली. सुरुवात बोलावयाला झाली ती माझ्यासमोरच. पण मला उद्दे-

शून्य नाही. मजविषयीचेंच बोलणें, पण ते त्यांच्या त्यांच्यामध्येच मजसमक्ष होऊं लागलें.

“हें असं कांही तरी खुळ्यासारखं करून ठेवलं वामनानें—याला ह्मणायचं काय ? ” जगन्नाथ बोलला.

“झालं तें गेलं. पण याच्या पुढें काय ? ” विश्वनाथ उत्तरला.

“काय रे वामन, पुढें तुझें कसें काय जमणार आहे ? काय करणार आहेस तूं ? ” जगन्नाथानें मला विचारलें.

“तो काय करणार आहे, हें नको. तूं त्याच्याकरितां काय करणार आहेस बोल ! ” विश्वनाथानें त्यालाच उलट विचारलें.

“मी काय करणार ? ”

“तेंच मी तुला विचारतों. कांहीं तरी त्याच्याकरितां करायला हवं आहे, असं तूंच ह्मणालास, म्हणून तुला विचारलें. ”

“होय. मी झटलें खरें ” जगन्नाथाचा चेहरा, व आवाजही हें बोलतांना बदलून गेला. “पण मला स्वतः तर कांहीं सध्यां करतां येत नाही—”

“कां ? ”

“कां, काय सांगूं ? विश्वनाथ, आजकाल मी इतका गळाळ्यांत आलों आहे, कीं तुला जर त्याची थोडक्यांत कल्पना आली, तर तूं काय म्हणशील मला हेंच कळत नाही. सांगायला शरम वाटते, पण कदाचित् लवकरच—”

“कदाचित् लवकरच काय—”

“तुझी मित्र म्हणून तुमच्यापुढें निलाजरेंपणानें बोलतों, आजची वामनची स्थिति बरी, इतकी माझी होणार, अशीं दुष्ट स्वप्ने आतांपासूनच दिसायला लागलीं आहेत. अशा वेळीं मला काय करतां येणार ? ”

विश्वनाथ त्यावर कांहीं बोलला नाही. त्यानें खोंचक दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहिलें. मी मुकाट्यानें दोघांचें बोलणें ऐकत होतो. व फेरपाळीनें दोघांकडे पाहतां होतो. जगन्नाथानें स्पष्ट कांहीं सांगितलें नाही, तरी त्याच्या बोलण्यांत तथ्यांश बराच असला पाहिजे, हें मला पटत होतें. आनंदीही शांतेजवळ आपली स्थिति बडबडून गेली होती. त्याला हा दुजोराच होता. जगन्नाथाच्या केवळ चैनीच्या वागण्यानेंच ही त्याला परिस्थिति आली होती, ‘रेस’ ‘दारू’ वगैरेच्या पार्याही बेसुमार

धळपट्टी झाली होती, त्यामुळे असें झालें होतें. असें नसून जगन्नाथाच्या बेजबाबदार वागण्यानें संसाराचा कल्पनाच कधीं पुरतीं मनांत न घेतल्यामुळे, बडेबापके बेटे या नात्यानें वागत सुटला, मिळकतीच्या तोड्या अर्जाबात बंद झाल्या, तिकडे अर्जाबात दुर्लक्ष झालेलें. “आझाला काय कमी आहे ?” यांतच सारी कल्पना खर्च झालेली. स्वतःच्या शहाणपणाच्या घमेंडींत असल्या-मुळे वृद्ध माहितगार दिवाणजी कार्नीकपाळीं ओरडण्याचा प्रयत्न करी, पण त्या-कडे लक्ष कोण देतो ? यामुळे जगन्नाथ सांगतो, तशी त्याची परिस्थिति होत आली असली पाहिजे; यांत मला तर शंकाच नव्हती. विश्वनाथाच्या चेहऱ्यावर त्याचें मत कधीं दिसावयाचें नाहीं. असा त्याचा चेहरा, त्यामुळे जगन्नाथाबद्दल त्याचें मत कळणें दुरापास्त होतें. त्याच्या अज्ञा अवनत स्थितीला कारण तोच, यामुळे मित्रत्वाच्या नात्यानें त्याची कानउघाडणी करावयाची, पण प्रस्तुत प्रसंग तो नव्हता, माझ्याविषयीं कोणाला काय करतां येईल याबद्दल विचार करण्याकरितां त्यांनीं होऊनच जमवून आणलेला तो प्रसंग होता.

नंतर जगन्नाथाशीं बोलावयाचें सोडून विश्वनाथ मजकडे वळला —

“हं, वामन, काय करणार झणतोस तूं पुढें ?”

“व्यापार !”

“कसला ?”

“कसलाही !”

“आणि त्याला भांडवल ?”

“त्याबद्दलच प्रयत्न चालू आहेत !”

“म्हणजे जादूनें आकाशांतून पाडणार आहेस, कीं झाडाला फळें आण-णार आहेस, कीं जमिनींतून वाढविणार आहेस ?—भांडवल म्हणजे तोंडच्या गोष्टी नसतात !”

“मग काय तुम्हीं कराल तें खरें !”

“आझीं काय करणार ? जगन्नाथानें स्वतःबद्दल सांगून टाकलें. आतां माझ्याबद्दल सांगतो. तुझ्या बाबतींत कर्तव्य म्हणून कांहीं तरी करावयाचें आहे. काय करावें, तुला काय करावयाला लावावें, याचा अजून पूर्ण निर्णय झाला नाहीं. आज इच्छा असली, तरी तुझ्या हातीं भांडवल द्यायला मज-

जवळ नाही. आणखी वर्ष सहामहिने कांहीं करतां येणार नाही. त्यानंतर कांहीं तरी करतां येईल. पण तोंपर्यंत तूं काय करणार ? ”

काय करणार ? काय करणार म्हणून मी सांगणार ? मी अगदीं स्वस्थ बसलों.

“ वर्ष सहामहिनेपर्यंत तुझ्या प्रयत्नानें कुठें जमलें तर पहा. बरेंच झालें. जगन्नाथाजवळ कांहीं नसलें, तरी जगांत त्याच्या शब्दाला अजून किंमत आहे, तो कुणाजवळ शब्द टाकून पाहिल तर होईलही. पण मी त्याला तसें कर, म्हणून सांगणार नाहीं. मी काय करीन तें स्वतःच. दुसऱ्याला सांगणार नाहीं. हें माझ्याबद्दल सांगतों. पण लक्षांत ठेव. व्यापार, ही गोष्ट वाटते तितकी सोपी नाहीं, किंदा हातचा मळ नाही. मारवाडी, गुजराथी लोक आपापल्या देशांतून रश्री—लोटा घेऊन येतात, आणि दहापांच वर्षांच्या अवधींत व्यापार थाटून टोलेजंग इमारती उठावतात, याबद्दल शिल्लोप्याच्या गोष्टी नुसत्या आपण बोलतों, पण त्यांचें अनुकरण मात्र डोळे उघडून—आह्वांला कसलीही बिकट परिस्थिति आली तरी करण्याची बुद्धि होत नाही. ‘व्यापार’ करण्यांत कमीपणा नाही, आणि त्याकरितां अहोरात्र देहाची झीज सोसण्याची तयारी नाही, तोंपर्यंत काय होणार ? परकियांचा व्यापार पहा—प्रत्यक्ष साऱ्या जगावरचें ‘राज्य’ मुख्य ‘व्यापारी’ तत्त्वावर चाललेलें आहे. पण ‘व्यापार’ ह्मटला कीं हे प्राण देतील. आमची कोणाची तशी तयारीच नसते ! ” न बोलक्या विश्वनाथाचें संकलीत बोलणें वर एकत्रीत दिलें आहे. त्यावरून लोकांना चमत्कारिक वाटेल. पण वरचें बोलणें—सावकाश एकादेंच वाक्य बोलून थांबावयाचें, माझें व जगन्नाथाचें मन पडताकून पहावयाचें, जगन्नाथाचें मत ध्यावयाचें, असें किती तरी वेळ चाललेलें होतें !

याप्रमाणें पुष्कळ बोलणें होऊन ते दोघेही निघून गेले. साऱ्या बोलण्याचा निष्कर्ष आज मी प्रयत्न करतों आहे तसाच करावयाचा. जमलें तर ठाक. नाही तर सहा आठ महिन्यांनीं विश्वनाथ कांहीं तरी निश्चित करणार. त्यावेळेपासून कांहीं तरी जमणारच.

एवढ्यामुळें मनाला एक प्रकारें विश्वास केवढा आला. हुरूप वाटायला लागला. मित्रांच्या सहानुभूतीच्या बोलण्यांनीं एकादवेळीं प्रत्यक्ष कांहीं

फायदा झाला नाही, तरी अप्रत्यक्ष असें केवढें तरी कार्य होत असतें. त्याचा अनुभव यावेळीं मला चांगला आला. जगन्नाथ व विश्वनाथ यांचें झालेलें बोलणें मां आईला सांगितलें, शांतेलाही सांगितलें. त्यांना बरें वाटलें. आई म्हणाली, “ होईलरे सारं नीट ! नशाबाला वेळ यावी लागते. तोंवर धीर नको का घरायला ? ”

शांता म्हणाली, “ विश्वनाथांनीं उपयोगी पडायचें कबूल करणं, म्हणजे भांडवाकरितां, दरोडे, रेस, किमया, यांची आवश्यकता नसतें, असें सिद्ध होण्यासारखेंच असतं, असं मला वाटतं. ”

मी त्यावर केवढा ओशाळलों. तरी पण ह्मटलेंच “ विश्वनाथानें हें ह्मटलेंच नसतें तर ! ”

“ पण ह्मटलें ना ? अगतां नसतें तर कशाला ? ”

“ त्याला कसे वाटलें हें कोण जाणें !—”

“ ही सर्व कारवाई इंदूची असली पाहिजे. इंदूताई विश्वनाथांना चैन पडूं देत नसेल उठल्या सुटल्या. ”

“ तें कां ? ”

“ त्याला दोन कारणे आहेत. एक माझ्यावर तिचें अनिवार प्रेम आहे. तिला पहिल्यापासून एकसारखें वाटतं, कीं शांता सुखी केव्हां होईल—”

“ आणि दुसरें ? ”

“ तिची समजूत आहे, कीं तिचें संसारांत कांहीं चालत नाही. तेव्हां ती आपलें कांहीं तरी विश्वनाथ ऐकतात कीं नाही, हें पाह्यला याच काहींना कांहीं प्रयत्नांत असते ! आमच्या बाबतींत तर तिचें जास्तच चालतं ! ”

“ असें ! ” आम्हां दोघांनाही त्या नवराबायकोच्या या गंमतीची गंमत वाटली. आम्हां दोघेही हंसलों.

त्यावर साहजीकच जगन्नाथ-आनंदीचा विषय ओघालाच आला. जगन्नाथाची हलाखी वाढते आहे, हें सांगितलें तेव्हां “ पण अजूनही अनूच्या लक्षांत हें येत नाही. ” एवढेंच म्हणाली. मी ह्मटलें, “ ती तुझी मैत्रीण आहे, तूं तिच्या ध्यानांत कां आणून देत नाहीस ? ” “ पण गारबांनीं श्रीमं-

तांना सांगायचं नसतं ना ? ती श्रीमंत आहे, शिवाय स्वतः शहाणी पण आहे. ती माझं कसं ऐकणार ?” त्यावर तें बोलणें तितकेंच थांबलें.

कांहीं दिवस झाले. माझा ‘भांडवल’ उत्पन्न करण्याचा, आणि निश्चित कोणत्या प्रकारच्या व्यापाराला सुरुवात करावी, याबद्दलचा उद्योग आणि विचार चालूं होताच. कोणी सपाठ्याला ‘होय’ ह्मणत, नादाला लावीत, कित्येक दिवस हेलपाटे घालायला लावीत. पण शेवटीं कुठल्या तरी फुसकट सबबीवर तोंडाला निराशेचीं पानें पुशीत. कोणी ‘सोनें’ ठेवायला आहे का ? असा रोकडा जबाब विचारीत. कोणी मुत्सद्देगिरीचा आंव आणून परीयानें ‘स्थावर जंगम’ काय आहे, तें तारण लावून देण्याची तयारी आहे का ? तारण लावूनही गुंतल्या जाणाऱ्या रकमेवर जगापेक्षां इतकें व्याज जास्त मिळेल कीं नाहीं, याबद्दल कस्मून चौकशी करीत, आणि तसें कांहीं नाहीं असें समजतांच, स्पष्ट नकार देत. असें चाललें असतां एक दिवस दुपारच्या वेळेला, जगन्नाथ एका गृहस्थाला मजकडे घेऊन आला. त्यानें माझी त्या गृहस्थांशीं आधुनिक पद्धतीनें ओळख करून दिली. आणि त्यांना घेऊन येण्याचा उद्देशही सांगितला.

ते गृहस्थ मुंबईचे एक विलायतेशीं व्यापार करणारे व्यापारी होते. त्यांचा याही गांवां आपल्या दुकानची शाखा उघडण्याचा विचार होता. त्यांची आणि जगन्नाथाची ओळख केव्हां तरी झाली होती. म्हणून ते त्याच्याकडेच आले होते. त्यांच्या बोलण्याचा हेतु कळल्यावर, त्यांच्या कार्मीं मी पडण्यासारखा आहे, किंवा ते माझ्या उपयोगी पडण्यासारखे आहेत, असें त्याला वाटलें, म्हणून त्यानें त्यांना मजकडे आणण्याचें मित्रकार्य केलें. माझ्याबद्दलची सविस्तर माहिती माझ्यादेखतच दिली. सध्याचा माझा प्रयत्न कशा धोरणाचा चालूं आहे, हेंही सांगितलें.

तो गृहस्थ मुंबईच्या लठ्ठ भाटियासारखाच जवळ जवळ होता. पेहेरावही त्यांच्यांत मोडण्यासारखा. लठ्ठ पण ठेंगू, मूर्ति; वर्ण काळ्यांतच जमा होण्यासारखा. नाक लठ्ठ, ओंठ शिद्याच्या जातीचे. दांत विरळ. केंस राठ आणि आखूड. पायांत स्टॉर्किंगशिवाय व्यापारी फॅशनचे बूट; खादीच्या छातीवरच्या खिशांत ‘सिगारेटची सिल्व्हर केस’ असा थाट त्या व्यक्तीचा होता. बोल-

णारा जबरा, आणि बोलण्यांत घमेंड विलक्षण. ओळख करून दिल्यावर त्याने माझ्याशी बोलायला जी सुरुवात केली, ती इतक्या सफाईने की, त्याची माझी दाट दोस्ती जगन्नाथाच्या अगोदरची असावी, असेंच एकाद्याला वाटलें असतें. ते गृहस्थ सभ्य होते. पण त्यांच्यांत एकतऱ्हेची मनाला अप्रसन्न ठेवणारी कसली तरी उग्रता होती.

आह्मी इकडचें तिकडचें बोलत आहोंत, तों मध्यंतरी आमचा मधुकर, च विमल, त्या ठिकाणी आपल्या वहिनीचा कीं आईचा कसला तरी मला निरोप सांगायला आली. त्या गृहस्थानें त्या मुलांना जवळ घेतलें. त्यांची पाठ थोपटली, आणि ह्मटलें—

“ मुलगा हुषार आहे. तुमचा कोण ? ” मी सांगितलें “ माझा भाऊ. आणि ही छोटी बहिण. ”

मुलगी पण तेजस्वी आहे ! हीं असलींच मुलें राष्ट्राचे, देशाचे, घराचे खरे-खुरे आधारस्तंभ असतात ! यांची योग्य जोपासना, आपल्या हातून झाली पाहिजे. यांची कोणत्याही प्रकारची हेळसांड करीत जाऊं नका हं ! ” त्यानें मला तितक्यांत हें बजावलेंच. मुलांना काय, त्यांची स्तुति होतांच, ती त्याला बिलगली. त्यानें गंमतीनें मधुकराला विचारलें, “ काय रे, मोठेपणीं तूं काय होणार ? ”

मधुकरानें पट्टिशीं उत्तर दिलें, “ माणूस होणार ! ”

आम्हां सगळ्यांनाच त्याच्या त्या विलक्षण उत्तराचें हंसूं आलें ! —

“ आणि तूं ग कोण होणार ? ” त्या गृहस्थानें विमलला आणखी विचारलें, “ पंडिता रमाबाईप्रमाणें, रमाबाई रानज्यांच्या प्रमाणें, अवंतिकाबाई गोखले, सरोजनी नायडू, कीं बेझंटमावशींच्या प्रमाणें होणार ? — मी सांगतों तुझाला, ही मुलगी अतीशय कर्तबगार निपजणार आहे ! ”

त्याच्या अघळपघळ बोलण्यानें, व लाघवीपणानें मी चीतच झालें. मुलांनीं तेथें फार वेळ राहूं नये, म्हणून विमलला जवळ घेऊन हलकेंच कानांत सांगितलें “ वहिनीला म्हणावें, चहा, आणि कांहीं तरी फराळाचें लवकर करून आण ! ” त्याबरोबर ती भर्कन् पळाली. तिच्या पाठोपाठ मधुकरही पळाला. नंतर आमचें बोलणें सुरू झालें. ‘ येथें जी झाखा काढावयाची, त्यांत तुमचा

उपयोग व्हावा, अशी आमची इच्छा आहे.' असें त्यानें मोघमच ह्मटलें. नोकर कीं भार्गदार याचा त्याने नीट उलगडाच केला नाहीं. मला तसें ताडू-कन स्पष्ट विचारांत येईना. जगन्नाथाच्या तें ध्यानांतच आलें नाहीं. त्यानें इच्छा प्रदर्शित करणांच जगन्नाथानें 'मी तें स्वीकारावें अशी चटकन् पुष्टि दिली.

शेवटीं मलाच धीर करून विचारावें लागलें, "माझी कांहीं हरकत नाहीं; पण नोकर म्हणून कीं दुसऱ्या कांहीं स्वरूपांत !—"

"तुमची इच्छा असेल त्याप्रमाणें !" झटकन् त्यानें असें चमत्कारिक उत्तर दिलें. "मला इथल्या शाखेला एक लायख, कामसू, आणि प्रामाणिक मनुष्य पाहिजे आहे, आणि त्याला तुम्हीं सर्वतोपरि योग्य आहांत. अशी खात्री आहे ह्मणूनच हें मी ह्मणालों."

मी विचारांत पडलों. काय सांगावें ? नोकर म्हणून ? कीं पार्टनर ? नोकर तर नाहोच व्हायचें ! पण मला भागीदारी पाहिजे, हें सडेतोड कसें सांगावयाचें ? हें जगन्नाथानें सुचवावें, अशी माझी इच्छा होती. पण त्याची वाचा उकलेना. त्यानें माझी त्याची गांठ घालून दिली, आणि तो स्वस्थ बसला.

त्या विचारांत मध्यंतरी बराच वेळ गेला. त्या अवधीत शांतेनें चहा, ओलेपोहे, आणि शिरा, वगैरे करून, ती स्वतःच घेऊन आली. शांता अगदी साधीच वागत असे. दागिने नव्हते, अंगावर उंची वस्त्र नव्हतें. किंवा आधुनिक सुशिक्षित स्त्रिया नीटनेटकेपणाच्या नांवाखाली ज्या तऱ्हेच्या ऐटबाजपणानें वागतात, त्यापैकीं एकादी ऐटही तिची नव्हती ! पण त्यामुळेच ती भारीच सुन्दर दिसे. त्यांत तिचें सात्विक तेज नखशिखान्त सांडत असलेलें; आणि त्याला भर ह्मणूनच कीं काय, तिचे सध्यांचे दिवस ह्मणजे तिच्या सौंदर्यांत आणखी भर घालणारे दैवी भाग्याचेच चालूं होते. त्यांत तिची मधुमधुर विनयशीलता. ती आली, चहा फराळाचें ठेवलें, आणि गेली. आलेल्या गृहस्थानें सभ्यपणानेंच माझ्या गृहलक्ष्मीकडे निमिषमात्र पाहिलें. माझ्या तें साहजीक लक्षांत आलें. तितक्यांत त्याच्या चर्येवर पहिल्याहून कांहीं निराळा सूक्ष्म—अतीसूक्ष्म असा कसला तरी फरकही झाल्याचें दिसलें. मला कसेसेच वाटलें. पण लगेच मनाशीं हंसू आलें. अभिमानही वाटला. शांता ह्मणजे जशी कांहीं रम्य अशा निसर्गकन्याच दिसे. तिच्या दर्शनाचा परिणाम मनावर कां होणार नाहीं ?

चहा -फराळ--झाला. खूप स्तुति करीत त्या गृहस्थानें फराळ केला. सिगारेटची फॅन्सी सिल्व्हर केस काढून सिगारेट सिलगावली. माझ्यापुढें व जगन्नाथपुढेंही सिगारेट केस केली. आम्हीं दोघांनींही त्याचा सन्मान राखण्यासाठीं साभार स्वीकार केला.

“ मग काय ? तुमचा मानस कांहींच नाही सांगितलांत ? ” तोच ह्मणाला.

“ मी व्यापारांत शिरण्यासाठीं तर खटपट करतो आहे. तेव्हां त्या दृष्टीने सांगायचें तर—नोकरीचें मुळीच जमणार नाही. ” मी सांगितलें.

“ तरी हरकत नाही. भागीदार व्हा. मी ह्मणतो भागीदार असण्यांतच जास्त चांगलें. प्रत्येकावर जबाबदारी राहते. आपलेपणाचा जिवाळा राहतो, आणि कामाकडे लक्ष लागतं. आणि मी विचारतो, तुमच्यासारख्या स्वतंत्र—वृत्तीच्या वाणेदार माणसाला मी नोकर बनविण्याची इच्छा करणेंच मुळीं गैर नाही काय ? तेव्हां, हें काढलंत, फार चांगलें झालें. मला पसंत आहे. समजलें का जगन्नाथ ? ”

“ वाः ! वाः ! मी तरी तेंच ह्मणत होतो. ” जगन्नाथानें वाः वाः सह पुष्टि दिली.

आणि मग तें जवळ जवळ ठरल्यासारखेंच झालें. थोड्या वेळानें ते दोघे जायला निघाले. मी शिष्टाचाराप्रमाणें दारापर्यंत पोचवायला गेलों. काय कसें कोणत्या अटीवर कागदपत्र तयार करावयाचे, शाखा केव्हां उघडावयाची, वगैरेबद्दल खल करण्याकरितां, व तें सर्व नक्की करण्याकरितां पुन्हां बैठक करावयाची ठरून त्यांनीं निरोप घेतला. जातांना जगन्नाथाकडे मी पाहिलें. त्याच्या चेहऱ्यावर ‘ असें नाही, तसें तरी मी मित्रकार्य केलेच कीं नाही ? ’ अशा तऱ्हेच्या कृतकार्याचें समाधान दिसत होतें.

संध्याकाळीं जेवायच्या वेळेला, मी आजची हकीकत सांगितली. आई ‘ बरं तर ! ’ एवढेंच ह्मणाली. शांता कांहींच बोलली नाही. मी मनाशीं ह्मटलें, देवाच्या पायाशीं अष्टौप्रहर त्रासलेली, आईची भक्तिभावाची करुणा फळाला येऊं घातली, कीं शांतेची सात्विक शक्ति सावचित्त होऊन कार्याला लागली, कीं भाबड्या भावंडांचें भावी भाग्य आतांपासून डोकाऊन पहायला लागलें, म्हणून ‘ भांडवल ’ अशा रीतीनें आपण होऊन आमच्या घरीं चालत येऊं लागलें,

मी विचारच करीत राहिलो. एकदम नशीब शिकंदर बनण्याची घटका अगदीं इतकी जवळ कशी आली ? काय असेल तें असो. पण तसें झालें खरें. मला खरोखरच त्या संधीचा फार आनंद झाला !

त्या आनंदांतच शांतेला मी आणखी एकदां सांगायला गेलों, पण ती त्या सांगण्यानें प्रसन्न झाली नाही. उलट ह्मणाली, “ कांहीं का असेना, व्यापाराचा ‘ श्रीग ’ करायला ही संधि कांहीं वाईट नाही. कुणी सांगावं, कुणाचा ‘ पैसा ’ कसा असतो, आणि आपल्याकडे कां धाव घेतो तें ? असें सुरवातीलाच इतकें भरभराटलेलें होणें, मला नाही तें मनाला पटत ! कोण जाणें, असा वाण्यानें मिळालेला ‘ पैसा ’ वावटळीनं उडूनही जायचा ! ”

“ असं कां वाटतं तुला ? ” मी किंचित् खट्टू होऊन विचारलें.

“ कां तें कांहीं सांगतां येत नाही. पण एवढें बरीक वाटतं, आम्हीं एकदम इतकें सुस्थितीत यायला आमची तपश्चर्या अजून पूर्ण झालेली नाही. तेव्हां कुणास ठाऊक की ‘ पैशा ’चे असें हें अनपेक्षित दर्शन म्हणजे तपश्चर्येला धक्का देण्याचा प्रयत्न म्हणूनच नसेल कशावरून ? ”

यावर मी कांहीं बोललों नाही. ‘ विषय, मनाला प्रोत्साहन नसल्यामुळे मध्येच सोडून दिला. झालें; लवकरच ‘ शाखा ’ सुरू झाली. मी भागीदार—वर्किंगपार्टेनर—म्हणून कामकाजाला सुरुवात केली. आणि ‘ व्यापारी ’ म्हणून एकदांचा कसाबसा टिळा लाऊन तर घेतला. नोकरी लागल्याबरोबर जी सर्व सृष्टींत उलथापालथ झाली होती, तसें कांहीं आतां झालें नाही. कारण ताज्या रक्ताची ती पहिली उसळी होती. आतां ‘ पैशाने ’ पुन्हां तोंड दाखविलें, आणि संसार जिवंत होऊं लागला. म्हणून जेवढें समाधान व्हावयाचें तेवढेंच झालें.

आमचे भागीदार मुंबईहून महिन्यांतून एकदोनदां येऊन, चारचार पांच-पांच दिवस आमच्याकडे उतरूं लागले होते. त्यांच्या चारदोन खेपांतच आमच्या घरांतील सर्व मंडळीशीं त्यांचा चांगलाच घोरोबा झाला. आपल्या मुलाच्या पडत्या काळांत अनाहूत हात देणारा म्हणून माझी जुन्या काळची भाबडी आई, त्यांच्याविषयीं मजप्रमाणें वात्सल्य बाळगी. शांता कर्तव्यतत्परतेनें राही; तर भावंडें मजपेक्षां त्यांच्याच पाठीशीं जास्त लाडीकपणानें लागत.

घरांत ते सर्वांशीं मन मोकळेपणानें वागूं बोलूं लागले. घरांतील मंडळीही

त्याचप्रमाणे त्यांच्याशी वागूं बोळं लागली. मजप्रमाणेच ते आईला म्हणत, पण ‘अहो आई’ असे संबोधीत, शांतिला नुसतेंच ‘वहिनी’ म्हणत.

कसा काय हा देखावा बदलला होता कोण जाणे ! पण किती लवकर ते आह्वांला आपलेसे वाटूं लागले. जगन्नाथ किंवा विश्वनाथाबद्दल सुद्धां कित्येकदां दूरपणा वाटे, इतके ते जवळचे भासत. कशाचा हा परिणाम होता ? त्यांनीं अनादूतपणें माझ्या ‘स्थितींत’ मला सहज ‘व्यापारी’ बनविल्याचा का ? तसेंच आमच्याविषयीं त्यांना इतकी उगीचच्या उगीच आपुलकी कां वाटत होती ? ते जितके जास्त बोलत होते, तितकीच त्यांची वाणीही अमृत सवणारी होती !

पण त्याचा उलगडा कांही काळ लोटतांच आपोआप-अगदीं यदृच्छनेंच झाला ! आणि त्याबरोबर काय झालें कुणास ठाऊक !-अखेर शांतेचीच शंका खरी ठरली. व आमच्या निर्भेळ तपश्चर्येचें ‘फळ’ मी एकदम ‘व्यापारांत’ एवढी संधि मिळविण्याचें नव्हतें, हें स्पष्ट झालें. त्याचें अर्थें झालें, ठरल्याप्रमाणें एकदां आमचे भागीदार आले. त्यांनीं वाटेंत वाचण्याकरितां एक कसलेसे पुस्तक आणिलें होतें. तें त्यांनीं शांतिला वाचण्याची मुद्दाम शिफारस करून दिलें. शांतेनें नेहमींच्या पद्धतीप्रमाणें वाचण्यास तें पुस्तक घेतलें. व चार पांच दिवसांत सवडीप्रमाणें वाचूनही काढलें. ‘पुस्तक’ कसें काय होतें कोण जाणें. पण त्या पुस्तकांत एक अत्यंत महत्त्वाचें गूढ होतें. चमत्कारिक गूढ होतें. शांतेनें अगाध् केलेली कल्पना खरें करणारें तें गूढ होतें. पुस्तकाबरोबर त्या गूढाचाही तिनें स्वीकार केला, इतकेंच नाही, तर तिनें आपल्याबरोबर माझ्याही पुढें तें गूढ ठेवलें. तें गूढ म्हणजे एक चिठोरें होतें.

तें चिठोरें पुढालप्रमाणें होतें--

“ सविनय विनंति,

पण विनंति करावयाची ती कोणत्या शब्दांनीं, आणि कशी ? सौंदर्य आणि सद्गुण ईश्वरानें पायधुळी टाकलेले पाहून मनाला उद्वेग आल्याखेरीज कसा राहणार ? त्या सौंदर्याच्या आणि सद्गुणांच्या सांवलीखालीं आपले-पणानें आराम करण्याची इच्छा झाली, तर ती पुरी करण्याकरितां विनंति कोणत्या शब्दांनीं करावयाची ? त्या विनंतीचें धाडस करतां येण्याकरितांच

‘संपत्तीच्या सरिते’ला वळण देऊन पाहिलें आहे. ही सरिता अशीच अखण्ड वाहावत राहावी अशी इच्छा असेल, तर ‘सौंदर्य व सद्गुण’ यांनीं सान्निध्याचें सौख्य देण्याचें कबूल करावयाला नको का ? मग होईल का विनंतीचा विचार ? व्हावाच ! पुढली खेप पडण्याच्या आंत ‘विनंती’च्या उत्तराचा अनुकूल प्रतिध्वनि ऐकावयाला आला, तर उजळ तोंडानें सौंदर्य-सद्गुणाच्या सेवेला हजर राहातां येईल. नाही तर काय होईल ? सद्गुणी सौंदर्याला हृदय उघडें करून दाखविण्यास आणखी लिहिण्याची आवश्यकता आहेच का ? कळावें. चिठ्ठ्याच्या चिंध्या झाल्या आहेत, कीं तें विनंतीचा आदर करून हृदयाशीं भिलगलें आहे, हें केव्हां कळेल ?

—तोंपर्यंत कुणाचा ह्वाणू !—”

मी चिठ्ठीवरून डोळे फिरवीत होतो. शांता मजकडे टक लावून पहात होती. वाचलें. बोधही झाला. डोक्याला काय झालें कुणास ठाऊक ! शांताकडे पाहिलें. ती किंचित् हंसत होती. मी तिला विचारले, “काय हें ?”

“मी म्हणत होतें तेंच हें !” शांता उत्तरली. “माणुसकीला मारणारें हें जालिम वीष !”

“पण हें अगोदर कसें माझ्या लक्षांत आलें नाही ?”

“सर्पाच्या पोटांत पाय असतात म्हणून !” शांता उद्गारली !

“मग ?”

“मग काय ? संपत्ति अगोदर हातीं आली आहे. मागाहून ‘वीष’ आलें आहे.”

“पण त्याचं काय करायचें ?” मी संतापातिरेक आवरीत विचारलें.

“त्या विषाचा पेला असा झुगारून घ्यावा !” चिठ्ठ्याच्या चिंध्या करून रसाला फेंकीत शांता शांतपणें म्हणाली ! या वेळचे शांतेचं पवित्र पावित्र्य किती उदास दिसत होतें !

—प्रकरण १४ वें—



सर्पाशीं सामना

वाटे आड येतां सर्प खळ । तया ठेंचावेंचि धरोनी बळ ।
कारण त्याचे फूत्कार केवळ । जाळिताति भुग्ध जगता ॥

—कुमारयशोद,

सर्वांना समाधान झाले होते. व्यापाराची शाखा निघून, मी त्या शाखेत भागीदार होऊन कामकाज पाहू लागलो. माझा सारा वेळ त्यांतच व्यवस्थित-पणाने जाऊ लागला. मी तानु-मनें करून कामांत खपत होतो. माझ्या मना-प्रमाणें मला करितां आले म्हणून आमच्या खातेवाल्यादुकानदाराला देखील आनंद वाटला. 'तुमच्यासारखे शिकलेले मनांत आणतील, तर वाटेल तिथे गेले तरी कर्तबगारी करतील हो. पण त्यांच्या मनांतच येत नाही. आणि मनांत आले, तरी त्यांची कष्ट करण्याची तयारी असत नाही. त्याला काय करणार ? तुमचें जमलें, फार चांगलें झालें.' असें म्हणून त्यानें माझी पाठ थोपटली.

इतके दिवस व्यापारी जग, त्यांतल्या अडीअडचणी, त्यांतलीं धोक्याचीं ठिकाणें, फसवेगिरीच्या जागा, वगैरे तात्विक कल्पनेनेंच मी विचार करीत असे. पण आतां त्यांत प्रत्यक्ष पडलों होतों; आणि आतां मला अनुभवानें कळावयाला लागले होते, कीं, अत्यंत सावधगिरीनें, निरालसतेनें, जातीनिशीं झटलों, तर स्वतःला 'याची टोपी त्याला, त्याची टोपी याला' न करतां, किंवा दुसऱ्याला तसें न करूं देतांही 'व्यापारांत' यश मिळवितां येणें शक्य आहे. प्रथम प्रथम मलाही तें बराच काळपर्यंत जाचलें. नौकरीची संवय कांहीं दिवस झालेली. त्यामुळे जास्त वेळ 'शाखेत' न बसविणें, कांहीं गोष्टी स्वतः करण्यांत कमीपणा वाटल्यानें त्या करण्यांत अळंटाळ करण्याची बुद्धि होणें, लाज, कमीपणा वाटणें हें होत असे. त्याला नाइलाज होता. पण कितीही झालें, तरी हें आपले आहे, घरचें आहे, केलेच पाहिजे. हें करतां आले नाही, तर दुसरें कांहींच करतां यावयाचें नाही, अशी प्रखर जाणीव असल्यामुळे मी

कोणतेही काम अगदी मलाच सक्तीने करावयाला लावी. जगन्नाथ, किंवा विश्वनाथ फुरसर्दाप्रमाणे ज्या वेळी माझा उद्योग पहावयाला येत, त्या वेळी त्यांनाही जरा आश्चर्य वाटे; बरें वाटे. ते तसें बोलून दाखवीत.

याप्रमाणे व्यापारी जगांत माझा चंचुप्रवेश झाला. व त्या योगानें नोकरी-वाल्यासाहेबानें त्या आयुष्यांतल्या मजवर चांगलाच इंगा फिरविला होता, त्यामुळें मी अगदीच मरणोन्मुख झालों होतो, तों आतां जिवंत होऊं लागलों. आह्मी नवें जग निर्माण केलें, व ठाकसें ठीक झालों, म्हणून सर्वांना केवढातरी अभिमान वाटावयाला लागला होता.

आमच्या शांतेच्या इंदूचा जीव बराच खाली पडला होता, तर जगन्नाथामुळें आह्मी या स्थितींत आलों, म्हणून आनंदीला केवढा अभिमानाचा ताठा चढला होता. जेथें तेथें व ज्याच्या त्याच्या जवळ, वेळां अवेळीं ती सांगत बसे, कीं, “ काय करतां बाई, अगोदर आपलें ह्याणूं नये, आणखी आपलें म्हटल्यावर, त्याच्याकरितां जीवालाजीव दिला पाहिजे. ‘ आमचें कसं कां होईना, पण वामनरावांच्या व्यापाराचें जमवून दिलें, तेव्हां कुठें तिकडे मनाला शांतता आली. ” इत्यादि. इंदूजवळ बोलतानां हेंच. प्रत्यक्ष शांतेजवळही हेंच. आणि त्याच्या बरोबर, त्यांना हलाखीचे दिवस येत चालले होते त्याच्याबद्दल वैतागानें बोलावयाचें म्हणजे असें “ दुसऱ्याच्या उपयोगी पडावयाचें आमचें कर्तव्यच आहे. पण आमच्या वेळेला कुणी उपयोगी पडत आहे का ? दररोज देणेंदारांचे भय्ये उंबरठ्याची साल क्षिजवताहेत, कोर्टाच्या ‘ नोटिसा ’ येताहेत, कुणाचा ‘ दावा ’ होतो आहे. आमचें येणें तेवढं खोटं. पांच पांच वर्षांचीं कुळांनीं वसुली दिली नाही; तें येणें तसेंच. पण देणेंदारांनीं मात्र भंडावून सोडलें आहे, (आपल्या वाटेल त्या हीशी-चैनीकरितां देणेंदारांना आपणच घरीं यायला भाग पाडलें, आणि कुळांकडील येण्याकडे कधीही लक्ष पुरवायला ‘ चैनी ’च्यापुढें झालें नाही, हें मात्र आमच्या ‘ अनुवहिनींच्या अजूनही ध्यानांत आलें नव्हतें.) यावेळीं आमच्या धावण्या कुणी धावतंय का ? जग म्हणजे हें असंच ! ”

मी व्यापारांत पडायला जगन्नाथाचा शब्द कारणीभूत झाला होता, हें नाकबूल करण्यांत आह्मांला काय मिळणार होतें ? म्हणून आह्मीही प्रसंगी जग-

झाथाच्या या मैत्रीच्या फायद्याचा गौरवपूर्ण उल्लेख करण्यांत कोणत्याच प्रकारचा कमीपणा मानीत नव्हतो.

व्यापारांत शिरून काम करूं लागल्यापासून अतीशय थोड्या काळांत माझ्या कामाची छाप, व शाखेची शिस्त, व तिचे वजन उत्तम प्रकारे बसविले. त्याचे पुष्कळांना अत्यंत आश्चर्य वाटले. आमच्या बलभीमरावाला—भांडवलवाल्या भागीदाराचे नांव—सुद्धा माझ्या कामाबद्दल प्रांजलपणाने प्रशंसाद्वारे काढावे लागले.

तरी पण, आमच्या घरांत पहिलाच साधा—सिधेपणा होता तसाच होता. जरी नोकरीच्या वेळेपेक्षा या व्यापारामुळे जास्त पैसा घरी येई, तरी त्याचा उपयोग घर व्यवस्थित चालविण्याकडे, मध्यंतरी झालेल्या कर्जाची वगैरे फेड करण्याकडेच मुख्यतः केला जात होता. आतां आपण व्यापारी झालों, आतां पैशाला काय तोटा—तेव्हां इकडे तिकडे केला जरा जास्त खर्च म्हणून काय झाले ? अशी बुद्धि अजून आम्हां कोणाचीच झाली नव्हती.

त्याबद्दल इंदू कित्येकदां विनोदाने, आणि आनंदा जरा खोचूनच शांतेला म्हणत, “ हें ग काय, तूं आपली पहिल्यापासून आहेस तशीच आहेस ! नोकरदारीण होतास, तेव्हां जशी, तशीच आपला आतां ‘ शेटाणी ’ झाल्यावरही राहायचं म्हणजे काय ? आतां शेटाणीला शोभेसं नको का वागायला ? आम्हांला नाही बाई आवडत हें ! उद्यांपासून तूं टाकून दे अगोदर ! ”

त्याचप्रमाणे जगन्नाथ, भीमराव, किंवा कधी कधी विश्वनाथ मलाही तसेंच म्हणत ! त्यावेळीं मी त्यांना निरुत्तर करण्यासाठीं पण सहज विनोदानेच उत्तर देई, “ अहो ! मी व्यापारी झालों, म्हणून काय झालं ? म्हणजे वाटेल तसें वागलंच पाहिजे कीं काय ? लोकमान्यांनीं एवढा राष्ट्रसंसार केला, पण त्यांचे स्वतःचं घर, म्हणजे पाऊणशे शंभर मिठाविणाऱ्या माणसांच्या घराप्रमाणेच अगदीं साधसुधं होतं, असं त्यांच्या चरित्रांत लिहिलेलं आहे. त्याप्रमाणेच मी वागतों. दुसरं काय ? ”

“ वाः ! वाः ! म्हणजे, तूं ‘ लोकमान्य ’ च झालास वाटतं तेवढ्याने ! ” जगन्नाथ म्हणे.

अशा तऱ्हेने व्यापारामुळे माझ्या विस्कटलेल्या संसाराची घडी बसावयाला लागली होती. मनाचें स्वास्थ्य येत चाललें होतें—पण—

पण मागील प्रकरणाच्या शेवटी सांगितल्याप्रमाणें खंडीभर दुधांत मिठाचें पोतें पडून सर्व दूध नासतें, त्याप्रमाणेंच व्यापारांत मिळणाऱ्या माझ्या शांततेचें झालें. भांडवलवाल्या भीमरावाचा पाजापणा बाहेर आला; आणि माझें मस्तक भणणलें. नोकरीवर जशी लाथ मारली, तशी व्यापारावर—या भागीदारीवर लाथ मारावी; भीमरावाच्या नरडीचा घोंट घ्यावा. दुकानाला, आणि त्यांत ठेवलेल्या मालाला रॉकेल ओतून आग लावावी कीं काय, असें वाटायला लागलें.

शांतेच्या सौंदर्यावर दरोडा घालण्याच्या नीच बुद्धीनें भागिदाराचें आमिष मला त्या नीच हलकटानें लावलें. व मीही भाळलों व बळी पडलों. शांतेला त्या तऱ्हेचें चिठोरे खरडण्याचा निर्लेज्जपणा त्या अधमाला करण्याचें धाडस झालें ! तेव्हां त्याच्या संपत्तीला लाथेनें झुगारण्याखेरीज गत्यंतर काय ?

काय करूं ? माझ्या मस्तकाला सहन होईना. दुकान वऱ्च्यासारखें दिसा-वयाला लागलें. मधुस्रवणाच्या जिभेच्या मुळाशीं हलाहल आहे, हें जर अगो-दर रामजलें असतें, तर ? पण आतां काय उपयोग ? गोष्ट घडून गेली होती !

मनाचें स्वास्थ्य उडालें, शांतता पळाली. समाधान नष्ट झालें. आणि इतकें असून त्याचा उच्चार करण्याची कुठें चुकूनही सोय नव्हती. ती बाबच अत्यंत नाजूक, अन्नूला धक्का देणारी होती. त्यामुळे तोंड बांधून बुक्क्यांचा मार अशी माझी अवस्था झाली.

नोकरी प्रमाणेंच दुकानावर—भागीदारीवर लाथ मारावी म्हटलें, तर तें तरी कसें व्हावयाचें ? लोकांत सांगावयास कारण तरी काय दाखवितां येईल ? जगन्नाथाचा किंवा विश्वनाथाचा सल्ला भागिदारी झुगारून देण्यांत घ्यावयाचा, तो तरी त्यांना काय सांगून ? जगन्नाथाला असल्या सापाला घरीं आणलेंस, म्हणून दोषही देतां येणें शक्य नव्हतें. पाजा भीमरावाच्या पाणी संपत्तीचा स्वीकार केला, त्याचें प्रायश्चित्त त्या संपत्तीनें शांतेला तसलें चिठोरे धाडण्यांत भीमरावाला बळ दिलें, म्हणून त्या संपत्तीला झुगारूं, की, 'शाखा' उघडल्यापासून इमानें इतबारें मी देहानें व मनानें झिजलों, म्हणून त्या पवित्र केलेल्या 'पैशाला' कवटाळूं ? काय करूं ?

माझ्या मनाचा भडका उडाला. आतां हें आईजवळ बोलतां येण्यसारखें नव्हतें, किंवा याची चर्चा शांतेजवळ करण्यांतही मनाला प्रशस्त वाटत नव्हतें. त्या गलिच्छ चर्चेनें निष्कारण किती तरी त्रास होणार नव्हता काय ? मग मी तो त्यांना कशाला देऊं ?

आंतून अंगार पेटलेला, आणि बोहरून हिमालयाची शांतता धारण केलेली, अशा तऱ्हेनें सध्यांचे दिवस चाललेले होते. दुकानच्या कामांत लक्ष लागत नव्हतें, तरी पण कामांत मी कोणत्याही प्रकारचा कसूर करीत नव्हतो; ज्या वेळच्या त्या वेळीं आणि जिथल्या तिथें काम झालेंच पाहिजे, मी या शिस्तीत काडीमात्र अंतर पडूं दिलें नव्हतें.

भीमरावही त्या प्रकारानंतर चांगला एक दीड महिना आलाच नाही. किंवा पत्रही पाठविलें नाहीं. मलाही तो जितका न येईल, जितकें सैतानी तोंड न दाखवील, तितकें बरंच असें वाटत होतें. त्याची आठवण झाली—झाली कशाला ? मी मुळीं ती विसरतच नव्हतो, त्याचें चिठोरे डोळ्यापुढें उभें राहिलें, ह्मणजे त्या क्षणीं भागीदारीचा त्याग करावा, व त्या दूषित विषारी हवेंतून बाहेर पडून, पापाचें परिमार्जन करावें, असें ताबडतोब मनांत येई ! पण—

भागीदारीवर लाथ मारून पुढें काय करावयाचें ? 'नोकरी' सोडली, त्या वेळीं साऱ्या जगानें छीः थूः केलेंच. आतां व्यापारांतून सुटलों, ह्मणजे जग माझ्याकडे कोणत्या नजरेनें पाहील ? नोकरी कनिष्ठ दर्जाची असते, पशूपेक्षांही वरिष्ठ हलक्या दर्जांनै वागवितात—वागविलें ह्मणून नोकरीला नमस्कार केला असें सांगण्यासारखें तरी होतें. पण व्यापारांतून कां उठलों ? हें कसें कोणाला सांगवयाचें ? सांगवयाचें राहूं या बाजूला. पण संसार चालविण्याचें मग काय करावयाचें ? विश्वनाथानें दिलेल्या आश्वासनावर अवलंबून बसावयाचें ? पण व्यापार एका हातानें बाजूला केला, वीं दुसऱ्या हातांत विश्वनाथाचें 'सहाय्य' आहे का ?—तर नाहीं. आणि कधीं मिळणार, हें निश्चित नाहीं. मग काय करावयाचें ? पण मी कांहीं करावयाचें नाहीं, आणि चाललें आहे, असेंच मुकाट्यानें चालवावयाचें झटलें, तरी तो नरसर्प—त्याच्या कल्पनेप्रमाणें चंदनाच्या झाडानें विळखा घालूं दिला नाहीं व घालूं देत नाहीं,

असे सनजून आल्यावर-काय करील हें कोणी सांगावें ? तो मुकाब्याने चालवूं यावयाचा नाही, विषारी फूत्कार टाकील, कडकडून दंश करावयालाही अंगावर चाल करून येईल, यांत फारशी शंका घेण्याचें कारणच नव्हतें.

आणि अनुभवानें अखेरीस तेंच खरें ठरलें.

‘ गरीबांच्या मुली शीलानें आपल्या अशा तशाच असतात. ’ ‘ शिकलेल्या मुलींनी आपल्या परोपरीच्या फॅशन्सच्या रवीकारांनी आपलें शील शिथील केलें आहे, ’ ‘ मोहवशता व सुखलोलुपता पैशाच्या पाठीमागे पळत आलीच पाहिजे, ’ ‘ दारिद्र्याच्या आंगी वाटेल तो दोष निर्माण करण्याची शक्ति असते, आणि शीलाला लाथाडणं हा जर दोष मानला, तर पैसा तें कार्य सहज करूं शकतो, ’ किंवा ‘ पैसा टाकला म्हणजे राजाची राणी प्राप्त होते, ’ ही ज्या अधम मनोवृत्तींच्या माणसांची विचारसरणी, व त्याला साजेशींच दृष्टी असते, त्याच कोटींतील माझा बलभीम भागीदार. त्यामुळें त्याला माझ्या घरची गरिबी, शांतेची सुशिक्षितता, व त्याच्या जवळचा उन्मादकारी पैसा, ’ या सर्व गोष्टींच्या समुच्चयानें त्याच्या अधम, नीच, पाजी मनाला, तसलें धागेरडें चिठोरे लिहावयाला कांहीं एक दिकत वाटली नसेल. पण, खडकावर बीं मूळ धरीत नाही, किंवा अथांग पाण्यांत अंदाज येण्याकरितां खडा टाकला, तर त्या पाण्यांत मुळीच चलावेचल होत नाही, त्याचें प्रत्यंतर त्याला आलें. त्याच्या चिठोऱ्याची वासलात काय लागली, हें मागे कळलेंच आहे. तें त्याला मात्र कळलें नव्हतें. त्याचा पडताळा पाहण्याकरितां बरेंच दिवसांनी तो आला, पण यावेळीं त्याला घरीं येण्याचें धाडस झालें नाही. पाप भिन्न असतें हें महशूरच आहे. मग तो छातींठोक निर्भयपणें पहिल्या-प्रमाणें घरीं येण्याचें धाडस कसें करणार ? गडबडून बादली बडबडली नाही, त्यानेच तो निम्मा खचून गेला होता. दुकानांत आला, बसला. त्याचें तोंड-पापी मनुष्याचें कसें तोंड असतें तसेंच हुबेहुब झालें होतें. कांहीं झालें तरी मी मनुष्य होतों, माझ्या सौख्याच्या मंदिराला आग लावायला तयार झालेला सैतान माझ्या समोर पाडून, माझें काय झालें असेल, याची कल्पनाच केली पाहिजे. मी त्याला सन्मानानें, आदरानें, बरोबरीने तरी कसें वागविणें शक्य होतें ? मी त्याच्या नरडीला हान घातला नाही; हेंच जास्त ! त्याच्या

विषयींचा उपहास, तिरस्कार, आणि संताप, माझ्या ठिकाणीं मावत नव्हता. त्यामुळे मी त्याच्याशीं जरी चांगल्या रीतीनें वागलों नाहीं, तरी वाईट कांहीं उद्गार काढले नाहींत.

माझ्या वागण्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं. त्याच्या आवाजाची बदबद झाली. त्यानें स्वतःच्या मनाची सांवरासांवर करण्याची शिक-स्तीची खटपट चालविली, व धीराचें अवसान आणलें. त्यानें गेल्या मर्दिन्यांतला सर्व हिशेब पाहिला. मालाकडे पाहिलें. भला कांहींच विचारलें नाहीं. आपल्याशींच कांहीं पुटपुटत राहिला, घरीं जाण्याचें नांव काढलें नाहीं. मी कांहींच बोललों नाहीं. जरा वेळानें बाहेर जायला निघाला. माझ्याकडे न पाहतां, दारांत पाय ठेवतां ठेवतां 'मी बाहेर जातो. परस्परच स्टेशनवर जाणार आहे,' असें म्हणाला. मी कांहींच म्हटलें नाहीं. तो बाहेर पडला.

त्याला कांहीं दिवस झाले. माझ्या घरीं कांहीं प्रासांगिक अडचणी उत्पन्न झाल्या होत्या. मधुकर शाळेंत जिना उतरतांना कीं चढतांता कोण जाणें, कोणा मुलाचा धक्का लागून गडगडला होता. उलटा पडल्यामुळे डोकें चेंचलें. दुखापत झाली, आणि बरगडोंत मार बसला. त्याला मुलांकडून घरीं पोचविण्यांत आलें. तो अजारी झाला. आई त्याच्या बिछान्याशेजारी बसून राहिली. शांतेच्या प्रकृतीचा मान अवघडल्यामुळे कांहीं तरी होऊन बदलूं लागला. आणि बाहेरच्या विचारांनीं बाहेर डोकें पिकें, तर घरीं आल्यावर घरच्या या परिस्थितीनें डोक्याच्या चिंध्या उघडण्याची पाळी येई. संकटें अगोदर एकटीं कधीं येत नाहींत. आणि येतांना जशी सहजासहजी, आणि अचानक येतात, तशीं तीं सहजासहजी, किंवा अचानक मात्र कधींच जात नाहींत. व्यापारी जगांतल्या संकटांनीं सतावायला सुरुवात केली. संकटांनीं घर वेढलें. घर-वेढल्यामुळे मनाची स्वस्थता अजीबातच ढांसळली. दुकानाकडचें लक्ष त्यामुळे थोडें कमी झालें. वेळच्यावेळीं उघडणेंच काय, पण दिवसच्या दिवस दुकान बंदही राहूं लागलें. त्या वेळची माझी विचारांची दिशा अशी असे कीं, 'ज्यांच्याकरितां दगदग करायची, पैशाच्या मागे धावावयाचें, ती मंडळी सुखरूप, तर सारे. नाहीं तर करावयाचें काय ? मधुकराचा आजार दिवसेंदिवस वाढत चालला होता. आणि शांतेलाही अधिकाधिक त्रास होऊं लागला होता. माझ्या डोक्यांत किडे पडावयाची वेळ आली होती. कोणी म्हणे,

जगांत दुणी आजारी पडतच नाहीत कीं काय, म्हणून काय धंदाउद्योग सोडून घरी बसतात ? हीच एकादी 'नोकरी' असती, आणि 'नोकरीतून' रजा मिळाली नसती, तर कसे केले असतें?' पण लोकांचे सांगणें मला पटत नव्हतें. नोकरीत असतो, तरी तातां जसें करतो, तसेंच केले असतें. मला माणसांपेक्षां जास्त कांहींच नव्हतें आणि नाही.

पण याच माझ्या वागण्यावर माझ्या भागीदारानें आपल्या हलकट हस्तका करवीं पाळत ठेऊन, माझ्या भागीदारीवर गदा आणण्याचा घाट घातला. एक दिवस 'शाखा' व्यवस्थेशीर, बरोबर चालत नाही, नुकसानीत आहे, असें आढळून आल्यावरून बंद करण्यांत येणार आहे, 'अशा स्वरूपानें कुरापत काढावयाला सुरवात केली. माझ्या डोक्यांत उजेड पडलाच, कीं हा साप आतां असा उलटला. खरा हलकट तर, पैसेवाला तो, व वर्किंगपार्टनर मी म्हणून, त्याच्यापेक्षां माझ्या भागीदारीचा भागही त्या मानानें कमीच होता; व त्यामुळे त्याला माझ्यापेक्षां त्या दृष्टीनें आरडाओरड करावयाला जास्त जागा होतीच. त्याप्रमाणें त्यानें त्या जागेचा पूर्ण फायदा घ्यावयाचें ठरविलें. जरी आमचें ठरतांना कागदोपत्रीं लेखी, सहीशिक्यानिशीं, व साक्षीसहीत जें काय ठरावयाचें तें ठरलें होतें, तरी कायदेपंडितांची मूठ दाबली म्हणजे त्या कागदांतील एकाच शब्दाचे किती अर्थ निघतील, आणि केवळ पैशाच्या जोरावर भीमराव भागीदार अशा कायदेपंडितांकडून हवे ते अर्थ काढण्याचा कसा प्रयत्न करील, आणि माझे त्या शाखेंत आजवर केलेले सर्व शेवटीं कसे फुकट जाऊन काळा वर कराव्या लागतील, याचीच भेसूर चित्रें डोळ्यापुढें नाचावयाला लागलीं. 'नोकरी'तले ते हाल, तर आजकालचे लोक ज्याला व्यापार-व्यापार म्हणतात, त्यांतलें हें सुख ! हातांत व्यापार येतो काय, आणि हातांतून निसटण्याचा प्रसंग लगेच दत्त म्हणून पुढें उभा राहतो काय ? एकदां वाटलें, आपणच या व्यापारावर लथ भरणार होतो, तो प्रसंग अनायासें असा आला, तर त्यांत काय विघडलें ? बरें झालें, पिडा गेली.

“शाखा बंद करणार, सर्व हिशेबाचे कागदपत्र चोख तयार पाहिजेत” या अर्थाची नोटीस जेव्हां भीमरावांकडून धडकली, त्यावेळीं त्याचा विचार करण्याकरितां, जगन्नाथ, विश्वनाथ, यांच्याप्रमाणेंच मी शांतेचीही त्या बाब-

तोत आपण काय करावयाचें, याविषयी सल्ला विचारली. त्या तिघांनी पुढील-प्रमाणें आपापलीं मतें दिलीं—

“ काय करावें, हे पैसेवाले लोक म्हणजे असेच मूर्ख असतात ! पण करणार काय, त्यांच्या पैशांच्या जोरावर वाटेल ती गोष्ट मनःसारखी ते घडवून आणतात. तेव्हां आपण आपली शक्ति ओळखूनच मागें सरलें पाहिजे. असंगाशीं संग आणि प्राणाशीं गांठ म्हणतात ती अशी ! मला नव्हतं वाटलं, भीमराव इतका बिघडलेल्या डोक्याचा असेल म्हणून ! ” जगन्नाथानें अशी सल्ला दिली.

“ तो बलभीम काय ! भागीदारीत व्यापार करणं म्हणजे काय पोरखेळ समजतो की काय ? ” विश्वनाथ म्हणाला, “ त्याला तशी शाखा बंद करता येणार नाही. आह्मी करूं देणार नाही ! काय त्याला गमजा करावयाच्या असतात त्या करूं देत. आपणही पाहून घेऊं. तुला मुळीच डरायचें कारण नाही वामन ! ”

आणि शांतैला जेव्हां सर्व परिस्थिति समजावून देऊन ह्मटलें कीं, “ तूं म्हणाली होतीस कीं वाच्यानं आलेला ‘ पैसा ’ वादळांत उडून जायचा, तसाच प्रसंग आला आहे. व्यापाराची भागीदारी थांबली ! ”

त्यावर ती अगदीं विचारपूर्वक म्हणाली, “ ती कां ? भागीदारी तशी कशी थांबेल ? भागिदाराचें नुकसान भरून मिळाल्याखेरीज ? भागीदाराची ‘ शाखेंत ’ रातंदिवस हाडांचीं काडं झाली ती का फुकटच ? भागीदारीचा ‘ पैसा ’ ह्मणजे कांहीं वाच्यानं आलेला नव्हे ! ”

“ ह्मणजे ? मग त्या वेळीं तूं तसें कसें ह्मणालीस ? ”

“ त्या वाच्यानं आलेल्या संपत्तीनं, आपल्याबरोबर घाणेरडं चिठोरींही आणलं, आणि तसं आह्वांला प्रायश्चित्त देऊन तो पैसा ‘ वावटळीनं ’ उडूनही गेला. त्याचें आतां काय ? ” शांतैनें समजूत घातली आणि मलाही तें पटलें. मी त्याप्रमाणेंच वागण्याचा संकल्प केला.

एक दिवस मधुकराचा आजार जास्त झाला आहे, आईनें त्याचें डोकें मांडीवर घेतलें आहे, तो आजारांत, “ माझी पार्टीपुस्तकं, परीक्षा, आतां

मी नाही दांडगाई करायचा, ” असे बडबडत आहे. आम्हां सर्वांच्या तोंडचें पाणी पळालें आहे. अशाच वेळीं भीमराव आपल्या एक दोन बगल-बच्चाशह, दुकानावर, आणि, दुकानावरून निर्लज्जपणानें घरीं, दुकानचे सर्व हिशोबाचे कागदपत्र ताब्यांत घ्यावयाचे, आणि ‘शाखा’ बंद करून चालावयाला लागावयाचें या तयारीनें आला. आले, बसले, त्यांच्या बगल-बच्चांपैकीं एकांनें मला बैठकीच्या जागेत बोलावले. माझ्या अंगाची लाही झाली. पण व्यवहार या नात्यानें मला अत्यंत शांतपणा धारण करावा लागला. तशाही स्थितींत विमलला ‘विश्वनाथा’कडे बोलावयाला पाठविलें. हेतु हा कीं, विश्वनाथाला त्यांच्या तोंडीं द्यावा. तो त्यांचा योग्य तो समाचार घेईल. बोलावण्याबरोबर प्रसंग ओळखून विश्वनाथही आपलें हातांतलें काम टाकून आला. त्यानें येऊन, त्यांच्याशीं हलकें हलकें बोलावयालाही सुरुवात केली; “काय, कसें, शाखा बंद करण्यासारखें तसें कांहीं दिसत नाही. शाखा तोव्यांत तर नाहीच नाही, पण उलट कांहीं दिवसानंतर चांगली भरभराटीला येण्याचाच खात्रीचा संभव आहे, ” पण मदांध झालेले ते लोक त्याला सरळ उत्तर कोठून देणार ? एकांनें ह्मटलें, “तुझाला तिन्हाई-ताच्या व्यवहारांत बोलावयाचा अधिकार काय ? ” दुसरा ह्मणाला, “तुझों बोळणारे कोण ? ”

तिसऱ्या शाहण्यांनीं आपली अक्कल पाजळली, “शाखा फायद्यांत असो, तोव्यांत असो. आम्हांला ती मुळीं चालवावयाचीच नाही. ती आम्हीं आजच्या आज बंद करणार ! आमचा ‘पैसा’ उगीच्याउगीच जगाचे संसार चालविण्याकरितां वर आलेला नाही. ते कांहीं नाही, वामनरावांकडून दुकानच्या किल्ल्या, कागदपत्र, आणि तावा आजच मिळाला पाहिजे—”

“अहो, पण जरा धीरे ! ” तरीही थंड डोक्याचा विश्वनाथ अजूनही शांतपणानें, आस्तेच घेत होता, “वामनाच्या घरीं मूल अजारी आहे. अगदीं त्याची घटका घातली आहे, सारे लोक हवालदील आहेत, तेव्हां त्या दृष्टीनें तरी जरा दमनें घ्याल कीं नाही ? ”

“आम्हांला कुणाचे आजारी, आणि कोण मेले पाहण्याची जरूरीच काय ? मूल मरो कीं, आणखी कोणी मरो ! तें आम्हांला माहित नाही. आम्हीं जाणत

नाही. आमचे व्यवहार, आणि आमचा 'पैसा' एवढेच आम्ही जाणतो. तेव्हां आम्हांला आमचा व्यवहारच पहावयाचा आहे ! तिथें तिसऱ्यानें लुडबुड करण्याची जरूरीही नाही ! ” हें आणि याचप्रमाणें विश्वनाथाला मध्ये पडण्याबद्दल शेलके शब्द ऐकावें लागलेच.

“ मूल मेलें तरी हरकत नाही. दुसऱ्याच्या मरणाशीं आम्हांला काय करावयाचें आहे ? आम्ही आमचा 'पैसा' तेवढा जाणतो ! ” काय हे शब्द ! उलट्या काळजाच्या, किंवा मुळीच काळीज नसणाऱ्या माणसाशिवाय असे कोण शब्द उच्चारील ? उच्चारले जातात, ऐकावयाला येतात, आणि अनेक अनर्थांला मूळ असलेच शब्द कारणीभूत होत असतात, एवढें मात्र खास !

ते त्यांचे विषारी शब्द, विश्वनाथाला सहन झाले नाहीत, आणि मलाही सहन झाले नाहीत, ते शब्द मी ऐकले होते. जरी अजारी मधुकराच्या जवळपास घुटमळत होतो, तरी व्यवहार या नात्यानें माझें तेथें हजर असून ऐकणें भागच होतें. त्यांचे ते सैतानी शब्द ऐकले, आणि माझें मस्तक फिरलें, त्यांत विश्वनाथाला उणें उत्तर केल्याचें तेल ओतलें गेलें. आणि एकदम भडका उडाला !

मी पुढें झालों, आणि भीमरावाला “तुम्हांला आतां, कागदपत्र देत नाही. हिशेब देत नाही, किंवा शाखाही बंद करूं देणार नाही ! जा, तुम्हांला काय, आणि कसें माझें पारिपत्य करून घ्यावयाचें असेल, त्याप्रमाणें खुशाल करून घ्या. ”

असले रखरखलेल्या निखाऱ्याप्रमाणें मी माझें शब्द ठणकून ऐकविले.

“ ठीक आहे. पाहून घेईन ! ”

“ खुशाल ! ” तो जितक्या मोठ्यानें दांत करकरून बोलला, त्याच्याही-पेक्षां मोठ्या आवाजांत मी तो शब्द उच्चारला !

“ कोणाशीं गांठ आहे, याची अजून माहिती झालेली नाही ! ” खवळलेल्या सर्पासारखे फूटकार करीत तो पुन्हां कडकडला.

“ एका नरसर्पाशीं गांठ पडली आहे, हें माझ्या पकें ध्यानांत आहे ! ” माझें उत्तर त्याच आवाजांत गेलें.

“ सापाला दूध पाजल्यासारखेंच अखेर झालें ! ” पुष्कळ कांगावखोर

हलकः पैसेवाले, भागीदाराला खातां येत नाहीं, असें कळल्यावर वाटेक तसें बरळायला लागतात, त्याप्रमाणेच त्याच्यापकीं कोणी एक बरळाला !

“ तुमच्याच बाबतीत तुम्ही हें बोलला असाल, तर एवढें खास खरें बोललांत असें मां म्हणेन ! ” मी हें अगदीं उपहासाच्या तीव्रतेनें बोललों.

त्यावर भीमराव अगदीं जळफळतच म्हणाला, “ याच्यापुढें काय वाहून ठेवले आहे, अजून ध्यानांत येत नाहीं ? ”

“ सर्पाशीं सामना ! आणखी काय दुसरें असणार ? त्याला तयारी आहे, म्हणून मघाशींच सांगितलें आहे. पुनः पुन्हां तेंच तेंच बोलण्यांत काय अर्थ ? ” माझ्याऐवजी विश्वनाथानेंच उत्तर दिलें.

त्यानंतर आपली अशांतशीं डाळ शिजत नाहीं, अशी खात्री पटतांच ते सैतान, “ ठीक आहे. सावध असा ! ” करीत पाय आपटींत चालते झाले !

पण ‘ पैशा ’च्या जोरावर त्यांनीं लवकरच सामन्याकरितां कोर्टांत मला खेचलेंच !

—प्रकरण १२ वें—



डोहाळे जेवण

‘.....हट गर्भवतीचा नुरवा ।’

—कै० खरेशास्त्री

‘पैशाच्या’ जोरावर भीमराव भागादार कोर्टात गेले. पण त्याच्याशी झगडावयाला मीही चांगलीच कंबर कसली. माझ्या मित्रांचा, आणि इतर व्यापाऱ्याप्रमाणे बहुतेक गांवांतील परिचित प्रतिष्ठितांचा पाठिंबा पहिल्यापासून मला उत्तम प्रकारे मिळाला. भीमरावाकडे पैशाची शक्ति, तर माझ्याकडे नैतिक ताकद असल्यामुळे आतां जरी मी केस खेळावयाला लागलों, तरी एक प्रकारचा ऋजू आत्मविश्वासाचा मला भरंवसा होता; व त्यामुळेच अविभ्रांत श्रम करण्यास मला एक प्रकारचा सत्विक उत्साह आला होता.

‘केस’ चालू झाल्यामुळे तिचा निकाल होईपर्यंत आतां शाखा बंद राहणे शक्य नव्हतें. आणि ती कोर्टाच्या परवानगीने मी धडाक्याने चालू ठेविली होती. ‘केस’च्या गाजावाजाने लोकांचे अधिक उत्सुकतेने आमच्या दुकानाकडे लक्ष लागले. ती एक चालती बोलती जाहिरातच झाली. साधारणतः सर्वांची सहानुभूति माझ्याकडे वळल्यामुळे दुकानाची प्रतिष्ठाही वाढल्याखेरीज राहिली नाही.

इकडे दुकानाची प्रतिष्ठा, व माझा धीर वाढत चालला, तर भीमरावाचा मला हाणून पाडण्याचा, दुकान बंद करण्याचा, निदान माझी भागिदारी बुडविण्याचा, कसून प्रयत्न होऊं लागला.

अशा रीतीने ज्याला आजकाल व्यापार म्हणून झटले जाते, त्या पेठेंतील माझ्या आयुष्यक्रमाची हकीकत झाली ! नोकरीच्या जगांतल्या ‘पैसा’ मिळविण्याच्या कठीणपणापेक्षां व्यापारी जगांतला ‘पैसा’ सचोटीच्या शक्तिवरही मिळवावयाला गेलों, तर काय हा उलटा अनुभव यायला लागला. नोकरीपेक्षां

या व्यापारानें आपलें अंतरंग मला किती तरी लवकर दाखवून भेवडावण्याचा प्रयत्न केला.

पण अशा एक रारख्या आघातावर आघात होण्यानें मी ते आघात सहन करावयाला व त्याच्याबरोबर टक्कर घायला हलके हलके तयार मात्र होत चाललों.

‘ केस ’ चालूं होती. सर्वांची त्या बाबतींत, शब्दापासून कृतीपर्यंत—कशी कोण जाणें, पण सहानुभूति मिळू लागली होती, त्यामुळें मी कोणत्याही कामांत केव्हांही अगदीं विचूक हजर राहात होतों.

ग्रह बदलत चालले होते ह्याणा, आमची तपश्चर्या एक ठरावीक मजल मारून आली होती म्हणून ह्याणा, किंवा ज्या ज्या वेळीं जें जें व्हायचें असतें तसें तें व्हावयाचेंच म्हणून ह्याणा, त्या तसल्याही घाईधांदलीत आह्मांला घरीं स्वस्थता वाटूं लागली होती. मनाला कशानें तरी हुरूप वाटावयाला लागला होता. मधुकराला बरें वाटायला लागून तो शाळेंत जायला लागला होता. प्रत्येक जण उत्साही, आणि कार्यदक्ष दिसूं लागलों होतों. इंदू आतांशा दररोज शांतेकडे जायला जायला लागला होती. मैत्रीणींचें हितगुज अलिकडे जास्तच व्हावयाला लागलें होतें. जगन्नाथाच्या मात्र दररोजच्या वाढत्या विकट परिस्थितीनें, अनुवहिनीची ‘ हीस ’ पहिल्यासारखी कोणत्याच प्रकारानें चालत नव्हती. त्यामुळें ती अलिकडे अतीशय त्रासलेली, वैतागलेली, संतापलेली अशी असे. तिची आतांशा नेहमींची बसायची गाडीसुद्धां तिच्या जवळून गेली होती. मग ती कां वैतागणार नाही ? जगन्नाथावर आतां अगदीं उघडाउघडा जशीवारटें, दरखास्ती, नव्या नोटिसा, आणि समन्सें बजावण्याकरितां धामधूम चाललेली होती. तो टेकीस आला होता. ज्या ‘ पैशा ’वर तो आजवर ज्याला त्याला ‘ गुरुर्र ’ करी, त्याच पैशानें आतां त्याच्यावर ‘ गुरुर्र ’ केल्यामुळें तो हताश होत आला होता. खचत चालला होता. तशांत शांतेच्या कांहीं आगेमागे असेल, पण अनुवहिनीलाही कांहीं दिवस लोटले होते. या वेळीं तर तिचें कोडकौतुक किती तरी व्हावयाला पाहिजे होतें. जगन्नाथाला तें पडक्या परिस्थितीनें करतां येत नव्हतें, म्हणून वाईट वाटत होतें, तर अनुवहिनीला आपलें कोडकौतुक होत नाही, म्हणून चिडखोरपणा आला होता. ती शांतेकडे येई,

बसे, बोले, पण तिला तें भारी अवघड पडे. तरी पण शांतेने तिला कधीही दुखविलें नाहीं किंवा तिच्या मनाला डिवचलें नाहीं.

किती झालें तरी त्या मैत्रिणी होत्या. आणि मैत्रिणीच्या नात्यानेच त्याही परिस्थितींत वागत होत्या. लोक ह्मणतात, जगांत सगळ्यावर औषध सांपडेल, पण स्वभावावर औषध नाहीं. पण 'पैसा' कित्येकदां स्वभाव बदलूंही शकतो, असें ह्मटलें, तर तें अगदींच धाडसाचें विधान होईल असें वाटत नाहीं. निदान अनूबहिनीपुरतें किंवा जगन्नाथापुरतें बोलावयाचें झालें, तर त्यांचा स्वभाव 'पैसा' मी ऊब असतांनाचा होता, तो त्याच्या अभावाचा गारठा सुटल्याबरोबर बदलला होता, एवढें खास सांगतां येईल.

जगन्नाथाच्या राज्यांत पहिलीच शांतता जशीच्या तशीच कायम होती. इंदूला जें पहिल्यापहिल्यानें उगीचच वाटत होतें, कीं संसारांत आपलें कांहीं चालत नाहीं, आणि त्याच्या योगानें आपण दुःखी आहोंत, पण तिची भ्रामक समजूत विश्वनाथाच्या वागण्यानें व शांतेच्या वेळोवेळच्या सांगण्यानें, आतांशा अजाबात बुजत चालली होती. विश्वनाथ तिला मधून मधून खूप चिडवात असे. पुष्कळ दिवस ती चिडत असे. पण आतां तिला हंमू येई.

सध्यां आह्मी या स्थितींत होतो. एक दिवस इंदु-व-शांता या मैत्रीणी-मैत्रीणींमध्ये कसलें हितगुज झालें कोण जाणें. मला माहीत नाहीं, आईला, माहीत नाहीं, कां मधुकर विमललाही माहीत नाहीं, विश्वनाथ त्या दिवशीं रात्री आमच्या घरीं आला, आणि त्यानें आईला व मला ह्मटलें,—

“ आमच्या सीतामाई कुठें दिसत नाहींत त्या ? ”

“ सीतामाई कोण ? ” आह्मी आश्चर्यानें उलट विचारलें. इतक्यांत कशालाशीं शांता बाहेर आली. तिच्याकडे पाहून विश्वनाथ उद्गारला, “ या आमच्या सीतामाई ! ”

“ ह्मणजे ? ” या अर्थी नुसतेंच तोंड करून नी विश्वनाथाकडे पाहूं लागलों.

“ अरे, बघतोस काय असा ? सीतामाईना वनवासाला जायचे डोहाळे झाले होते, आमच्या या सीतामाईना ऊर्फ शांतावहिनीना 'शेतवाडी' पाह्या-यचे डोहाळे लागले आहेत ह्मणें ! काय हें शांतावहिनी ! या आधुनिक काळांत, आणि हे डोहाळे ! अहो मोटारींतून फिरणें, महिला मंडळाच्या

अध्यक्षपदाची इच्छा होणे, सिनेमा-नाटकाला जाणं, निरनिराळ्या फॅशन्स करण्याची इच्छा होऊन त्या पायी नवऱ्याच्या आणि सासूच्या नाकीं नऊ आणणं, चांदण्यांत मैत्रीणींना घेऊन अंगतपंगत करणे, झोंपाळ्यावरची जेवणे, अंधेरांतलीं जेवणे, जां पदार्थ प्रयत्न करूनही मिळण्यासारखा नसेल, त्याची इच्छा होणे, असले कसले तरी खरे ह्याटलें तर जोडाळे लागायचे, तें हें काय ? “ ह्याणें शेतवाडी पाहायला जायचें ? ”

विश्वनाथ एक एक शब्द गंभीरपणानें बोलत होता. शांता गालांतल्या गालांत हंसत होती. मला हंसू येत होतें. आमच्या आईला जरी सगळें जसे-च्यातसें विश्वनाथाचें बोलणें कळलें नाहीं, तरी तिलाही हंसू आल्याखेरीज राहात नव्हतें.

“ पण विश्वनाथ, हें गुपित तुला कसें कळलें ? ” मी विचारलें.

“ अरे, आमच्या घरचें तारायंत्र (इंदू) आहे ना ? ” विश्वनाथानें माझ्या शंकेचें समाधान केलें.

“ भारी इंदू खव्याळ बाई !-आपलं कशाला कांहीं तरी जोडतें ! कळत नाहीं नी संवरत नाहीं. ” इकडून तिकडे जातां येतां शांता गालांतल्यागालांत हंसत कायसेसें पुटपुटत होती.

“ बरं, मग ह्याणं काय तुझें विश्वनाथ ? ” मी जरा वेळानें विचारलें.

“ दुसरं काय, आमच्या श्रीमतीनं ठरवून सुद्धां टाकलं आहे-”

“ काय ?-”

“ की, -काय सांगूं आतां ?-” तो पुढें काय कसें बोलावें, म्हणून विचार करतो आहे, इतक्यांत इंदूच स्वतः हंसत हंसत तिथें आली; “ बरं झालं, ज्यानें सांगायला पाहिजे, तेंच माणूस आलें. बायकांचीं कामें बायकांनींच करावीत, अहो, ह्याटलं, काय सांगायचं, तें सासूबाईंच्याजवळ आणि शांता-वहिनीजवळ सांगा. आह्मीं हुकुमाचे बंदे आहोंतच. ”

त्यावरही आह्मीं सर्व हंसलों. शांतेनें, व इंदूनें विश्वनाथाच्या बोलण्याला “ इश ! ” एवढेंच ह्याटलें. नी व विश्वनाथ बाहेर बसलों; शांता, इंदू व आई आंत बोलत बसल्या. आज कांहीं तरी नवा बेत आहे, हें मुलांच्या लक्षांत येतांच तींही ‘ काय आहे, काय बोलताहेत; आपला कांहीं त्यांत

समावेश होतो आहे काय, ' वगेरे ऐकण्याच्या उत्कंठेने बायकांतून लुडबुडं लागली !

कांहीं वेळाने आईच मला हांक मारून म्हणते, " बरं का बाळ, उद्यां मुलीला यांच्या ' शेतवाडी'वर पाठवायला हवं बरं का ? सगळ्याजणीं जातील, जेवतील, खातील, इकडे तिकडे करतील आणि येतील परत संध्याकाळीं । "

मी काय बोलणार ? न बोलणें हीच माझी सम्मति. विश्वनाथानें त्याच्या शेतवाडीवर सगळ्यांना नेण्याची जय्यत तयारी केली होती.

मधुकर हलकेंच शांतेजवळ जाऊन लाडीगोडीच्या शब्दानें म्हणतो, " वहिनी, मी तुझ्याबरोबर ' शेतावर ' येणार का ? "

विमला तिच्या पाठीवर पडूनच विचारते, " वहिनी मला नेणार ना ? "

मुलांना नाहीं कोण म्हणणार ?—

विश्वनाथ मला विचारतो, " वामन, तुझी उद्यां कोर्टीची तारीखबिरीख नाहीं ना ? चल तर खरा, एकदां आमचें शेत पाहायला. उद्यांला मी जग-
न्नाथाला त्याच्या बायकोसुद्धां बोलावेलें आहे. दिवसभर सारेचजण 'शेतवाडी'-
वर जाऊन येऊं. शेतकऱ्याचें वैभव म्हणजे काय असतं, तें एकदां पहा तर खरं । "

शेवटीं निघतां निघतां आईसुद्धां सगळ्यांनीं निघायचें ठरलें.

मला मोठा मीज वाटली. मी विचारलें, " विश्वनाथ, तूं हें मांडलं आहेस काय ? "

" अरे बाबा, तुला माहीत नाहीं. बायकांच्या शब्दाला पुरुषांनीं मान हा दिलाच पाहिजे. त्यांनीं राबवायचें, आणि आम्हीं राबायचें. एवढेंच आमचें काम ! तरी बरं, माझ्याकडून माझी श्रीमति वाटेल तितकें काम करवून घेते ती घेते, आणि वर म्हणते, ' घरांत माझं कांहीं चालत नाहीं. ' तेव्हां आहे की नाहीं न्याय ? "

त्यावर इंदू काय बोलणार ? ती चिडली नाहीं. हंसली. खरोखरच लग्न झाल्या दिवसापासून इंदूची अगदीं बारीक गोष्ट विश्वनाथानें इंदूच्या कल्पने-
प्रमाणें ऐकली होती, अशी आजच ! त्यांतल्या त्यांत बायकांच्या हौसे—मीजेच्या चरचौघी जणींत त्यांचा मान—बोज राहील, अशा असतात, त्या केल्या किंवा

करावयाला परवानगी दिली, म्हणजे त्यांच्या आनंदाला सीमा राहात नाही. तेंच त्यांचें संसारांतलें सौख्य ! इंदूनें शांतेच्या डोहाळे जेवणाचा बेत केला; त्याला विश्वनाथानें ' होकार ' दिला. आणि त्याप्रमाणें वागावयाचें ठरविलें. इंदूला आनंदानें अस्मान ठेंगणें झालें. तिनें विश्वनाथाला जसें जसें वागावयाला सांगितलें, तसें तसें त्यानें चालायास सुरुवात केली.

त्यालाच अनुसरून आजची गोष्ट अमलांत आली होती. शांता सहज कुठें ' इंदूताई तुझ्या शेतवाडीवर जाऊं या ग एकदां केव्हां तरी ! ' असें म्हणाली काय, आणि इंदूनें त्यावर तयारी केली किती ! फराळाआराळाचें, दशम्या, अमूक आणि तमूक ! शेतवाडीवर एक जंगी प्रोग्रामच व्हायचा असें ठरलें.

दुसरे दिवशीं एका गाडींत, शांता, इंदू, व आनंदी, (ही प्रथम अगदीं नाखुषीनेंच यायला तयार झाली होती.) आणि मधुकर व विमला. दुसऱ्या गाडींत आह्मी तिघांची सोय करण्यांत आली होती. मैत्रिणी-मैत्रिणी गुजगोष्टी कुजवुजत, हंसत, चालल्या होत्या, तर आमची इकडे नाना विषयांवर चर्पट-पंजरी चालूं होती. मधून मधून आमचे बोलण्याचे विषय संपलें असें वाटून स्वस्थ राहात असूं. तेव्हांचें ते मुकाट्याचें मार्गक्रमणही एक प्रकारें आल्हाद-जनकच वाटे ! मधूनच मधुकर किंवा विमल काहीं तरी हंसण्यासारखे विचारात. तोंडीं लावण्यासारखी ती गंमत होई. पुन्हां हंशा पिके. त्याचेच निर-निराळे परिणाम प्रत्येकाच्या मनावर होत; आणि त्यावरूनच फिरून बोलाव-याला सुरुवात होई !—आई फारशी बोलण्यांत मिसळत नव्हती. ती आणि तिचे ते जप ! यांतच ती मग असे.

या मजेंत आह्मी शेतवाडीवर गेलों. थोडा वेळ विश्रांति घेतली. मनःपूत आह्मी फिरत होतो. माझे वाटेकरी, कामकरी, शेतांतील कामें करण्यांत चूर झाले होते. त्यांचीं मुलें, कुणी गायी-म्हशींना बांधाच्या कांठीं चारताहेत, कुणी कांहीं कांहीं करताहेत. बायकादेखील ' शेती ' च्या कामांत गढल्या आहेत. शेतांतील ओझीं उचलावयाला, किंवा कोणतेंही काम करावयाला त्यांना संकोच वाटत नव्हता. आमच्याशीं फिरतां फिरतां, विश्वनाथानेंही शिक्षिताला न शोभणारें, किंवा कमीपणा वाटणारें कसलेसें हलकें काम केलें. जगन्नाथ तें पाहून हंसला. मी कसल्या तरी विचारांत मग होतो. जगन्नाथाचें

हंसणें विश्वनाथाच्या ध्यानांत आलेंच. तो म्हणाला, “ कां हंसलास जगन्नाथ ? मी मालक असून माझ्या शेतांतील असलीं हलकीं सलकीं कामें करतो म्हणून काय ? ”

“ नाही तर काय ? इतकीं माणसें शेतांत असतांना—हीं कामें कांहीं पांढरपेशांचीं नसतात ! ” जगन्नाथ उत्तरला !

“ बरोबर आहे ! ” विश्वनाथ त्यावर बोलला, “ पांढरपेशांनीं नोकऱ्या करून वरिष्ठांच्या लाथा खायच्या असतात, किंवा व्यापारी जगांत शिरले, तर व्यापारापेक्षां याची टोपी त्याला, त्याची टोपी तिसऱ्याला करण्यांत, आणि त्यामुळे ‘ उपव्यापी ’ अशी शेलकी पदवी मिळवायची असते. त्यांनीं हें शरीरकष्टाचें हलके काम करावयाचें ह्मणजे काय ! ”

“ तसें नव्हे रे— ” जगन्नाथ आणखी कांहीं तरी मल्लीनाथी करणार होता, तो त्याला मध्येच थांबवून विश्वनाथ ह्मणाला, “ आहीं रशियांतल्या महात्मा कौट टालस्टायचें शेतांत काम करीत असतांनाचें चित्र पाहिलें, किंवा सर्वे भ्रष्ट अमेरिकन राष्ट्रांचे प्रेसिडेंट कुलीज यांचें स्वतःच्या शेतांत शेतकऱ्या-प्रमाणें रावत आहेत, असें चित्र पाहिलें, म्हणजे फक्त आम्हीं त्यांचें कौतुक करावयाचें. पण प्रत्यक्ष राबण्याचें वेळीं—आम्हीं कौण्टालस्टाय पेशां, अमेरिकेच्या—प्रेसिडेंट कुलीजपेशांही मोठे असतो ना ! मग आम्हीं तीं कामें कशीं करावयाचीं ? ”

“ वाः ! वाः ! विश्वनाथ ! मी तुला चुकीचें कां ह्मणतो ? आहीं चुकतो. आमच्या हातून होत नाही, किंवा आमच्या डोळ्यांतली आळसाची झोंप गेली नाही,— ” जगन्नाथ बोलत होता.

“ जाईल, जाईल धुंदी ! उद्यां परकीय भांडवलवाले येथें आले, त्यांनीं आमच्याच जमिनी काबीज केल्या, आणि मग आमच्या पाठावर फटके मारून, त्याच आमच्या जमिनींत ‘ मजूर ’ ह्मणून आम्हांला काम करावयाला लावले, म्हणजे आमची झोंप जाईल, धुंदी जाईल, सगळें कांहीं जाईल ! ” विश्वनाथ अगदीं शांतपणें ह्मणाला; पण त्यामुळे माझ्या आणि जगन्नाथाच्या डोक्यांत कोण विचारांचा खळखळाट उडाला. आपली स्थिति विश्वनाथापेक्षां—ही उत्तम असतां आज त्याच्या आपल्यामध्ये इतका फरक कशांमुळे पडला,

याचें अस्पष्ट चित्र जगन्नाथाच्या डोळ्यापुढें आलें असावें. कारण त्याचा चेहरा मध्येंच अगदीं केविलवाणा झाला. माझी स्थिति काय झाली, मला कळेंनाच मुळीं.”

“मजा काय आहे पहा, अं वामन ! ” विश्वनाथ आतां मजकडे वळला. आम्हीं या वेळीं केळ्याच्या बागेचा कोपरा ओलांडून संन्याच्या बागेकडे चाललों होतों. विश्वनाथ म्हणाला, “प्रत्येकाला ‘पैसा’ तर पाहिजे असतो. पण त्याकरितां ‘श्रम’ मात्र करण्याची कोणाची-त्यांतून आधुनिक शिक्षित म्हणविणाराची तर-मुळींच तयारी व इच्छा नसते. थोड्या श्रमांत, किंबहुना मुळींच श्रम न करतां आपण वैभवाच्या शिखरीं चढावें, अशी नुसती इच्छा धरावयाची ! पण नुसती दुबळी इच्छा काय करणार ? त्याला श्रमाची, -योग्य त्या दिशेनें-बरोबर श्रम करण्याची तयारी नको काय ? ”

“म्हणजे अलिकडचे लोक श्रम मुळीं करीतच नाहीत असं तुझं म्हणणं ? ” मी मिसिकलपणानें विचारलें.

“तें कां ? ” विश्वनाथ उत्तरला, “मी याच काळांतला आहे. आतांच मी माझ्या हातानें वाटेवर पडलेलें शेंण शेतांत टाकलें, त्याच्यावर जगन्नाथ हंसला. मी प्रसंगीं वाटेल तीं ओझींही उचलतो. स्वतः मोट हांकण्यांत देखील मला कमीपणा न वाटतां मीज वाटते. असं असतां अलिकडचे लोक श्रम करीत नाहीत असं मी कसें म्हणेन ? ”

“अरे वाः ! ” जगन्नाथ उद्गारला. आम्हीं दोघे हंसलों. नंतर त्यानें लोक उद्योग करतात, त्यांना करावाच लागतो, परिस्थिति त्यांना उद्योग करावयाला भाग पाडते. पण शरीर किंवा मन दुखावले न जातां सगळें झालें पाहिजे, या कल्पनेमुळे ते जी टाळाटाळी करावयाला जातात; ती टाळाटाळी जन्मभर भोंवयाला लागते. ती टाळाटाळी माग योग्य दिशेनें श्रम करूं देत नाही. व प्रवाहपतित झाल्यामुळे तिप्पटचौपट पाय हलवायला लावून पोटाभर जेवायला सुद्धां घालीत नाही. अशा तऱ्हेचे श्रम होतात, अशा तऱ्हेचे आणखी बरेंच सांगितलें.

इकडे आम्हीं अशा तऱ्हेनें बोलत फिरत होतो, तर, शांता, इंदू व आनंदीही फुलबागेंतून फळबागेंत हिंडत, गाणीं गात, गोष्टी बोलत मनाचें

रंजन करीत होत्या. आई मोटेवरच्या पाटावरच्या पाण्यांत कांहीं धुवीत होती. मुलें मोकाट सुटली होती. पाटावरच्या पाण्यांत स्वरपणें उज्या मारीत होती, एकमेकांच्या अंगावर पाणी उडवीत होती. मोटवाला तोंडानें रसाळ गाणें म्हणत मोट हांकीत होता. त्या तिथीना दुरून पाहिलें. त्यांचा तो संचार, तो प्रसंग, विश्वनाथाच्या त्या मळ्याचा एकंदर देखावा, या सर्वांचा माझ्या मनावर कांहीं विलक्षण परिणाम झाला !

ती शेताची वैभव-श्री, त्यांत आनंदांत मनानें फिरणाऱ्या शांता, इंदू आणि आनंदा, जणूं काय, उद्योगदेवता, उन्नतिदेवता, आणि प्रत्यक्ष आनंद देवता (यावेळीं आनंदाही खरोखरच अतिशय आनंदपूर्ण दिसत होती. तिच्याही मनावर, त्या नितांत रमणीय देवाव्याचा परिणाम झाला होता खास !) विहरत आहेत, त्याकडे पाहतांना, “अहा ! विश्वनाथ खरा सुखा ! खरा संसारी. आणि खरा ‘पैसा’ त्याच्याजवळच आहे. ‘माझी जमीन जर असती—’ असही कसला तरी विचार माझ्या मनांत आल्याखेरीज राहिला नाहीं, “मी खात्रीने त्यांत अहोरात्र राबलों असलों ! पण—”

“कसला विचार करतो आहेस वामन ? ” मला विचारमग्न पाहून विश्वनाथानें विचारलें.

“तुझी शेतवाडी पाहून मनाला काय वाटलें कांहीं सांगतां येत नाहीं ! ” मी म्हटलें, “हिन्दुस्थानची खरी संपत्ति, महाराष्ट्राची खरी लक्ष्मी, म्हणजे खरोखरी शेतीच ! आमचे बाबा म्हणत असत तें आज मला पटलें ! हिंदुस्थानची ‘माती’ म्हणजेच “पैसा” आहे ! ”

“अगदीं लाखाची गोष्ट बोललास ! ” ताबडतोब विश्वनाथानें माझ्या पाठीवर थाप टाकीत म्हटलें—

“पण असें आहे, तरी, तुमच्या ‘नेकच्यां’च्या मागचा, किंवा व्यापाराच्या नांवच्या ‘दलाली’ करण्याकडचा ओढा कांहीं अजून कमी होत नाहीं ! त्याला काय करायचें ? ”

“विश्वनाथ, जर जरा तरी शेती स्वतःची मजजवळ असती—” मी म्हटलें—

“तर काय केलें असतेंस ? ” जगन्नाथानें मध्येच विचारलें.

“ तर, या शेतकऱ्यांच्या बरोबरीने शेतांत राबलें असतों. ‘साहेबा’च्या लाथा खाण्यापेक्षां, व्यापारांतल्या भागीदाराचे कपटाचे गळफांस लावून घेण्यापेक्षां, ‘शेतींतच राबलें असतों. आणि वाटेल तेवढा ‘पैसा’ उभा केला असता!— ”

“ आणि अजूनही तसें करतां येईल. ” विश्वनाथानें माझ्या म्हणण्याला उत्तर दिलें, आणि पुढें विचारलें.

“ वामन, तूं शरीरकष्ट करायला तयार आहेस ? ”

“ अर्थात् ! ”

“ बरें, तुझी विलायतेला भरारी मारण्यांची तयारी होतीच. तेव्हां हिंदुस्थानांतल्या हिंदुस्थानांत ‘शेतीवर’ जाण्यास तुझी तयारी आहे ? ”

“ कां असणार नाही ? ”

“ तसें नव्हे. तूं शिकलेला. तेव्हां शिकलेल्यानें, आयुष्यांत पुढें पुढें जायचें असतें. कारकूनीतून—अनेक खटपटी करून मिनिस्टर व्हायचा चान्स मिळतो कीं नाहीं हें पाह्यचें सोडून, तुला लोक ‘शेतकरी’ झालेला पाहिला ह्मणजे म्हणतील ‘आधी होता वऱ्घ्या, दैवयोगें झाला पाग्या, परी मूळ स्वभाव जाईना, त्याचा यळकोट राहीना ! आणि असं ऐकलंस म्हणजे, तूं लटपटशील. आणि पुन्हां शेतावर लाथ मारशील !—हो, तुला लाथा मारायची संवय आहे म्हणून म्हणतों ! ”

मी त्यानें तसें म्हटल्यावर हंसलों. त्यालाही हंसूं आलें.

“ अरे, पण, तूं एक तयार असशील ! पण बायकांना तें शेती वगैरे करणें बरें वाटत नाहीं. त्यांच्या आवडीनावडीपुढें नाइलाज होतो ! ” जगन्नाथ म्हणाला.

“ कां ? स्वतःचा अनुभव सांगतोस वाटतें ? ” मी त्याला म्हटलें.

“ आणि त्याचा तो सध्यां—बायकांच्या भलत्या आवडीनावडी पुढें हात टेकल्याचा अनुभव घेतोच आहे ! ” विश्वनाथ म्हणाला, “ अरे, शांता-वहिनीला ‘शेतवाडी पाह्यचे’ डोहाळे लागतात, याचा अर्थ काय ?—माझी तर अशी कल्पना आहे बोवा ! तुझ्या पोटी तुझे वडील येणार ! आणि त्यांच्या करितां तुला ‘शेती’ची व्यवस्था करावी लागणार !—मग काय ? ”

“ काय ? ”

“ जिजीची हीस पुरवून गर्भवतीचा हट्ट पुरवणार काय ? तुझे कर्तव्य आहे तें ! ”

“ तोंडानें वाटेल तें म्हटलें, तरी साऱ्या गोष्टी तोंडच्या असतात थोड्याच ! ‘ शेती ’ मिळवायची म्हणजे करायचें काय ?—आणखी त्यांतून अगोदर मला आडांतून तर निघूं दे. मग देशांतराची वाट ! ”

“ आणि मी तरी आजच्याआजच ‘ शेतावर ’ जा असं कुठं ह्मणतों आहे. तुझी तयारी आहे कीं नाही ती पाहिली. आहे कळलं. आतां तुझ्या करितां—आणि जगन्नाथ जर आमचें ऐकणार असला, हो त्याचें ‘ सावकारी हाड ’ आहे, तो ऐकेलच अशी खात्री कुणी द्यावी ?—कांहीं एक योजना मनांत धरली आहे. मागें मी बोललों होतोच. पण ती योजना सांगितली नाही. आजही सांगत नाही. ती योजना रंगांत यावयाला आणखी वर्ष—आठ महिने तरी लागतीलच. तोंवर तूं आडांतून निघतोच आहेस. आणि जगन्नाथाच्या मनाचाही कांहीं तरी निश्चय होईलच. खरें कीं नाही ? ” विश्वनाथ बोलला.

इतक्या वेळच्या शेतभर भटकण्यानें व बोलण्यानें, आतां कडकडून भूक लागली होती. म्हणून आम्हीं परतलों. मोटेपलीकडच्या आंच्याच्या सांवली खाली, ‘ फराळा ’ची वगैरे तयारी करून मंडळी बसलीच होती. वांटेकऱ्यांकडून केळीचीं पानें, ताजीं लिंबे, वगैरे इंदूनें आणविलीं होती. वनभोजनाचा तो एक मजेदार थाटच केला होता. आम्हीं गेलों. विहीरींत बुड्या मारून वर आलों. आणि सर्वजण एकदमच फराळाला बसलों. आई वाढीत होती.

आमच्या साठीं ताजें दूध आणण्याकरितां वाटेकऱ्याची बायको, आपल्या गायीच्या कासेखालीं बसली होती.

फराळाला सुरुवात झाली. आज सर्वच बदललें होतें. त्यामुळें—थारेपाल-टामुळें प्रत्येकाला एकप्रकारचें गोडगोड वाटत होतें. जेवतांना आम्हीं सर्व मोकळ्या मनानें बोलत होतो.

“ शांता बहिनी, ” विश्वनाथ बोलतां बोलतां म्हणाला, “ समजा, उद्यां वामन शेतकरी बनला, आणि शेतवाडी करूं लागला, तर तुम्हीं काय कराल हो ? ”

“ मी शेतकरीण बनून, त्या शेतकरीणबाईप्रमाणे गायीचं दूध काढून आणीत जाईन ! ”

“ वाः ! अगदी स्वयंवरांतली रुक्मिणीच बोलली ! ” आनंदाने आनंदाने म्हटलें.

तिलाच तें म्हणतां आलें. आजवर तिला किती तरी वेळां ‘स्वयंवर’ पहावयाचा योग आला होता.

त्या सहज बोलण्यांत माझ्याहीपेक्षां शांतेची पुढची तयारी आहे. हें सहजासहजी उघड झालें.

“ आई, ” विश्वनाथ आईला उद्देशून म्हणला, “ शांतावाहिनींचा मुलगा पुढच्या वर्षी एक ‘चांगला शेतकरी’ होणार आहे ”

“ ते रे कसं काय विश्वनाथ ? ” आईने आपल्या साध्या शब्दांत विचारलें.

“ शांतावाहिनींना ‘शेतवाडी’चे डोहाळेच लागले आहेत. आणि त्याप्रमाणे आमच्या या श्रीमतीने ‘शेतावर’ही आणलें. डोहाळे पूर्ण झाले, तसें मुलाच्या बाबतींतही खरेंच व्हायचें ! आईच्या डोळ्यांत अश्रु उभे राहिले. बाबांची ‘शेतवाडी’ करण्याची अपुरी राहिलेली इच्छा तिच्या डोळ्यापुढें उभी राहिली.

झालें. शांतेचें अशा प्रकारचें सुन्दर डोहाळेजेवण झालें. आणखी आम्ही फिरलों. बोललों. आणि संध्याकाळला घरी पोचूं अशा बेतानें तो गोड समारंभ संपवून परत निघालों.

—प्रकरण १६ वें—



श्रमसौन्दर्य

क्लेशः फलेनहि पुनर्नवतां विधत्ते ।

कालीदास.

साधारणतः त्या गोष्टीला एक वर्ष लोटलें आहे. या अवधीत कितीतरी गोष्टी घडल्या आहेत. माझ्या बलभीमभागीदाराच्या 'केस'चा निकाल लागून, ती केस, मला अनुकूल अशीच निकालांत निघाली आहे. कोर्टांत, मी चालविलेली शाखा कोणत्याही प्रकारें नुकसानींत नव्हती, किंवा हिशेबांत 'पै'ची सुद्धां घालमेल नव्हती. असें साक्षीपुराव्यानिशीं सिद्ध झाल्यामुळे, 'भागीदाराशीं जितक्या मुद्दतीचा करार आहे, तितक्या मुदतीपर्यंत शाखा चालविलीच पाहिजे, किंवा त्या मुदतीची सर्व नुकसानभरपायी भागीदाराची भरून दिली पाहिजे,' जशा अर्थाचा कोर्टाचा निकाल झाला.

पण बलभीमाच्या डोक्यानें एकदां जें वेड घेतलें तें घेतलें. बहादुरानें माझी सात वर्षांची करारांतली मुदत होती, त्यापैकीं जितके दिवस संपले होते, तितके दिवस वजा जातां भरपूर 'नुकसान' दिलें. पण 'शाखा' बंद केली.

माझेंही लक्ष शेतीकडे विश्वनाथानें खेंचल्यामुळे 'शाखेंत' अडकलें राहण्यपेक्षां मला 'नुकसानभरपायी' घेणेंच पथ्यावर पडलें.

कोर्टाचा निकाल लागून नुकसानभरपायी हातीं आल्यानंतर लवकरच विश्वनाथाची योजना पूर्ण झाली. ती योजना ह्मणजे 'इंदूर-ग्वाल्हेर' संस्थानांत ज्या लागवडीकरितां--अगदीं कायमच्या मालकीहक्कानें ज्या जमिनी काढलेल्या आहेत, त्याची माहिती मिळवून, पत्रव्यवहार करून, आपल्याकरितां किती किती जमीन संपादावयाची, हें ठरवून--अगदीं जग्यत केलें इतकेंच नव्हे, तर ज्यांना ताबडतोब जातां येणें शक्य होतें, त्यांना त्यानें पाठवून दिलें होतें. त्यांचे वेळोवेळचे अनुभवही तो मागवीत होता. पुढें गेलेली मंडळी, ह्मणजे बक्षे, मिलवडीकर, महाजन, उपासनी, पुराणिक, पुरोहित, फडणीस, नारिं-अकर वगैरे वगैरे बरीच होती.

पै...१२

आमच्यापुढे ती सर्व माहिती ठेविली. आणि निघण्याची तयारी करण्यास सांगितले. माझ्याबरोबर जगन्नाथही येण्याला तयार झाला. त्याची तशी परिस्थितीच झाली. तिसरा, विश्वनाथाचा मेहुणा. तो नुकतांच 'बीएजी' झाला होता. त्याला तिकडे पाठविण्याची सल्ला व भांडवल विश्वनाथानेच दिले. मलाही लागणाऱ्या भांडवलाची तरतूद विश्वनाथानेच केली होती. पण माझ्या 'केस'चा निकाल अनुकूल लागून नुकसानभरपायी मिळाल्यामुळे, त्यांतून कोणाचे एक 'पै'ही कर्ज न ठेवतां, एक वर्षांला पुरण्याइतकी पुंजा मजजवळ शिल्लक राहिली. मग विश्वनाथाला कशाला तसदा व्यावयाची ! तरी पण केव्हाही जरूर लागली, तर विश्वनाथाचे आश्वासन होतेंच !

याप्रमाणे आम्ही आपलो मंडळी घेऊन 'ग्वालेर संस्थानांत'ल्या शेटावर गेलों. मी शेतकरी झालों. शालेकरितां भावंडांना प्रथम इकडेच ठेवले. आई, मी व शांता, एवढीच मंडळी गेलों.

योग्य वेळी मी, 'मुलाचा बाप' झालों. जगन्नाथ 'मुलीचा बाप' झाला. माझ्या मुलाचे नांव संकल्पित्याप्रमाणे माझ्या वडिलांचेच ठेविले. आई फक्त त्याला 'बाळ' ह्मणतें.

आमच्या अगोदर पुढे गेलेल्या आमच्या परिचयाच्या मंडळींनी आमचें स्वागत चांगलें केलें. त्यांच्या प्रमाणेच आम्ही आकुंचित मनाची कोंडी फोडली, याबद्दल त्यांना फार अभिमान वाटला ! सुरुवातीला त्यांनी अगदी घरच्या माणसासारखे लागेल तें सहाय केलें !

आतां आमच्या 'शेतकरी' पेशाला सुरुवात झाली. दिवसच्या दिवस शेतीच्या मशागतींत, निरनिराळ्या लहानमोठ्या शेतीच्या कामांतच जाऊं लागले. पण त्या श्रमाचे कांहीं एक वाटेना. 'वरिष्ठ' माणूसकीला मारील, किंवा 'भागिदार गळा' दाबील, ही भीति येथें नाहीं. हे माझे. मी कष्ट करणार. मी मिळविणार, मी खाणार ! तेव्हां भीति कुणाची आणि कशाबद्दल ?

शांतिला घरची कामे संभाळून गायीगुरें बांधावी लागतात. सोडावी लागतात. त्यांचे गोठे साफसूफ करावे लागतात ! तीच काय पण अनुवहिनी देखील हें सर्व करीत असते. माझ्याबरोबरीने जगन्नाथही कष्ट करीत असतो.

आईला राध्यां 'बाळा'ला खेळविण्यापेक्षां काम नाहीं. आम्ही जिथे राहतों,

त्या सोप्यावर समोर एक झोंपाळा बांधून दिला आहे. झोंपाळ्यावर आई, आणि आईच्या मांडीवर बाळ असतो.

संध्याकाळी आई 'बाळा'ला घेऊन अशी झोंपाळ्यावर बसलेली असते, शांता, त्याच्या गालाला तीट लावून, गळुतं घालण्याच्या खटपटीत असते, गुलाम एकीकडे हंसत असतो, आणि एकीकडे शांतेला गळुतं घालू देत नाही. अशाच वेळी, माझ्या खांद्यावर शेतीचें आयुध, हातांत बैलांना धरलेला दोर, अशा थाटांत आमची स्वारी समोर येत असतां, आई त्याला बोट करून "कोण रे येतं आहे तें?" असें म्हणून गळुतं घालावयाला शांतेला सुकर जाण्याकरितां युक्ति करीत असते. पण बाळाच्याऐवजी शांताच माझ्या येण्याकडे सलक्ष पहात असते. मग काय ती माझ्या 'श्रमसौंदर्यात' मोहून जाते की काय नकळे !

आह्मांपासून इंदू व विश्वनाथ दूर राहिल्यामुळे कधी कधी कसेसेच वाटतें. पण त्या बाबतींत विचार करावयाला फारशी आह्मांला फुरसदच मिळत नाही.

मधुकराचें शिक्षण कसें होईल, आणि विमलच्या लप्ताकरितां खर्चाला कुठून काय आणूं ? या विचारांनीं आतां घास्तावल्यासारखें होत नाही. श्रमाची शिकस्त शेतांत करतो, आणि ही 'मायभू' वाटेला तेवढा "पैसा" माझ्या लागणाऱ्या संसाराच्या खर्चासाठीं देईलच ही माझी खात्री आहे.

माझे शेत भरगच्च पिकाला आलें असतां संध्याकाळच्या सोनेरी किरणांनीं तें शेत इतकें हृदयंगम दिसतें कीं त्यावरून कुबेराची संपत्तीही ओवाळून टाकावी ? त्यापुढें 'पैसा' म्हणजे काय गोष्ट आहे ?

+ + + +

ज्यांना स्वतःची शेती आहे, व जे तनुमनानें त्यांत शिजताहेत, त्यांना माझ्या सांगण्याची किंचित् तरी कल्पना येईल. इतरांना कशी येणार ? ज्यांना शेत आहे पण तिकडे अजून लक्ष गेलें नाही, त्यांनीं एकदां तिकडे लक्ष घालावें, म्हणजे पाठीराखा परमेश्वर त्यांना "नवें जग !" दाखविल्या-शिवाय राहणार नाही.

+ + + +

"नवें जग" पाह्यचें आहे ना आल्याला ? मग अगोदर 'पैसा' मिळवा बरं !

—उपसंहार—

आतां मी शेतकरी आहे. आणि म्हणूनच छातीला हात लावून सांगतो, मी 'सुखवस्तु' आहे. 'शेत' हा मूर्तिमंत 'पैसा' आहे. त्या सांवलीला असल्यामुळे, मला 'कजे' सतावीत नाही. कुणी चार मंडळी आली तर डरू देत नाही. कुणी गरजू आला, तर स्वखुषीने पांच पैसे उचलून देतां येतात. मुलांची लगे आणि शिक्षण, ऐनवेळचे आजार, कुणाचा कसलाही लहानमोठा फंड असो, देशाचें काम असों, त्याला कांहीं तरी यथाशक्ति देतांना छाती फुटून जात नाही. 'नोकर' शेतीपासून पैदा करतां येतात. 'व्यापारा'ची सुरुवात—माल तयार करून विकण्याच्या व्यापाराची—शेतीपासूनच करतां येते. श्रम करावयाचें, आणि 'पैसा' शेताकडून घ्यावयाचा !

×

×

×

×

आतां शांता किती सुखी आहे ! ती आतां कापल्या माहेरी मोठ्या डीलानें वर्षाकाठीं एकदां जाते. गरीबीत शिरून पुन्हां श्रेष्ठ पदाला स्वतःच्या वागणुकीच्या बळावर चढली, म्हणून तिच्या वडिलांना केवढी धन्यता वाटते ! आणि कष्टाचे, पण सुखाचे मार्गच मला दाखवीत जाऊन व स्वतःही मजबरोबर तितकेच कष्ट सोसून मला 'माणूस' शांतेनेच केले नाही काय ?

×

×

×

×

कुणाला केव्हां माझी शेतवाडी पहावयाला यावयाचें असेल तर खुशाल यावें. आपले यथायोग्य स्वागत होईल !

यत् कृतं यत्करिष्यामि तत्सर्वं न मया कृतम् ।
त्वया कृतं तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ॥



श्री दत्त एजन्सी पुणे.



(१) बाहेरगांवीं हरएक प्रकारचा माल योग्य भावानें व कसोशीनें खरेदी करून पाठविला जातो. तसेंच बाहेरून येणाऱ्या 'माला'ची येथील बाजार पेटेंत योग्य भाव येईल अशा रीतीनें विक्रीची व्यवस्था केली जाते.

(२) स्टेशनरी, कागद, पेन्सिली, एक्झरसाईज बुकें, शाई, टांक, पेपरमिट, साबण, निरनिराळीं सुगंधी तेलें, किरकोळ, व घाऊक आमच्या एजन्सींत मिळण्याची व्यवस्था आहे.

(३) 'नवाकाळ' पत्राकरितां जाहिराती येथें स्वीकारून शक्य तितक्या लवकर त्या पत्रांत जाहिराती येतील अशाबद्दल व्यवस्था केली जाते.

(४) श्रीदत्त एजन्सीकडे 'नवाकाळ' या दैनिकाची व साप्ताहिकाची 'एजन्सी' असल्यामुळें, दुसऱ्या कोणत्याही नव्या साप्ताहिकाची, मासिकाची, त्रैमासिकाची, मालेची 'एजन्सी' श्रीदत्त एजन्सीकडे आल्यास, त्याचा स्वीकार केला जातो.

(५) 'महाराष्ट्र-कुटुंब-माले' ची व्यवस्था श्रीदत्त एजन्सीकडेच असल्यामुळें सदर मालेचीं पुस्तकें, वर्षावर्षाचीं बांधलेली वगैरे आमच्याकडे मिळतात. इतर शालोपयोगी, तसेंच नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें, अशींही पुस्तकें आम्हीं पाठवूं शकतो.

गरजूनीं 'श्रीदत्त एजन्सी'स एकवार काम सांगून अनुभव घ्यावा, ही विनंति.

मालकः—विठ्ठल रामचंद्र खाडिलकर,

३९१ नारायण पेठ, पुणे शहर.

विक्रीस तयार !

विक्रीस तयार !!

श्री. नारायण विनायक कुलकर्णी,

(संपादक—महाराष्ट्र-कुटुंब-माला) यांच्या

कादंबऱ्या व नाटके.

१* माईसाहेब	१--४--०
२ डाव जिंकला	०-१४-०
३+ मजूर	१--०--०
४ कसे दिवस जातील ?	१--०--०
५ शिपाई	१--०--०
६ न्याय ?	१--०--०
७ पैसा	१--०--०

हीं व मालेमधून निघालेलें

८ 'कारकून' (ले. श्री. ग. त्र्यं. देसाई बी. ए.) १--०--०

९ 'चिमणी' (भा. १) (श्री. भा. वि. वरेरकर) १-०-०

हीं पुस्तके योग्य भावानें विकत मिळतील.

श्री. नारायण वि. कुलकर्णी यांचीं नवीं पुस्तके—“ तीन तासांत ”
“ अडला नारायण ” “ यशस्वी हात ” लवकरच तयार होतील.

वि. रा. खाडिलकर.

राजगुरु आणि कंपनी

‘एक्सरसाइज’ कारखानदार, व कागदाचे
व्यापारी. शिवाय छपाईचीं कामें
सुबक करून दिलीं जातात.

५१३ शनवार, पुणें.

टिकाऊ रबरी शिके; शिपायांचे पितळी पट्टे, शलें, बिल्ले वगरे उत्तम तयार
होतात. विशेष खुलासा पत्रद्वारे—

महाराष्ट्र पेंटिंग वक्सें, पटर्स,
रबरस्टॅप मेकर्स, एन् प्रेव्हर्स अँड स्टेशनर्स,
६८५, बुधवार पेठ, पुणें शहर.

नमुनेदार “पाऊण आणा माला !”

या मालेंत नवीन सुधारणा झाली आहे. छोट्या पण चटकदार गोष्टी यांत
येत असतात ! वार्षिक वर्गणी फक्त १। रुपाया. जाहिराती यांचीही व्यवस्था
केली आहे.

पत्ता:—पाऊण आणा माला,

६२७ नाना, पुणें शहर.

महाराष्ट्र-कुटुंब-मालेच्या

‘ चिमणी ’ वरील

तर्तमानपत्रकल्यांच अभिप्राय

केसरी (पुणे). समाजांत द्रव्यानें उत्पन्न झालेला उच्चनीच भाव समाजांतील कांहीं वर्गांस असह्य होतो. परंतु गुण व शील केवळ द्रव्यावर अवलंबून नसतात. गुणी मनुष्य द्रव्यवान माणसापेक्षांहि श्रेष्ठ असतो. याचें उदाहरण या कादंबरीत कादंबरीकारानें दाखविलें आहे. नायिका चिमणी ही गर्भश्रीमंत परंतु गुणाची चाहती, नायक मनोहर हा दरिद्र परंतु शीलवान व उभयतांचें मन मिळालेलें. अशा स्थितींत चिमणाचा विवाह तिच्या वडिलांनीं एका इनामदाराशीं ठरविला. परंतु चिमणीनें त्या प्रसंगी बाणदारपणानें वागून अखेर बापाची संमति कशी मिळविली इ. कथानक या कादंबरीत रंगविलें असून तें बरें घडलें आहे. कादंबरीचा हा पूर्वार्ध असल्यानें उभयतांच्या जीवनक्रमांत काय वाढ झाली हें समजण्यास यांत साधन नाहा. तथापि आह एवढाहि भाग मनोरंजक असून वरेरकर कादंबराकार म्हणून नव्यानेंच पुढें आले असले तरी कादंबरी बरी आहे.

नवाकाळ (मुंबई). सुप्रसिद्ध नाटककार श्री. वरेरकर यांचा कादंबरी-लेखनाचा हा पहिला प्रयत्न आहे. मराठा समाजांतील एका पाणीदार इनामदारांची पाणीदार मलगी आणि जातिवंत परंतु गरीब अशा मराठा कुळांतील एक हुषार मुलगा यांना शिक्षण व सत्संगति यांचा लाभ झाल्यानंतर त्यांच्या स्वभावाचा विकास कोठपर्यंत होऊं शकतो, त्यांच्या ठिकाणीं निसर्गतःच असलेलें धैर्य शौर्यादि गुण फुललेल्या गुलाबाप्रमाणें सभोवारच्या वातावरणांत कसा सुगंध पसरवितात याचें मार्मिक व रसभरित चित्र श्री. वरेरकर यांनीं आपल्या कथानकांत रंगविलें आहे. मागासलेला म्हणून समजल्या जाणाऱ्या मराठा समाजांतील तरुणतरुणींना आदर्शभूत व उद्बोधक होईल अशी या कादंबरीची रचना करण्यांत आली आहे. केवळ मराठा समाजांतील तरुणतरुणींना प्रोत्साहन देणें हेंच ध्येय प्रस्तुत कादंबरी लिहितांना श्री. वरेरकर यांनीं आपल्या डोळ्यांपुढें ठेविलें असल्यास त्यांच्या या ध्येयाच्या दृष्टीनें ही कादंबरी बरीच यशस्वी झाली आहे. सांप्रतच्या काळीं शहरांतील राहणीतील इंग्रजी शिक्षणक्रमाच्या चरकांत सापडलेली सर्वच जातीचीं मुलें पिळून निघाल्यासारखीं मेषपात्र

बनतात. ह्या परिस्थितीचा दोष आहे. कोणत्याही एका समाजाचा तो दोष नाही. श्री. वरेरकरांची भाषा चटकदार, वर्णनशैली रंगदार आणि त्यांच्या कथानकांतील पात्रे भरदार आहेत. कादंबरी वाचीत असतांना मनाला सात्विक व आल्हाददायक करमणूक झाल्याखेरीज रहात नाही. पुशिक्षित ब्राह्मण व मराठे यांच्या दरम्यानचा व्यवहार दिलदारपणाचा खेळीमेळीचा व गोडीगुलाबीचा कसा होऊ शकता हे मन्याबापू, सरकार, खरे मास्तर, व मनोहर किंवा विनोबा, मनोहर इत्यादि पात्रांच्या परस्परव्यवहारावरून फार उत्तम दिसून येणार असून शुष्क ब्राह्मण-ब्राह्मणतर वादांतील शुष्कत्व दाखविण्याचे दृष्टीने श्री. वरेरकरांचा हा प्रयत्न चांगला साधला आहे. मन्याबापू, चिमणी व मनोहर त्याचप्रमाणे मनोहरचे बाबा यांच्यासारख्या उच्चकोटीतील माणसे प्रत्यक्ष सृष्टीत क्वचित दिसली तरी श्री. वरेरकरांच्या लेखणीतून उतरलेली वर्णने वाचीत असतां आपल्यापुढे खरोखरीच या पात्रांच्या हालचाली चालल्या आहेत इतकें या पात्राशी वाचक समरस व्हाऊ शकतात.

ज्ञानप्रकाश (पुणे) कादंबरीचे कथानक अगदी साधे परंतु मनोवैधक असे आहे. केवळ कर्तबगारीच्या जारावर एक या भिकार मजुराच्या पोराला सुद्धा धनाढ्य इनामदाराचा जावई कसे होता येते हे कथानकात दाखविले आहे. कथानकांतील सर्वच प्रसंग अगदी रोजच्या व्यवहारांतील असून अगदी सहजासहजी घडून येण्यासारखे आहेत. ही गोष्ट वाचतांना चाळीस वर्षांपूर्वीच्या महाराष्ट्रातील कोणत्याही एकाद्या समृद्ध खेड्याचे चित्र डोळ्यांपुढे उभे राहते. कथानकांतील पात्रांची स्वभाववर्णने मोठ्या खुबीदार रीतीने रेखाटली आहेत. कादंबरीतील वर्णने वाचली म्हणजे लेखकाचे मानवी स्वभावाचे सूक्ष्म अवलोकन किती उच्च दर्जाचे आहे ह्याविषयी खात्री पटते. समाजाच्या उन्नती करितां गोषा वगैरे चालीरितींना फाटा देणाऱ्या जातिवंत मराठा इनामदारा-विषयी मनांत आदर उत्पन्न होतो. थोडीशी हद्दी, कांहीशी समजुतदार, बरीचशी धीट पण अतिशय सत्यप्रिय अशा चिमणीचे कौतुक करावे तितकें थोडेंच आहे. “ मुलांची जात ” नांवाचे प्रकरण वाचतांना प्रत्येक सुहृदय वाचकाचे हृदय गदगदाले जाईल यांत शंका नाही. ब्राह्मण विनु आणि मराठा मनोहर हे दोघे मित्र अगदी सख्या भावाप्रमाणे एकाच शिंदारीतील भाकरी आनंदाने खातांना बघून ब्राह्मण ब्राह्मणेंतर या दोन्ही समाजांतील समंजस माण-

सानीं सलोखा करण्याचें मनावर घेतलें तर तें किती सोपें आहे हें कळून येतें.

नाटककाराला कादंबरीकार होतां येतें किंवा नाहीं हा प्रश्न जरी कांहीं अंशीं वादग्रस्त असला तरी नाटककारानें लिहिलेल्या कादंबरींत नाटकी थाटाच्या प्रसंगांचें प्राबल्य बरेंच असतें ही गोष्ट मात्र निर्विवाद आहे.

व्यायाम (बडोदें) मालेच्या इतर पुस्तकांप्रमाणें हें पुस्तकही वाचनीय झालें आहे. कथानक सार्धें असून नित्याचंच प्रसंग चांगल्या भाषेंत वर्णन केले आहेत.

बलवंत (रत्नागिरी ता. ६ सप्टेंबर २६). सदर कादंबरी प्रसिद्ध नाटककार श्री. भा. वि. वरेरकर, यांचे लेखणीतून उतरलेली असल्यामुळे तिच्या गुणासंबंधी विशेष लिहिण्याचें प्रयोजनच नहिं. कादंबरी सामाजिक असून त्यांत जातिविषयक, विवाहाविषयक, धर्मविषयक व व्यायामासंबंधी, पांढरपेशांच्या भ्रामक समजुतीविषयीं यथास्थित चर्चा मार्मिक रीतीनें केलेली आहे. सांवधानक सोपें असून, भाषा साधी, मनोहर, व वर्णन विषय वाचकांवर ठसविणारी असून, कादंबरीशीं वाचक तेव्हांच समरस होतो. स्वभाव वर्णनेंही उत्तम साधलीं असून एकंदरीत चिमणी आदरणीय आहे.

चैनतेय (सावंतवाडी). वाङ्मयमंदिराच्या नाट्यविषयक दालनांत श्री. वरेरकर यांनीं प्रवेश केल्यास बराच दीर्घ अवधि लोटला असून त्या दृष्टीनें ते मराठी वाचकांच्या व प्रेक्षकांच्या चिरपरिचयाचे झाले आहेत. वाङ्मयमंदिराच्या एका दालनांतून दुसऱ्या दालनांत जाणें ही गोष्ट अगदींच सोपी नाहीं हें कोणत्याही भाषेचें वाङ्मय पाहिल्यास कळून येण्यासारखें आहे. अशा स्थितींत वरेरकरांसारख्या नाट्य लेखनांत नांव मिळविलेल्या लेखकांनें कादंबरी लेखनाचा ओनामा गिरविण्यास सुरवात करावी, ही गोष्ट निःसंशय अभिनंदनीय आहे. कथानक, स्वभावरेखन, भाषा वगैरे सर्व दृष्टींनीं कादंबरी वाचनीय वाटते. श्रीमंत चिमणी व गरीब मनोहर यांच्यांत प्रेमाचा समुद्भव शोण्यापासून त्यांचें पर्यवसान उभयतांच्या विवाहांत होण्यापर्यंतचें कथानक प्रस्तुत कादंबरींत असून त्यापुढील उभयतांच्या आयुष्यक्रमासंबंधाचें दोन भाग श्री. वरेरकर हे लिहिणार आहेत. एकंदरीत वरेरकरांचा हा प्रथम प्रयत्न बरा साधला आहे. असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

तरुण भारत (नागपूर ता. २५ ऑगस्ट १९२६). सुप्रसिद्ध नाटककार भा. वि. वरेरकर यांनी ही सुंदर कादंबरी मालेचे संपादक श्री. कुळकर्णी यांच्या आग्रहावरून लिहिली आहे. नाटककाराला कादंबरीलेखन कितपत साधेल अशी भीति मनांत बाळगून भीतभीतच त्यांनी कादंबरी लिहिली. परंतु त्यांना त्यांच्या प्रयत्नास कल्पनबाहेर यश लाभलें आहे हें ही कादंबरी वाचणारास कळून येईल. कादंबरींत रंगविलेली प्रमुख पात्रे मनोहर व चिमणी यांचे वयोमान लक्षांत घेतां त्यांच्या तोंडून वदविलेले विचार बऱ्याच प्रौढ स्वरूपाचे दिसतात. भासमान होणारी ही न्युनता डोळ्याआड केल्यास कादंबरीतील पात्रांचे स्वभाव परिपोष चांगले साधले आहेत. थोडीच पात्रे कादंबरींत आणली गेल्यानें अनेक पात्रे आणल्यानें उत्पन्न होणारा घोटाळा उडालेला नाही. मनोहर हा सध्यां हिंदुत्वाचे रक्षण करावयास तयार होऊं पहाणाऱ्या हिंदा राष्ट्रांतील तरुणांचा आदर्श म्हणून शोभेल, चिमणीचा स्वाबदार निश्चयी विचारशील स्वभाव मराठा वीरबालांची साक्ष पटवील. मनोहर व चिमणी यांमधील शुद्ध, सात्विक, निर्मल व निर्व्याज प्रेमानें एखाद्या प्रेमळ आदर्शभूत जोडप्यांमधील प्रेमाची यथार्थ कल्पना होईल. कादंबरींत आनुषंगानें जाती, धर्म, व्यवहार, व्यायाम वगैरे संबंधीचे अभिजात व राष्ट्रसंघ धनक्षम असे विचार प्रगट केले आहेत. ही कादंबरी कै. हरिभाऊ आपट्यांच्या 'मी' कादंबरीच्या पद्धतीवर लिहिण्यांत आली आहे. एकदां ती हातांत घेतली कां पूर्ण वाचल्याशिवाय खाली ठेवावीशी वाटत नाही, इतका वाचक तीत तल्लीन होऊन जातो !

भावंडांच्या भेटी.

अविमारक—(श्री महाकवि भासकृत या नाटकाचे भाषांतर व त्यास जोडलेली विस्तृत प्रस्तावना) श्री. विष्णु दामोदर देशपांडे धुळें व वे. काव्यालंकार-भूषण खुंपरकर यांनी तयार करून प्रसिद्ध केले. संस्कृत ग्रंथाचे मूळाला धरून परिशीलन करणाऱ्यास असलीच पुस्तके उपयोगी पडणार हें निश्चित आहे. त्या दृष्टीने भाषांतर व त्यावरील टीपा अत्यंत मार्मिक व सूचक अशा झाल्या आहेत. प्रस्तावनेत वे. खुंपरकर यांनी भासकवीसंबंधी विस्तृत चर्चा केली असून

तेवढीं त्यांनीं वाचकांच्या पुढें ठेविलीं आहेत. ही श्री. दीक्षित यांची 'समर्थ-सेवा' त्यांना व या 'कांडांच्या' वाचकांस, सारखांच सुखां करो, अशी समर्थ-चरणीं प्रार्थना आहे.

दडपशाही—(ले० कै. 'सीताकांत' प्रकाशक-वि. ना. लेले, संपादक मधुक-मुंबई.) सदरहू असहकाराच्या कालांतील विचारक्रांतीचें योतक होणारी कै० 'सीताकांत'ची छोटीशी पण सतेज कादंबरी नुकतीच प्रसिद्ध झाली आहे. कै० 'सीताकांत' यांची लेखणी कधींच कांहीं अहेतुक लिहीत नसे. त्यांच्या लेखणीचें प्रभावीं उद्बोधक कार्य या कादंबरीनें फारच सुंदर असें केलें आहे. कै० सीताकांत यांच्या या पोरक्या पोरीचें कोडकौतुक जितके महाराष्ट्रभाषाभिमानी करतील तितकें थोडेंच आहे.

**राजर्षि भीष्म } (संपादक व प्रकाशक श्री. श्रीधर नारायण
अमेरिकापथदर्शक } हुद्दार, वाङ्मय-विशारद-) अभिनव ग्रंथ-**
मालेंतून फुललेली ही सुन्दर दोन पुष्पें आमच्या भेटीस आलीं आहेत. स्वामी सत्यदेव यांनीं दाखविलेला 'अमेरिकापथदर्शक' व 'राजर्षि भीष्म' ही त्यांनींच निवेदिलेलीं स्फूर्तिप्रद कथा—श्री. श्रीधर नारायण हुद्दार यांनीं आपल्या भाषेत तितक्याच तोलामोलानें आणिली आहे. विशिष्ट हेतूनें ज्या कांहीं 'माला' वगैरे चालू होतात, त्यापैकी ही एक 'अभिनव-ग्रंथ-माला' आहे, असें तिच्याकडे बोट दाखवून सांगणें अगत्याचें आहे. सध्यांच्या काळांत असल्या अवघड मालेची कामगिरी श्री. हुद्दार यांनीं हैसेनें शिरावर घेऊन 'माला' चालविली आहे, याबद्दल 'माला' त्यांचें मनःपूर्वक अभिनंदन करीत आहे. असल्या मालेला उचलून धरणें महाराष्ट्राचें कर्तव्य आहे, असें हाणें जरूर आहे.

